

УДК 355/359:37.013:159.9:336:344:004.9(08)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217>

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

**ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ**

Попков Борис, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
Баєв Вадим, канд. екон. наук, доц. (Україна); Батучина Александра, канд. пед. наук (Литва); Бахов Іван, д-р пед. наук, проф. (Україна); Бериславська Оксана, канд. юрид. наук, доц. (Україна); Гордєєв Антон, д-р геогр. наук, проф. (Україна); Зацерковний Віталій, д-р техн. наук, проф. (Україна); Іждонайте-Меджюнене Інга, канд. пед. наук, доц. (Литва); Каленський Андрій, д-р пед. наук, проф. (Україна); Карелін Владислав, д-р юрид. наук (Україна); Кобець Олександр, д-р психол. наук, проф. (Україна); Кучерявий Андрій, д-р пед. наук, проф. (Україна); Лісовський Сергій, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб. (Україна); Маруняк Євгенія, д-р геогр. наук, чл.-кор. НАН України (Україна); Медвідь Михайло, д-р екон. наук, проф. (Україна); Мельникова Юлія, д-р соціол. наук (Литва); Рижиков Вадим, д-р пед. наук, проф. (Україна); Рожко Олександр, д-р екон. наук, проф. (Україна); Петленко Юлія, д-р екон. наук, проф. (Данія); Сафін Олександр, д-р психол. наук, проф. (Україна); Соколїна Ольга, канд. філос. наук (відп. ред.) (Україна); Сорока Олена, д-р психол. наук, доц. (Україна); Чернуха Надія, д-р пед. наук, проф. (Україна); Юник Іван, д-р пед. наук, доц. (Україна); Якимчук Борис, канд. психол. наук, доц. (Україна)

Адреса редколегії

Військовий інститут
вул. Юлії Здановської, 81, м. Київ, 03189
☎ (38044) 521 32 89; факс 521 32 92
e-mail: military.bulletin@knu.ua
web: www.miljournals.knu.ua

Затверджено

вченою радою Військового інституту
15.05.25 (протокол № 11)

Зареєстровано

Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
Рішення № 1089 від 28.03.24
Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03808

Атестовано

Міністерством освіти і науки України (категорія Б)
Наказ № 1471 від 26.11.20
Наказ № 157 від 09.02.21

Індексування

Google Scholar, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), DOAJ, WorldCat, Exaly

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Адреса видавця

ВПЦ "Київський університет"
6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2217 (Print)

MILITARY-SPECIAL SCIENCES

2(62)/2025

Established in 1998

UDC 355/359:37.013:159.9:336:344:004.9(08)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217>

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

EDITOR-IN-CHIEF

EDITORIAL BOARD

Popkov Borys, PhD (Military), Senior Researcher (Ukraine)

Bakhov Ivan, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Batuchina Aleksandra, PhD (Ped.) (Lithuania); Bayev Vadym, PhD (Econ.), Assoc. Prof. (Ukraine); Beryslavs'ka Oksana, PhD (Law), Assoc. Prof. (Ukraine); Chernuha Nadiia, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Gordeev Anton, DSc (Geogr.), Prof. (Ukraine); Iždonaitė-Medžiūnienė Inga, PhD (Ped.), Assoc. Prof. (Lithuania); Kalenskiy Andrii, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Karelin Vladyslav, DSc (Law) (Ukraine); Kobets Oleksandr, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Kucheriavyi Andrii, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Lisovskyi Serhii, DSc (Geogr.), Senior Researcher (Ukraine); Marunyak Yevheniia, DSc (Geogr.), Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); Medvid Mykhailo, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Melnikova Julija, DSc (Sociol.), (Lithuania); Petlenko Yuliia, DSc (Econ.), Prof. (Denmark); Rozhko Oleksandr, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Ryzhykov Vadym, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Safin Oleksandr, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Sokolina Olha, PhD (Philos.) (Executive Editor) (Ukraine); Soroka Olena, DSc (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Yakymchuk Borys, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Yunyk Ivan, DSc (Ped.), Assoc. Prof. (Ukraine); Zacerkovnyy Vitalii, DSc (Tech.), Prof. (Ukraine)

Address

Military Institute

81, Yulii Zdanovskoi str., Kyiv, 03189

☎ (38044) 521 32 89; fax 521 32 92

e-mail: military.bulletin@knu.ua

web: www.miljournals.knu.ua

Approved by

the Academic Council of the Military Institute

15.05.25 (protocol № 11)

Registered by

the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine

Decision № 1089 of 28.03.24

Identifier of printed media: R30-03808

Certified by

the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B)

Order №1471 dated 26.11.20

Order №157 dated 09.02.21

Indexing

Google Scholar, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), DOAJ, WorldCat, Exaly

Founder

and publisher

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University"

Certificate of entry into the State Register

ДК № 1103 dated 10.31.02

Address

PPC "Kyiv University"

14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601

☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

ВОЗНЯК Інна, МИРОНЕНКО Наталія

Етика війни в контексті дій Збройних Сил України: аналіз дилем та прийняття рішень в умовах бойових дій5

ПСИХОЛОГІЯ

АЛЕЩЕНКО Віктор

Медико-психологічна реабілітація учасників бойових дій та адаптація її моделі до умов воєнного стану.....12

ЗАРІЧАНСЬКИЙ Олег, МОХОРЕВА Олена, ЩЕРБАКОВА Ірина

Особливості заздрисності як складової кримінальної спрямованості особистості.....19

КРАВЧЕНКО Катерина, ЛІЩУК Владислав

Посткомоційний синдром як проблема наукових досліджень у воєнний час: теоретичний огляд25

КРАВЧЕНКО Оксана, САФІН Олександр, МАСЬ Наталія

Психологічні чинники адаптації здобувачів до симуляційного навчального середовища32

НАСІРОВА Ніяр

Проблеми розвитку особистості дітей та підлітків під час війни та воєнних нападів: огляд літератури39

ПАМПУХА Ігор, ЛОЗА Віталій, СІРОШТАН Олексій, СОБИЩАНСЬКИЙ Сергій, ФІЛІМОНОВА Наталя

Психофізіологічні параметри військового лідерства44

САРБЕЇ Юлія

Якісні компоненти цинічності в осіб, що виконують обов'язки в екстремальних умовах54

САФІН Олександр, МАСЬ Наталія, ТЕПТЮК Юлія

Динаміка впливу нервово-психічної стійкості на поведінкові девіації військовослужбовців в процесі їхнього професіогенезу58

ПРАВО

СЛЮСАРЕНКО Ольга

Військова медіація як новий вид переговорного процесу64

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

ГОНЧАРЕНКО Олександр, БОДНАР Сергій, ДУБНИЦЬКА Маргарита

Вплив перспективного зображення штрихового поля нівелірної рейки на точність зчитування цифровим нівеліром73

КОРЕНЕЦЬ Олександр, ПІДЛІСЕЦЬКА Ірина, БУЛГАКОВ Андрій, КУРАЧ Тамара

Методика оцінки вартості топографо-геодезичних і картографічних робіт78

Інформація про авторів84

CONTENTS

PEDAGOGY

VOZNIAK Inna, MYRONENKO Natalia

Ethics of war in the context of the actions of the Armed Forces of Ukraine: analysis of dilemmas and decision-making in combat conditions	5
--	---

PSYCHOLOGY

ALESCHCHENKO Viktor

Medical and psychological rehabilitation of combatants and adaptation of its model to martial law conditions	12
--	----

ZARICHANSKYI Oleh, MOKHORIEVA Olena, SHCHERBAKOVA Iryna

The peculiarities of envy as a component of criminally oriented personality traits	19
--	----

KRAVCHENKO Kateryna, LISCHUK Vladyslav

Post-concussion syndrome as a challenge for scientific research during wartime: a theoretical review	25
--	----

KRAVCHENKO Oksana, SAFIN Oleksandr, MAS Nataliia

Psychological factors in the adaptation of trainees to a simulation-based learning environment.....	32
---	----

NASIROVA Nigar

Personality developmental issues in children and adolescents during war and military attacks: a literature review	39
---	----

PAMPUKHA Igor, Vitalii LOZA, SIROSHTAN Oleksiy, SOBISHCHANSKYI Sergii, FILIMONOVA Natalia

Psychophysiological parameters of military leadership.....	44
--	----

SARBEY Yulia

Qualitative components of cynicism in individuals performing duties under extreme conditions.....	54
---	----

SAFIN Oleksandr, MAS Nataliia, TEPTYUK Yuliia

Dynamics of the impact of neuropsychological resilience on behavioural deviations in military personnel during their professional development	58
--	----

LAW

SLIUSARENKO Olha

Military mediation as a new form of negotiation process	64
---	----

GEOSPATIAL SUPPORT

HONCHARENKO Oleksandr, BODNAR Serhii, DUBNYTSKA Marharyta

Impact of perspective distortion of a bar-code leveling staff field on the accuracy of digital level readings	73
---	----

KORENETS Oleksandr, PIDLISETSKA Iryna, BULGAKOV Andrii, KURACH Tamara

Methodology for cost estimation of topographic, geodetic, and cartographic works	78
--	----

Information about authors	84
---------------------------------	----

УДК 355.01:172.15(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.5-11>

Інна ВОЗНЯК, канд. пед. наук, доц., ст. наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0002-8376-9688

e-mail: ms.journal@post.mil.gov.ua

Центральний Науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Київ, Україна

Наталія МИРОНЕНКО, ст. наук. співроб.

ORCID ID: 0009-0000-9654-2741

e-mail: ms.journal@post.mil.gov.ua

Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Київ, Україна

ЕТИКА ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ ДІЙ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ДИЛЕМ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

Вступ. В умовах збройного конфлікту в Україні, який триває, особливої актуальності набуває питання дотримання етичних стандартів ведення війни та норм міжнародного гуманітарного права військовослужбовцями ЗСУ. При юридичну регламентацію, моральні дилеми бойових дій вимагають глибокого наукового осмислення.

Методи. Дослідження ґрунтується на якісному аналізі офіційних документів і медіапублікацій, кейс-стаді, етичному аналізі та опитуванні військовослужбовців.

Результати. У статті представлено результати опитування 42 військовослужбовців Збройних сил України, спрямованого на виявлення морально-етичних дилем, з якими вони стикаються під час виконання службових обов'язків та особливостей прийняття рішень у складних бойових ситуаціях. Дослідження виявило низку ключових проблем, включаючи розбіжності між офіційною інформацією та реаліями фронту, необхідність балансування між стандартними процедурами й нестандартними рішеннями, переосмислення цивільних моральних цінностей у військовому контексті, зіткнення із жорсткою реальністю війни на противагу романтизованим уявленням, конфлікти між релігійними переконаннями та військовими обов'язками, переглядання уявлень про справедливість і порядок, а також роздуми про власне виживання і готовність до самопожертви. Отримані дані свідчать про постійну наявність складних морально-етичних викликів у діяльності військовослужбовців ЗС України, що потребує глибокого осмислення та рефлексії для прийняття обґрунтованих рішень в умовах бойових дій. Оригінальність статті полягає у фокусованому дослідженні морально-етичних дилем саме українських військовослужбовців у контексті російсько-української війни, з емпіричним підтвердженням через опитування їхнього бойового досвіду та спробою інтеграції психологічних, соціальних і правових аспектів у міждисциплінарному аналізі.

Висновки. Результати сприяють глибшому усвідомленню значення етики в умовах війни й обґрунтовують необхідність удосконалення етичної підготовки, посилення контролю за дотриманням гуманітарного права й надання психологічної підтримки військовим. Це важливо як для збереження моральних стандартів, так і для міжнародної репутації України.

Ключові слова: етика війни, міжнародне гуманітарне право, справедлива війна, військовополонені, гуманітарні наслідки, військовослужбовці.

Вступ

Війна не лише вимагає від військових тактичних рішень, а й ставить перед ними складні морально-етичні дилеми. У контексті російсько-української війни дотримання гуманітарних норм стає важливою умовою збереження довіри суспільства та міжнародної підтримки. Збройні сили України, захищаючи державу, мають поєднувати ефективність дій із принципами гуманності.

Ключова проблема полягає у тому, як військовослужбовцям ухвалювати рішення в ситуаціях, де стикаються оперативна доцільність і вимоги міжнародного права. Чи можливо діяти етично, не втрачаючи бойової ефективності? І які моральні наслідки мають такі рішення для самих військових?

Сучасні війни, особливо в умовах гібридного протистояння, загострюють питання меж дозволеного у воєнному конфлікті. Етика війни в поєднанні з нормами міжнародного гуманітарного права (далі МГП) формує морально-правову основу для мінімізації шкоди цивільному населенню. Аналіз дій ЗС України в цьому контексті дозволяє глибше зрозуміти виклики, перед якими постають військові на полі бою.

Метою статті є розроблення практично орієнтованих рекомендацій для впровадження етичних

принципів у військову підготовку, повсякденну практику та систему підтримки українських військовослужбовців. Для досягнення цієї мети проведено ідентифікацію ключових етичних дилем, з якими вони стикаються в умовах сучасного воєнного конфлікту. Окрім того, здійснено аналіз факторів, що визначають їхні рішення у складних моральних ситуаціях, оцінено гуманітарні наслідки цих рішень. Результати дослідження слугуватимуть основою для формування конкретних пропозицій щодо поліпшення етичних стандартів і підтримки моральної стійкості особового складу Збройних сил України.

Огляд літератури. Л. Чекаль (Чекаль, 2023) аналізує морально-етичний вимір діяльності українських військових, наголошуючи на розвитку раціональної рефлексії для етичних рішень. О. Джигора (Джигора, 2024) досліджує філософські підходи до етики війни та мирного врегулювання, акцентуючи на моральній легітимності спротиву агресії та необхідності оновлення теорії справедливої війни. Т. Федотова (Федотова, 2022) проводить емпіричне дослідження моральних дилем молоді під час військових дій, аналізуючи протистояння різних моральних систем. Л. Петрова (Петрова, 2017) розглядає глобальні небезпеки військової діяльності й обґрунтовує принцип відповідальності як новий імператив військово-

професійної моралі. Д. Вергун (Вергун, 2024) аналізує моральні й етичні виклики українських військових, зокрема дилеми між обов'язками та цінностями, вплив суспільних очікувань, необхідність етичної рефлексії та взаємозв'язок із демократичними цінностями. Н. Головіна (Головіна, 2022) досліджує моральні дилеми війни, включаючи конфлікт між військовою необхідністю та мораллю, етичні наслідки сучасних методів війни та дилеми відповідальності, підкреслюючи важливість дотримання МГП.

Методи

У дослідженні етичних дилем українських військових кожен метод відіграє важливу роль. Якісний аналіз допомагав окреслити проблему та порівняти результати з чинними нормами. Кейс-стаді ілюстрував складність рішень і їхні наслідки, підтверджуючи або спростовуючи гіпотези. Етичний аналіз, що пронизує все дослідження, дозволив оцінити дії з позицій етичних теорій і розробити рекомендації. Опитування стало ключовим джерелом інформації про особистий досвід 42 військовослужбовців ЗСУ, хоча й має обмежену репрезентативність. Комбіноване застосування методів забезпечило всебічний підхід – від вивчення контексту до практичних рішень.

Результати

Етика війни та МГП становлять складну мережу норм, покликану зберігати людяність у нелюдських обставинах. У центрі цього гуманітарного поля – концепція справедливої війни (Just War Theory), сформована ще Августином Блаженным і Фомаю Аквінським (Аврелій, 2000; Aquinas, 1888–1906) і переосмислена у XX столітті М. Волцером (Walzer, 2006) і Б. Орендом (Orend, 2013).

Ця теорія поєднує моральні критерії початку війни (jus ad bellum) із правилами її ведення (jus in bello). Принципи – справедлива причина, легітимна влада, пропорційність, розрізнення – слугують моральним компасом у світі, де панує правова невизначеність і моральна напруга.

У випадку України ці критерії набувають особливої актуальності: війна ведеться з метою самозахисту (відповідно до ст. 51 Статуту ООН), в умовах гібридної агресії та цілеспрямованого терору проти цивільних. Як зазначає Т. Нагель (Nagel, 1972), етичність у війні визначається не тільки метою, але й способом дії, – і саме тут моральна відповідальність солдата набуває вирішального значення.

МГП, закріплене в Женевських конвенціях і додаткових протоколах, конкретизує ці етичні засади на юридичному рівні (ICRC, 2017). Воно зобов'язує до захисту цивільного населення, пропорційності та заборони негуманних засобів ведення війни. Проте навіть у формалізованих нормах залишаються сірі зони, де рішення мають прийматися на основі морального зважування (Walzer, 2006).

Проаналізуємо етичні дилеми, з якими стикаються військовослужбовці ЗС України в умовах бойових дій.

Етичні дилеми військовослужбовців ЗС України в умовах бойових дій включають застосування сили та принцип пропорційності. Згідно з МГП, шкода цивільним не має бути надмірною порівняно з військовою перевагою (International Committee of the Red Cross, 2020). Доктрина справедливої війни також наголошує на мінімізації страждань цивільних (Walzer, 2006). Проте противник часто використовує цивільних як прикриття, ускладнюючи застосування цього принципу.

Іншою ключовою дилемою є розрізнення комбатантів і цивільних (ICRC, 2016). Гібридний характер війни в Україні, використання цивільних для прикриття та дії незаконних збройних угруповань ускладнюють ідентифікацію ворога (Tucker, 2022). ЗС України часто змушені

завдавати ударів по військових об'єктах у густонаселених районах, де російські війська використовують тактику "живого щита". Це ставить дилему щодо забезпечення знищення військової цілі з мінімізацією шкоди цивільним, з урахуванням ризику випадкових жертв.

Така дилема нагадує складний вибір хірурга між ризиком і користю лікування. Уявімо лікаря, який має врятувати життя, але для цього мусить ампутувати руку. Якщо він не зробить цього, людина загине. Так само й командир на війні: якщо він не завдасть удару по складу боєприпасів, розташованому поблизу населеного пункту, то в майбутньому від тих боєприпасів можуть загинути тисячі, а якщо завдасть, то існує ризик втрат серед цивільного населення. Як у медицині, так і у військових діях етичний вибір часто є вибором "меншого зла". В обох сферах ключову роль відіграє експертна оцінка ризиків і відповідальність за наслідки. Рішення приймаються на основі обмеженої інформації, що може змінюватися в динамічному середовищі. Проте в медицині лікар завжди діє в інтересах конкретного пацієнта, тоді як військові мають брати до уваги стратегічні фактори. Військова етика допускає певний рівень жертв серед цивільних (за принципом пропорційності), тоді як у медицині прагнуть уникати навіть мінімальної шкоди.

Медицина вчить, що навіть у критичних ситуаціях важливо максимально зважувати рішення, шукати альтернативні шляхи та діяти згідно з принципами гуманності. Аналогічний підхід можна застосовувати у військових діях, наприклад через поліпшення розвідки, евакуацію цивільних перед атаками та використання високоточних ударів.

Згідно із Женевськими конвенціями, військовополонені мають право на гуманне поводження, захист від тортур і негідного ставлення (Geneva Conventions, 1949). Однак у реаліях війни збройні сили часто стикаються з дилемами: як поводитися з військовополоненими противника, особливо коли існує імовірність їхньої участі у злочинах проти цивільного населення.

Моральний виклик для військовослужбовців ЗС України полягає у тому, щоб навіть у випадках жорстокості з боку ворога не опускалися до його рівня. Як зазначає М. Волцер (Walzer, 2006), відповідальність за дотримання моральних стандартів під час війни не може бути скасована через поведінку противника.

Однією з найсерйозніших етичних проблем війни є ризик дегуманізації противника. Це явище спостерігалось в багатьох війнах і може призводити до порушень МГП, зокрема жорстокого поводження з військовополоненими.

Серед військових російської армії, що потрапляють до українського полону, значна кількість брали участь у злочинах проти мирного населення (Буча, Ірпінь, Ізюм). У таких випадках в українських захисників виникає гостра етична дилема: як зберегти гуманність до ворога, який вчинив звірства? Чи можна зберігати моральні стандарти, коли перед тобою люди, які чинили злочини? Чи можливо уникнути ефекту "взаємного озвіріння" у війні? Це нагадує суддю, який повинен винести вирок злочинцеві. Він знає, що перед ним убивця, але не може дати волю емоціям – він мусить діяти за законом.

Психологічними механізмами дегуманізації вважають:

- аутигрупуву гомогенність: схильність бачити ворога як єдину групу нелюдів, не розрізняючи індивідуальних особливостей;
- ефект підкорення авторитету: солдати можуть виконувати жорстокі накази через відчуття обов'язку;
- когнітивний дисонанс: військові можуть виправдовувати жорстокість, щоб узгодити свої дії зі своїми моральними переконаннями.

Ці етичні дилеми війни нагадують корабель, що рухається між двох скель. З одного боку – холодний прагматизм, з іншого – гуманізм. Занадто жорстке дотримання правил може коштувати життів власних людей, а занадто велика жорстокість – знищить моральний дух армії.

В управлінні корпораціями також існує проблема моральної відповідальності керівників за дії своїх підлеглих. Наприклад, компанії можуть не зважати на неетичну поведінку (експлуатацію працівників, екологічні злочини), якщо це приносить прибуток.

Спільні риси з бізнес-етикою: і в армії, і в бізнесі роль керівника критична у формуванні морального клімату; наявність жорстких правил не гарантує їх дотримання без належного контролю; індивідуальна відповідальність може "розмиватися" у великих організаціях.

Які можна винести уроки для військової етики? Як у бізнесі, так і у війні важливо створювати культуру відповідальності, де жорстокість і порушення норм не стають " новою нормою". Важливу роль відіграє контроль із боку командування та створення механізмів відповідальності. Робота психолога з військовослужбовцями може допомогти запобігти дегуманізації та втраті моральних орієнтирів.

Українські військові не просто відвойовують власні території, які загарбала РФ. Вони захищають майбутнє, у якому людяність не буде принесена в жертву жорстокості. І кожне їхнє рішення – це ще один крок до перемоги не лише у війні, а й у збереженні моральних принципів нації.

Використання високоточної зброї та автономних бойових систем викликає значні етичні дискусії. Деякі експерти вважають, що застосування автономних систем зменшує ризик для військових, але водночас може призводити до втрати контролю над етичністю рішень (Arkin, 2018).

Війна в Україні демонструє зростання ролі безпілотних літальних апаратів (БПЛА), які можуть мінімізувати втрати серед особового складу. Проте питання залишається відкритим: чи достатньо штучного інтелекту для прийняття морально виправданих рішень у бойових умовах?

Під час деокупації територій перед українськими військовими постає моральний виклик: як поєднати військові завдання із забезпеченням гуманітарних потреб цивільного населення? ООН визначає обов'язок державних сил щодо надання допомоги цивільним у зонах конфлікту (United Nations, 2022).

Ситуації, коли військові змушені балансувати між безпековими ризиками та допомогою населенню, можуть викликати моральний конфлікт. Наприклад, коли необхідно вирішувати, евакуювати цивільних під загрозою обстрілу або ж зосередитися на військових завданнях.

Тривале перебування у бойових умовах впливає на психологічний стан військових і може призводити до зміщення моральних орієнтирів. Дослідження показують, що високий рівень стресу може знижувати здатність до етичних рішень (Grossman, 2009).

Зіткнення з моральними дилемами, такими як вибір між порятунком товариша чи дотриманням військового наказу, залишають глибокий слід у психіці солдатів. Програми психологічної підтримки й етичного навчання можуть допомогти мінімізувати моральні травми та сприяти збереженню морального компасу (Litz et al., 2018).

Військовослужбовці ЗС України стикаються зі складними етичними викликами, що вимагають поєднання правових норм, моральних принципів і бойових реалій. Дотримання принципів пропорційності, розрізнення та гуманного поводження залишається критично важливим для підтримання легітимності збройних сил і міжнародної довіри до України.

Аналіз етичних дилем, з якими стикаються українські військовослужбовці, є надзвичайно важливим для розуміння моральних викликів сучасної війни. Наприклад, під час звільнення Бучі українські військові виявили групу озброєних осіб без розпізнавальних знаків, які переховувалися у житлових будинках. Існувала підозра, що серед них можуть бути як комбатанти, так і цивільні особи, які чинять опір.

Психологічний вимір ситуацій, у яких військовослужбовцям доводиться ухвалювати рішення щодо застосування сили, розкриває глибокі внутрішні суперечності. Однією з найхарактерніших форм психологічного напруження є когнітивний дисонанс – стан, за якого моральні переконання, зокрема щодо захисту цивільних, вступають у конфлікт зі службовим обов'язком нейтралізувати потенційну загрозу. Такий дисбаланс породжує емоційне виснаження, стрес і тривалу психоемоційну нестабільність. У подібних умовах високий ризик дегуманізації противника: за відсутності чітких маркерів належності до збройних формувань військові можуть сприймати всіх осіб у зоні ризику як потенційних ворогів, що впливає на правомірність і моральність бойових дій. Це, у свою чергу, може спричинити розвиток моральної травми – глибоко особистісного феномена, що виникає внаслідок дій або бездіяльності, які суперечать внутрішньо прийнятому уявленню про добро і зло. Емпіричні дослідження серед українських військовослужбовців, зокрема національної гвардії (Koziyhoga, 2023) засвідчують, що моральні дилеми часто супроводжуються симптомами депресії, почуттям провини, а також тривожними розладами.

Соціологічна перспектива аналізу зосереджується на системі очікувань, яку транслює суспільство. Високі моральні стандарти, що асоціюються з образом українського військового, формують потужний зовнішній тиск, особливо в неоднозначних ситуаціях, де важко чітко відокремити цивільних осіб від комбатантів. Додатковим фактором впливу є медіапростір: висвітлення бойових дій та їх наслідків у ЗМІ й соціальних мережах може як посилити суспільну підтримку армії, так і спричинити хвилю критики, що позначається на моральному стані особового складу. Водночас взаємодія з місцевим населенням у зонах бойових дій потребує від військових здатності підтримувати довіру й забезпечувати безпеку, навіть коли в оточенні можуть перебувати озброєні особи в цивільному одязі. Подібна ситуація вимагає не лише високої професійної підготовки, але й стійкого морального орієнтира.

У правовому аспекті центральним залишається питання дотримання норм міжнародного гуманітарного права, зокрема принципу розрізнення, який зобов'язує розмежовувати цивільне населення та учасників бойових дій. За умов сучасної війни, де чітких маркерів бойової належності іноді бракує, це положення вимагає від військовослужбовців надзвичайної уважності й обережності. Порушення таких принципів може не лише становити загрозу життю цивільних, а й кваліфікуватися як воєнний злочин, що має серйозні юридичні наслідки для окремих осіб і впливає на міжнародну репутацію держави. Окрім того, військова практика часто стикається з колізією між виконанням наказу й дотриманням фундаментальних прав людини. Особливо чутливим є право на життя, яке підлягає захисту навіть в умовах бойових дій, згідно з положеннями міжнародного права.

Таким чином, морально-етичні рішення військових в умовах сучасної війни мають розглядатися крізь призму міждисциплінарного аналізу, що охоплює психологічні реакції, соціальні очікування та правові обмеження.

Лише поєднання цих вимірів дозволяє сформувати цілісну картину етичної відповідальності у сфері оборони.

Цей кейс ілюструє складність етичних дилем, з якими стикаються українські військовослужбовці. Психологічні, соціальні й правові аспекти взаємопов'язані та впливають на процес прийняття рішень у бойових умовах. Розуміння цих факторів є ключовим для розроблення ефективних програм підготовки та підтримки військових, спрямованих на збереження моральних стандартів і дотримання міжнародного права.

Для підтримки високих стандартів етичної поведінки військовослужбовців ЗС України пріоритетними мають стати систематичне навчання з військової етики, розроблення стратегій для складних моральних ситуацій і психологічна підтримка. Прийняття етичних рішень є багатограним процесом, на який впливають військова підготовка й етичне виховання, командування та військова дисципліна, бойовий досвід та особисті цінності, культурні й соціальні норми, а також інформаційне середовище та пропаганда.

Формування етичної свідомості починається з базової підготовки, включаючи вивчення міжнародних гуманітарних норм. Визначальною є роль командирів у підтримці етичних стандартів. Бойовий досвід може випробовувати моральні переконання, підкреслюючи важливість психологічної підтримки. Суспільні цінності, такі як патріотизм і повага до прав людини, також є важливими орієнтирами. В умовах гібридної війни критичне мислення і медіаграмотність допомагають протидіяти дезінформації. Отже, етична стійкість військових ЗС України формується комплексною взаємодією внутрішніх і зовнішніх факторів.

У контексті війни етичні й неетичні рішення військовослужбовців мають серйозні гуманітарні наслідки, що впливають на цивільне населення, міжнародний імідж держави та психологічний стан самих військових. По-перше, це вплив на цивільне населення. Порушення принципів міжнародного гуманітарного права, зокрема розрізнення та пропорційності, призводить до жертв серед мирного населення. Недотримання цих принципів підриває довіру до армії та ускладнює післявоєнне відновлення (Schmitt, 2017). По-друге, це міжнародна підтримка. Етична поведінка ЗС України формує позитивний імідж держави на світовій арені та сприяє міжнародній підтримці. Натомість порушення норм права може зменшити дипломатичну й матеріальну допомогу (Sands, 2013). По-третє, це психологічні наслідки. Участь у неетичних діях часто призводить до моральної травми, почуття провини та ПТСР у військових. Це впливає на їхнє психологічне здоров'я й соціальну адаптацію. По-четверте, це післявоєнне примирення. Дотримання етичних норм під час війни полегшує майбутнє примирення, сприяє відновленню довіри й запобігає повторному спалаху конфлікту.

Отже, гуманітарні наслідки етичних і неетичних рішень у військовому контексті мають глибокий і багатограний вплив на цивільне населення, міжнародні відносини, психологічний стан військових і перспективи післявоєнного примирення. Це підкреслює необхідність упровадження етичного виховання та тренувань для військових, щоб мінімізувати негативні наслідки війни як для учасників, так і для мирного населення.

Аналіз етичних дилем, з якими стикаються українські військовослужбовці, є надзвичайно важливим для розуміння моральних викликів сучасної війни. Проведене нами опитування серед 42 військовослужбовців Збройних сил України, які брали участь у бойових діях,

виявило низку важливих аспектів, що підтверджують і доповнюють теоретичні положення.

Так, близько 60 % опитаних військовослужбовців зазначили про розбіжність між офіційною інформацією і реальним досвідом на фронті. Це підкреслює важливість критичного мислення та медіаграмотності, про які йшлося раніше, як факторів, що впливають на етичну стійкість військових. Невідповідність між очікуваннями, сформованими пропагандою, і жорстокою реальністю бойових дій може створювати додатковий психологічний тиск та ускладнювати прийняття етично обґрунтованих рішень.

Приблизно 55 % респондентів стикалися із ситуаціями, що вимагали вибору між стандартними процедурами й нестандартними рішеннями для ефективного виконання завдань. Це ілюструє складність застосування універсальних етичних норм у динамічному й непередбачуваному середовищі бойових дій. Необхідність оперативно реагувати на мінливі обставини може вступати в конфлікт із формальними інструкціями, ставлячи перед військовими дилему щодо пріоритетності.

Важливим є те, що близько 70 % військовослужбовців зазначили переосмислення своїх цивільних моральних цінностей у контексті військових реалій. Це підтверджує теоретичні міркування про вплив бойового досвіду на моральні орієнтири. Зіткнення зі смертю, насильством і необхідністю застосування сили з метою самозахисту та виконання бойових завдань змушує військових переоцінювати звичні етичні категорії і шукати баланс між гуманністю та військовою доцільністю.

Близько 65 % опитаних указали на розбіжність між романтизованими уявленнями про війну та її жорстокою реальністю. Це підкреслює важливість реалістичної підготовки та психологічної підтримки, спрямованої на запобігання розчаруванню і збереження моральної стійкості в умовах, що значно відрізняються від попередніх уявлень.

Цікавим є те, що близько 30 % респондентів зізналися, що їхні релігійні переконання іноді вступали в конфлікт із військовими обов'язками, особливо щодо застосування сили. Це демонструє глибину особистих моральних дилем, з якими стикаються військовослужбовці, і підкреслює необхідність індивідуального підходу до етичного виховання та надання можливості для духовного консультування.

Приблизно 50 % військових зазначили, що війна змусила їх переглянути уявлення про справедливість і порядок у світі. Це свідчить про глибокий когнітивний і емоційний вплив війни на світогляд військовослужбовців, що може мати тривалі наслідки для їхнього психологічного стану та соціальної адаптації.

Нарешті, близько 40 % опитаних зізналися, що стикалися з думками про власне виживання і готовність пожертвувати собою заради товаришів або виконання місії. Це ілюструє високий рівень самовідданості та колективної відповідальності, характерний для військової служби, але, водночас, підкреслює складність моральних виборів, пов'язаних із ризиком для життя.

Загалом результати проведеного опитування емпірично підтверджують складність і багатогранність морально-етичних дилем, з якими регулярно стикаються військовослужбовці ЗС України в умовах бойових дій. Отримані дані не лише ілюструють теоретичні положення, а й надають цінні інсайти щодо специфіки моральних викликів у контексті російсько-української війни, що необхідно враховувати при розробленні програм етичної підготовки та психологічної підтримки.

Важливо зазначити, що проведене дослідження має певні обмеження, які слід враховувати при інтерпретації

отриманих результатів. Насамперед, розмір вибірки опитування становив 42 військовослужбовці Збройних сил України. Хоча ця кількість дозволила виявити певні тенденції, вона може не бути репрезентативною для всього особового складу ЗС України, що нараховує значно більшу кількість військовослужбовців із різними бойовим досвідом і службовими обов'язками.

Слід також урахувати потенційну суб'єктивність відповідей респондентів. Військовослужбовці могли по-різному інтерпретувати поставлені запитання, їхні відповіді могли бути зумовлені особистими переживаннями, емоційним станом на момент опитування або ж соціальною бажаністю. Крім того, складність і делікатність обговорюваних тем (морально-етичні дилеми у воєнний час) могли вплинути на відвертість і повноту наданих відповідей.

Зважаючи на ці обмеження, отримані результати слід розглядати як попередні, що окреслюють ключові тенденції та потребують подальших, більш масштабних і різнобічних, досліджень для отримання більш повної та репрезентативної картини етичних викликів, з якими стикаються українські військовослужбовці. Майбутні дослідження могли б включати більшу вибірку респондентів, використовувати якісні методи дослідження (напр. глибокі інтерв'ю, фокус-групи) для глибшого розуміння мотивацій і процесів прийняття рішень, а також урахувати контекстуальні фактори, що впливають на етичну поведінку військових у різних бойових ситуаціях.

Пропонуємо такі підходи до етичної підготовки, контролю та підтримки, що враховують специфіку сучасного конфлікту й українського контексту.

1. Етична підготовка:

- симуляційне навчання з елементами віртуальної (VR) і доповненої реальності (AR);
- створення реалістичних сценаріїв бойових дій із вбудованими етичними дилемами, де військовослужбовці можуть приймати рішення та бачити їх безпосередні наслідки у віртуальному середовищі;
- використання AR для накладання етичних "підказок" або сценаріїв на реальні тренувальні ситуації, спонукаючи до обговорення та аналізу;
- застосування VR для відтворення досвіду цивільних осіб у зоні конфлікту, сприяючи розвитку емпатії та розуміння їхньої вразливості;
- інтерактивні кейс-стаді з елементами гейміфікації: розроблення складних, багатопланових кейсів, заснованих на реальних ситуаціях російсько-української війни, де військовослужбовці повинні приймати етичні рішення з обмеженою інформацією в умовах тиску часу; використання елементів гейміфікації (бали, рейтинги, командна робота) для підвищення залученості й мотивації до етичного аналізу;
- залучення до розроблення кейсів не лише військових юристів та етиків, але й психологів, соціологів і навіть представників цивільного суспільства, які мають досвід перебування в зоні конфлікту;
- програми "морального лідерства" із залученням ветеранів та авторитетних постатей;
- створення менторських програм, де досвідчені ветерани, які зіштовхувалися зі складними етичними дилемами й успішно їх подолали, діляться своїм досвідом із молодшими військовослужбовцями;
- запрошення до участі в етичних тренінгах авторитетних представників духовенства, правозахисників, діячів культури, які можуть представити різні моральні перспективи.

2. Розвиток навичок критичного мислення та етичної рефлексії через мистецтво й гуманітарні дисципліни:

- використання літератури, кіно, театру, філософських дискусій для аналізу складних моральних ситуацій і розвитку здатності до емпатії і моральної уяви;
- організація дебатів і дискусій на гострі етичні теми, що виникають у контексті війни, заохочуючи військовослужбовців до аргументованого відстоювання своєї позиції і врахування інших поглядів.

3. Контроль за дотриманням етичних норм і МГП:

- упровадження "етичних офіцерів" або радників на різних рівнях командування;
- призначення спеціально підготовлених військовослужбовців, чією основною функцією буде консультування командування та особового складу з етичних питань, проведення превентивних заходів і реагування на можливі порушення;
- забезпечення їхньої незалежності й можливості прямого звернення до вищого командування у разі серйозних етичних проблем;
- використання технологій для моніторингу й документування (з урахуванням етичних меж);
- розроблення захищених систем для анонімного повідомлення про можливі порушення етичних норм і МГП;
- використання боді-камер (за згодою та із чітким регламентом) для фіксації бойових дій, що може слугувати як інструментом контролю, так і доказовою базою у разі розслідування інцидентів. Важливо забезпечити захист приватності та запобігти зловживанням;
- застосування аналізу відкритих джерел (OSINT) і соціальних мереж (з дотриманням норм приватності) для виявлення потенційних порушень етичних норм, скоєних як власними військовими, так і противником (для подальшого аналізу й реагування);
- залучення представників громадського суспільства до моніторингу (з дотриманням безпекових протоколів);
- створення незалежних наглядових груп із представників правозахисних організацій, журналістів, волонтерів (з відповідною підготовкою та акредитацією) для моніторингу дотримання етичних норм і МГП у певних аспектах діяльності ЗСУ (напр. поводження з військовополоненими, надання гуманітарної допомоги);
- регулярне проведення публічних звітів та обговорень щодо стану дотримання етичних норм у війську.

4. Психологічна підтримка військових, які зіткнулися з етичними дилемами:

- створення спеціалізованих програм психологічної допомоги, орієнтованих на моральні травми;
- розроблення методик і тренінгів для розпізнавання та подолання моральних травм, які можуть виникати внаслідок участі в бойових діях або спостереження неетичних вчинків;
- залучення до роботи з військовими психологів і психотерапевтів, які мають спеціалізовані знання у сфері військової етики й моральних травм;
- створення груп підтримки та самопомоги для військовослужбовців, які пережили складні етичні ситуації;
- забезпечення конфіденційності й анонімності при зверненні за психологічною допомогою з етичних питань;
- створення "гарячих ліній" та онлайн-платформ, де військовослужбовці можуть анонімно отримати консультацію і підтримку з етичних дилем, не боячись наслідків для своєї служби;

- упровадження програм моральної стійкості та етичного відновлення;

- проведення регулярних семінарів і тренінгів, спрямованих на зміцнення моральних цінностей, розвиток емпатії та здатності до етичної рефлексії як превентивних заходів проти моральних травм;

- організація ретритів і програм відновлення для військовослужбовців після виконання бойових завдань з акцентом на осмислення пережитого досвіду з етичного погляду;

- залучення до психологічної підтримки релігійних лідерів і духовних наставників (з урахуванням плюралізму та свободи віросповідання);

- надання військовослужбовцям можливості отримувати духовну підтримку й етичні настанови від представників їхньої релігійної громади.

Упровадження цих нестандартних підходів потребує міжвідомчої співпраці, залучення експертів із різних галузей, а також значних ресурсів. Утім, урахуваючи специфіку сучасного конфлікту й важливість збереження високих етичних стандартів українського війська, такі інновації можуть чинити значний позитивний вплив.

Дискусія і висновки

Проведене емпіричне дослідження глибоко розкрило складність морально-етичних дилем, з якими стикаються українські військовослужбовці в умовах жорстокої реальності війни, підтверджуючи та збагачуючи чинні теоретичні напрацювання. Виявлена розбіжність між офіційною інформацією і фронтовим досвідом підкреслює важливість розвитку критичного мислення (Чекаль, 2023) для прийняття обґрунтованих рішень в умовах інформаційної боротьби. Складність застосування універсальних етичних норм у динамічному бойовому середовищі корелює з міркуваннями про контекстуальність морального вибору (Walzer, 2006).

Емпірично зафіксована глибока трансформація особистих цінностей військових під впливом бойового досвіду узгоджується з дослідженнями щодо моральних дилем у війні (Федотова, 2022) і вказує на ризик моральних травм (Літц та ін., 2018; Koziyhora, 2023). Конфлікт між релігійними переконаннями й військовим обов'язком підкреслює особистісні моральні виклики, актуалізуючи потребу в індивідуальному етичному вихованні та духовній підтримці, що відповідає гуманітарним принципам (Женевські конвенції, 1949).

Дослідження також підтвердило вплив психологічних механізмів, зокрема дегуманізації противника, на етичні рішення в умовах гібридної війни (Tucker, 2022), що може призводити до порушень міжнародного гуманітарного права (ICRC, 2017).

Отже, ключові висновки дослідження такі:

- етичні рішення військових чинять безпосередній вплив на гуманітарні наслідки війни, визначаючи рівень жертв серед цивільного населення та міжнародну підтримку України;

- дотримання високих етичних стандартів є критично важливим для міжнародного іміджу країни та її легітимності;

- психологічні наслідки порушення етичних норм для військових є серйозними й потребують ефективних програм підтримки;

- етична поведінка під час війни є фундаментом для майбутнього післявоєнного примирення.

Практичні рекомендації, що випливають із дослідження, включають упровадження інноваційних методів етичної підготовки (симуляції з VR/AR), розвиток критичного мислення, створення інституту "етичних офіцерів" і

розширення програм психологічної підтримки, орієнтованих на моральні травми. Ефективність цих заходів потребує подальшого вивчення та адаптації.

Обмеження дослідження, пов'язані з розміром вибірки, указують на необхідність майбутніх, більш масштабних досліджень із використанням різноманітних методів для глибокого розуміння процесів прийняття етичних рішень.

Підсумовуючи, зазначимо, що дотримання етичних принципів у війні є не лише моральним імперативом, а й стратегічною необхідністю для України, що сприяє збереженню гуманності, зміцненню міжнародної підтримки й закладає підвалини для майбутнього миру.

Для поліпшення практики етичного виховання та підтримки військових у майбутньому необхідно продовжити дослідження, зокрема вивчати наслідки впровадження етичних програм для військових. Рекомендується створення наукових платформ для обміну досвідом між військовими й науковцями, що дозволить проводити глибші дослідження впливу етичної поведінки на міжнародні відносини, мирне врегулювання конфліктів і психологічний стан учасників війни.

Етичні рішення військовослужбовців мають критичне значення для гуманітарних наслідків війни, міжнародного іміджу держави та психологічного стану учасників конфлікту. Підвищення рівня етичної підготовки, посилення контролю за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права, забезпечення психологічної підтримки та проведення подальших досліджень є важливими кроками для збереження гуманності та стабільності в умовах війни.

Внесок авторів: Інна Возняк – концептуалізація дослідження, методологія, розробка анкети дослідження; Наталія Мироненко – аналіз літератури, збирання емпіричних даних; проведення емпіричного дослідження та його аналіз.

Список використаних джерел:

- Аврелій, А. (2000). *Про град Божий* [City of God] (Пер. з лат.). Дух і Літера.
- Вергун, Д. (2024). Специфіка моральних та етичних аспектів професії військовослужбовця в сучасному українському суспільстві. *Grani*, 27, 126–132. <https://doi.org/10.15421/1724120>
- Головіна, Н. І. (2022). Етика війни: моральні дилеми військових конфліктів. *Людський потенціал у контексті сучасних соціокультурних перетворень*, 24–25 травня 2022 р. (с. 13–16). ПНПУ імені В. Г. Короленка. <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/19024>
- Джигора, О. (2024). Етика війни та мирного врегулювання: філософські підходи в контексті російсько-української війни. *Філософія та управління*, 1, 55–63. <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2024.1.07>
- Петрова, Л. О. (2017). Етика відповідальності: небезпека війн та збройних конфліктів у сучасному світі. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1, 120–125. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.32.101710>
- Федотова, Т. (2022). Емпіричне дослідження моральних дилем осіб юнацького віку в умовах військових дій. *Перспективи та інновації науки*. Серія: Педагогіка, психологія, медицина, 13(18), 706–719. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-706-719](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-706-719)
- Чекаль, Л. (2023). Морально-етичні аспекти діяльності військовослужбовців під час війни. *Гуманітарні студії*, 14(4), 212–217.
- Aquinas, T. (1888–1906). *Summa Theologiae* (Ed. Leonina, Vols. 4–12). Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide.
- Arkin, R. (2018). *The ethics of autonomous weapons systems*. MIT Press.
- Geneva Conventions. (1949). International Committee of the Red Cross.
- Grossman, D. (2009). *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. Back Bay Books.
- ICRC. (2016). *Interpretive guidance on the notion of direct participation in hostilities under international humanitarian law*.
- International Committee of the Red Cross (ICRC). (2017). *Commentary on the Additional Protocols of 1977 to the Geneva Conventions of 1949*.
- International Committee of the Red Cross (ICRC). (2020). *International humanitarian law and the protection of civilians*. <https://www.icrc.org/en/document/international-humanitarian-law-rules>
- Koziyhora, M. (2023). Moral injury in military personnel and civilians during the war: Empirical evidence. *Psychological Journal*, 9(3), 88–99. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1266>

Litz, B. T. et al. (2018). Moral injury in veterans of war. *Journal of Traumatic Stress*.
 Nagel, T. (1972). War and massacre. *Philosophy, & Public Affairs*, 1(2), 123–144.
 Orend, B. (2013). *The morality of war*. Broadview Press.
 Sands, P. (2013). *Lawless world: America and the making and breaking of global rules*. Penguin UK.
 Schmitt, M. N. (2017). Precision attack and international humanitarian law. *International Law Studies*, 93(1), 1–38.
 Tucker, P. (2022). *Hybrid warfare and the ethics of modern combat*. Oxford University Press.
 United Nations. (2022). *Protection of civilians in armed conflict*.
 Walzer, M. (2006). *Just and unjust wars: A moral argument with historical illustrations*. Basic Books.

References

Aquinas, T. (1888–1906). *Summa Theologiae* (Ed. Leonina, Vols. 4–12). Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide.
 Arkin, R. (2018). *The ethics of autonomous weapons systems*. MIT Press.
 Aurelius, A. (2000). *The City of God* (Transl. from Latin). Dukh and Litera [in Ukrainian].
 Chekal, L. (2023). Moral and ethical aspects of military personnel's activity during wartime. *Humanities Studies*, 14(4), 212–217 [in Ukrainian].
 Dzhyhora, O. (2024). Ethics of war and peace settlement: Philosophical approaches in the context of the Russian-Ukrainian war. *Philosophy and Governance*, 1, 55–63 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2024.1.07>
 Fedotova, T. (2022). Empirical study of moral dilemmas of youth in wartime. *Perspectives and Innovations in Science. Series: Pedagogy, psychology, medicine*, 13(18), 706–719 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-706-719](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-706-719)
 Geneva Conventions. (1949). International Committee of the Red Cross.
 Grossman, D. (2009). *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. Back Bay Books.
 Holovina, N. I. (2022). Ethics of war: Moral dilemmas of military conflicts. In *Human potential in the context of modern sociocultural transformations, May*

24–25, 2022 (pp. 13–16). V. G. Korolenko National Pedagogical University [in Ukrainian]. <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/19024>
 ICRC. (2016). *Interpretive guidance on the notion of direct participation in hostilities under international humanitarian law*.
 International Committee of the Red Cross (ICRC). (2017). *Commentary on the Additional Protocols of 1977 to the Geneva Conventions of 1949*.
 International Committee of the Red Cross (ICRC). (2020). *International humanitarian law and the protection of civilians*. <https://www.icrc.org/en/document/international-humanitarian-law-rules>
 Koziyhora, M. (2023). Moral injury in military personnel and civilians during the war: Empirical evidence. *Psychological Journal*, 9(3), 88–99. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1266>
 Litz, B. T. et al. (2018). Moral injury in veterans of war. *Journal of Traumatic Stress*.
 Nagel, T. (1972). War and massacre. *Philosophy, & Public Affairs*, 1(2), 123–144.
 Orend, B. (2013). *The morality of war*. Broadview Press.
 Petrova, L. O. (2017). Ethics of responsibility: The danger of wars and armed conflicts in the modern world. *Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1, 120–125 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.32.101710>
 Sands, P. (2013). *Lawless world: America and the making and breaking of global rules*. Penguin UK.
 Schmitt, M. N. (2017). Precision attack and international humanitarian law. *International Law Studies*, 93(1), 1–38.
 Tucker, P. (2022). *Hybrid warfare and the ethics of modern combat*. Oxford University Press.
 United Nations. (2022). *Protection of civilians in armed conflict*.
 Verhun, D. (2024). Specifics of the moral and ethical aspects of the military profession in modern Ukrainian society. *Grani*, 27, 126–132 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15421/1724120>
 Walzer, M. (2006). *Just and unjust wars: A moral argument with historical illustrations*. Basic Books.

Отримано редакцією журналу / Received: 30.04.25
 Прорецензовано / Revised: 06.05.25
 Схвалено до друку / Accepted: 08.05.25

Inna VOZNAIAK, PhD (Pedagog.), Assoc. Prof., Senior Research Fellow
 ORCID ID: 0000-0002-8376-9688
 e-mail: ms.journal@post.mil.gov.ua
 Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Natalia MYRONENKO, Senior Research Fellow
 ORCID ID: 0009-0000-9654-2741
 e-mail: ms.journal@post.mil.gov.ua
 Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ETHICS OF WAR IN THE CONTEXT OF THE ACTIONS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE: ANALYSIS OF DILEMMAS AND DECISION-MAKING IN COMBAT CONDITIONS

Background. Amidst the ongoing armed conflict in Ukraine, the adherence of the Ukrainian Armed Forces (UAF) to the ethical standards of warfare and the norms of international humanitarian law has become increasingly relevant. Despite legal regulations, the moral dilemmas of combat operations demand in-depth academic reflection.

Methods. The study is based on qualitative analysis of official documents and media publications, case studies, ethical analysis, and a survey of military personnel.

Results. The article presents the results of a survey of 42 UAF service members aimed at identifying the moral and ethical dilemmas they face while performing their duties, and the specifics of decision-making in complex combat situations. The study revealed a number of key issues, including discrepancies between official information and frontline realities, the need to balance standard procedures with non-standard solutions, the reconsideration of civilian moral values in a military context, confrontation with the brutal reality of war versus romanticised expectations, conflicts between religious beliefs and military duties, a reassessment of concepts such as justice and order, and reflections on personal survival and willingness to self-sacrifice. The findings indicate the continuous presence of complex moral and ethical challenges in the operational activities of UAF personnel, which require deep reflection and reasoning for effective decision-making under combat conditions. The originality of this study lies in its focused analysis of ethical dilemmas specifically experienced by Ukrainian military personnel within the context of the Russian-Ukrainian war, supported by empirical data gathered from their combat experience and an attempt to integrate psychological, social, and legal aspects within an interdisciplinary framework.

Conclusions. The results contribute to a deeper understanding of the significance of ethics in warfare and justify the necessity of enhancing ethical training, strengthening compliance with humanitarian law, and providing psychological support to military personnel. This is critical not only for upholding moral standards but also for sustaining Ukraine's international reputation.

Keywords: ethics of war, international humanitarian law, just war, prisoners of war, humanitarian consequences, military personnel.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.97-05.36

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.12-18>

Віктор АЛЕЩЕНКО, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0003-1560-7318

e-mail: avi1953@ukr.net

Національний університет оборони України, Київ, Україна

**МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ
ТА АДАПТАЦІЯ ЇЇ МОДЕЛІ ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ**

Вступ. Проаналізовано основні компоненти моделі медико-психологічної реабілітації (МПР) учасників бойових дій (УБД): принципи й завдання, основні етапи відновлення психофізичного ресурсу військовослужбовців, які зазнали впливу бойового стресу в умовах воєнного стану. Розглянуто досвід проведення заходів медико-психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах відбиття широкомасштабної агресії РФ Силами оборони України. Розкрито актуальні проблеми у сфері забезпечення психічного здоров'я учасників бойових дій. Описано вплив чинників бойової обстановки і різновиди надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які мають вияви посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Наголошено, що своєчасне та чітке визначення типу гострої реакції на бойовий стрес є запорукою успіху в подоланні його негативного впливу на психіку військовослужбовця.

Методи. Дослідження базується на застосовуванні таких методів: теоретичних – контент-аналіз, синтез, узагальнення; емпіричних – спостереження, бесіда.

Результати. По-перше, виявлено, що питання реабілітації учасників бойових дій урегульовані нормативно-правовими актами України лише частково. Визначені обставини медико-психологічної реабілітації та реадaptaції, які потребують удосконалення з метою подолання негативних наслідків участі особового складу Сил оборони України в бойових діях і при переході до мирного життя. По-друге, визначено, що основними компонентами моделі МПР УБД в умовах воєнного стану є: напрямки діяльності із запобігання негативним психічним станам військовослужбовців; принципи, завдання, етапи проведення МПР; виявлення рівнів соціально-психологічної дезадаптації особистості УБД; розроблення комплексу заходів щодо МПР на відбудовний період; соціально-психічна адаптація УБД. По-третє, наголошено, що модель реабілітації УБД має поєднувати зусилля держави та громадських організацій, з урахуванням передового досвіду психологічної підтримки персоналу збройних сил держав-партнерів. Із цією метою необхідно прискорити розроблення програми психологічної реабілітації військовослужбовців під час відновлення боєздатності, системи переходу від військової служби до цивільного життя.

Висновки. Сформульовано теоретичні висновки й надано практичні рекомендації щодо напрямів підвищення ефективності роботи системи психологічної реабілітації учасників бойових дій (УБД) у сучасних умовах, а також удосконалення системи переходу, що сприятиме комфортній реінтеграції до цивільного життя учасників системи переходу та їхній соціальній захищеності.

Ключові слова: учасники бойових дій; військовослужбовець; ПТСР; психологічна допомога; медико-психологічна реабілітація; реінтеграція; психологічна підтримка; стресостійкість.

Вступ

Під час російсько-української війни військовослужбовці Сил оборони України, які залучаються до військових операцій і ведуть бойові дії, не лише набувають бойового досвіду, а й зазнають фізичних і психологічних травм, що впливає на стан їхнього здоров'я, урівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій тощо. Військовослужбовці, цивільні психологи й лікарі все частіше використовують такі термінологічні позначення, як "бойова психічна травма", "бойове стомлення", "психологічне виснаження", "реінтеграція". Відомо, що військовослужбовці, які пережили бойовий стрес, потребують кваліфікованих психологічних послуг – психологічної допомоги та МПР, а якісне здійснення цих заходів є значущим для самих військовослужбовців, їхніх сімей та українського суспільства загалом (Алещенко, 2015; Лукомська, Задорний, & Кульчиловський, 2015; Сафін, 2016).

Результати останніх досліджень свідчать, що захворювання на ПТСР поширене як серед військовослужбовців, так і серед цивільних осіб, які перебували в зоні бойових дій і були свідками психотравматичних подій, а показник імовірності розвитку цього захворювання сягає 20 %. Досвід АТО, ООС і відбиття широкомасштабного вторгнення РФ свідчить, що в значній частини військовослужбовців Сил оборони України, які брали безпосередню участь у бойових діях, спостерігаються психогенні розлади, а близько 40 % УБД потребують

психологічної допомоги (Центр громадського здоров'я МОЗ України, 2022).

За даними МОЗ України визначено, що ПТСР розвивається у 12–20 % військовослужбовців, які пережили бойову травму, але своєчасно не звернулись до психолога по допомогу "через побоювання зневаги за вияви слабкості, боягузтва, загрозу військовій кар'єрі" (Центр громадського здоров'я МОЗ України, 2022).

Зазначене актуалізує проблему вивчення особливостей перебігу стресових розладів і можливості профілактики та корекції ПТСР, посилює увагу до питань реабілітації УБД із боку держави, керівників органів військового управління, командирів (начальників) усіх рівнів, військових психологів, медичних працівників щодо пошуку шляхів підвищення ефективності заходів МПР УБД. На сучасному етапі розвитку системи психологічної підтримки персоналу Сил оборони України необхідність розв'язання проблем, пов'язаних із реабілітацією військовослужбовців, є одним із найбільш значущих питань.

Метою статті є розглянути основні компоненти моделі МПР УБД, її сутність, основні принципи, завдання та етапи здійснення в умовах російсько-української війни, визначити шляхи підвищення ефективності МПР військовослужбовців – УБД; означити підходи до формування системи переходу від військової служби до цивільного життя.

Завдання дослідження: розглянути природу МПР військовослужбовців – УБД; охарактеризувати структурні

елементи цього поняття; навести коротку характеристику різновидів надання психологічної допомоги військовослужбовцям; обговорити запровадження механізму ефективного державного управління, спрямованого на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод.

Огляд літератури. Питання МПР особового складу, який виконував завдання в особливих умовах, розглядалися у працях сучасних науковців, як-от В. Алещенка, В. Барка, В. Лефтерева, О. Друзь, І. Черненко, В. Заворотного, О. Малхазова, Є. Потапчука, О. Тимченка, Л. Беккет, Г. Кент та інших. Поточний стан системи реабілітації УБД розкривається у наукових розвідках В. Алещенка, В. Бочалюка, С. Грилюка, С. Задорожного, Е. Кульчицького, С. Лукомської, Н. Мась, М. Панова, В. Покотила, О. Сафіна, Ю. Сербіна, Н. Сторожук, О. Хміляра, В. Цимбалюка та інших (Алещенко, & Хміляр, 2005; Алещенко, 2015, 2019; Бочалюк, Панов, & Сербін, 2022; Грилюк, 2020, 2024; Лукомська, Задорожний, & Кульчицький, 2015; Сафін, 2016; Сторожук, Мась, & Покотило, 2016; Хміляр, 2023; Цимбалюк та ін., 2021).

Нині актуальним є питання удосконалення існуючої системи реабілітації УБД, що базується на реаліях російсько-української війни та здобутках держав-партнерів України (Смірнова, Осьодло, & Чижевський, 2023). Також більш детального дослідження потребують умови здійснення МПР УБД в Україні.

Методи

У ході дослідження застосовувались такі методи: теоретичні – контент-аналіз наукової літератури з проблематики МПР УБД, синтез, метод узагальнення; емпіричні – спостереження, бесіда.

Результати

В Україні сьогодні визначальним підходом до психологічної реабілітації є забезпечення повноцінного та якісного відновлення душевного здоров'я військовослужбовців заради зміцнення їхньої психічної стійкості та сприяння успішній реінтеграції УБД у цивільне життя після звільнення з військової служби (SICH, 2024).

У нашому суспільстві мають місце непоодинокі випадки, коли ветерани війни стикаються з виявами неповаги в процесі отримання послуг, передбачених законодавством. Найбільш актуальними потребами є інформація щодо пільг у системі охорони здоров'я, зокрема державних програм фізичної, психологічної реабілітації та протезування, а також в отриманні психологічної допомоги УБД та їхнім родинам. Ветерани зазначають, що найбільшою перешкодою для реалізації їхніх потреб є бюрократія на низовому рівні органів виконавчої влади. Військові скаржаться, що не можуть отримати направлення на лікування після поранення, а також на термінові та планові операції. Зокрема, ідеться про наслідки важких контузій, панічні атаки й посттравматичні розлади (Бабель, 2025). Ветерани здебільшого негативно оцінюють дієвість державної політики щодо підтримки УБД, а різні політичні сили експлуатують образ ветерана у своїх інтересах, що компрометує їх в очах українського суспільства (Український ветеранський фонд, 2023).

Виходячи зі змісту поняття, що характеризують процес МПР УБД, і враховуючи попередній досвід розвитку моделі МПР УБД в особливий період (2014–2022 роки), постає питання щодо її *адаптації до умов воєнного стану*. Аналіз літературних джерел і вивчення досвіду надання допомоги військовослужбовцям Сил оборони України показує, що ефективність МПР УБД безпосередньо пов'язана з *реалізацією її основних принципів*, які наведено нижче.

1. **Своєчасність.** Своєчасний початок МПР забезпечує досягнення її мети. Принцип своєчасності встановлює, що ефективність надання психологічної допомоги знижується із часом після закінчення впливу психотравматичних чинників (стресорів) бойових дій: чим швидше надана психологічна допомога, тим менш руйнівними є наслідки бойового стресу для психіки військовослужбовця.

2. **Комплексність.** Методи МПР підбирають таким чином, щоб вплив на психіку військовослужбовців здійснювався комплексно, виходячи зі структури форм вияву наслідків ПТСР, які можуть провокувати порушення психічного здоров'я не лише в самих учасників бойових дій, а й у членів їхніх сімей.

3. **Безперервність, поетапність і послідовність.** Заходи МПР військовослужбовців здійснюються за визначеною послідовністю, щоб зберегти від характеру вияву психічного розладу й наявних можливостей надавачів послуг із МПР. Принцип передбачає поетапний перехід від одних форм і методів психологічного впливу до інших, виходячи зі змін психічного стану військовослужбовців і умов, у яких проводяться заходи МПР.

4. **Партнерство.** Передбачає активне залучення військовослужбовців до участі у власному відновлювальному процесі й відновленні їхніх побратимів.

5. **Індивідуалізація.** Для конкретного УБД складається індивідуальна програма психологічної реабілітації, причому вибір методів і засобів, які слід застосовувати у МПР, залежить від походження та особливостей відхилень (порушень), статі, віку, якостей особистості військовослужбовця, загального стану здоров'я тощо.

6. **Єдність методів впливу.** Пункти й центри МПР різних рівнів використовуються залежно від складності розв'язуваних у процесі МПР завдань.

7. **Колективність.** Проведення заходів МПР у складі сформованого колективу військового підрозділу морально легше переноситься військовослужбовцями й підвищує її ефективність (Міністерство оборони України, 2015).

8. **Проєктивність.** Цей принцип передбачає "закладання", або "вбудовування" у систему забезпечення життєдіяльності військ функціональних елементів, які б, за потреби, автоматично спрацювали, попереджаючи розвиток у військовослужбовців ПТСР унаслідок бойових психічних травм (Алещенко, & Хміляр, 2005; Алещенко, 2015). Нині цей принцип реалізовується лише частково й не закріплений у керівних документах Сил оборони України.

9. Психологи і медичні працівники за досвідом бойових дій виділяють ще низку принципів МПР УБД, а саме: *невідкладність; етапність лікування* – від появи ознак (симптомів) захворювання до усунення його наслідків; *наближення реабілітаційних установ до лінії зіткнення сторін* (для якнайшвидшого повернення осіб, які пройшли заходи МПР, до виконання бойових завдань); *послідовність і безперервність на всіх етапах лікування*; *простоти заходів* (доступність для самих військовослужбовців, командирів, офіцерів-психологів і цивільних фахівців, які залучаються до процесу МПР УБД); *підтримання атмосфери дружби та військового братерства* (вважається ефективним способом психотерапії та анти-травматичним засобом) (Алещенко, & Хміляр, 2005; Алещенко, 2015).

Як зазначалось раніше, незмінним компонентом моделі МПР залишаються її **завдання**, що визначаються характером негативних психологічних наслідків ПТСР: з'ясування характеру та ступеню нервово-психологічних розладів; визначення індивідуально-особистісних особливостей реагування на отриману психологічну травму і

відпрацювання реабілітаційних заходів; вивчення динаміки змін психічних станів у процесі реабілітації; діагностика функціонального стану фізіологічних систем організму (Алещенко, 2019).

За досвідом надання послуг із МПР УБД громадськими організаціями реалізовувались такі завдання:

- 1) приведення психіки до нормального функціонального стану;
- 2) відновлення психічних функцій, які постраждали внаслідок війни;
- 3) примирення із власним "Я-образом" (прийняття нового себе) у випадках важких фізичних травм, наприклад втрати кінцівки;
- 4) налагодження взаємозв'язку із соціальним оточенням;
- 5) пошук нових цінностей і сенсів у житті;
- 6) самоідентифікація – пошук відповідей на запитання "Хто Я?";
- 7) формування нового внутрішнього світу військовослужбовця з інтеграцією отриманого бойового досвіду;
- 8) супровід у посттравматичному зростанні (Ресурсна психологія та психотерапія, б/д).

Судячи з переліку, на практиці доведено, що реабілітація допомагає не лише у психологічному відновленні, але й у налагодженні міжособистісних зв'язків. Вона полегшує процес *психологічної реадaptaції* до змін, які виникли у житті.

Практика надання психологічної допомоги та МПР військовослужбовцям – УБД під час воєнного стану свідчить про необхідність впровадження державної програми ПР УБД, дотримання алгоритму цієї роботи, що може широко використовуватись у лікуванні ПТСР і відновленні психічного здоров'я особового складу, а також при відновленні боєздатності військових частин і підрозділів. Відповідно до запропонованого алгоритму, модель медико-психологічної реабілітації реалізовується у чотирьох етапах: *діагностичний; психотерапевтичний; реадaptaційний; етап супроводу* (Алещенко, 2019).

На *діагностичному етапі* здійснюється виявлення наявних у військовослужбовців психологічних проблем, їх впливу на психічне здоров'я і життєдіяльність, визначається індивідуальний перелік способів психологічного впливу, що є найбільш доцільними для МПР конкретного військовослужбовця. *Психотерапевтичний етап* передбачає безпосереднє використання форм і методів впливу на психіку УБД. На *реадaptaційному етапі* проводяться заходи психоедукації та базової психологічної підготовки військовослужбовців. *Етап супроводу* включає консультування та регулярне оновлення інформації про стан військовослужбовців, які пройшли попередні етапи МПР, і, за потреби, надання їм психологічної допомоги (Алещенко, 2019).

Відповідно до керівних документів, чинних у системі Міністерства оборони України (Міністерство оборони України, 2015), вирішення організаційних питань щодо медико-психологічної реабілітації особового складу покладається на командирів військових частин (підрозділів) і начальника медичної служби, а безпосереднє виконання завдань щодо надання психологічної допомоги та МПР у військових частинах (підрозділах) – на офіцерів із морально-психологічного забезпечення, офіцерів-психологів, психологів, начальників медичної служби, військових священників (капеланів).

При цьому слід зауважити, що з 2022 року внаслідок трансформації системи морально-психологічного забезпечення у систему психологічної підтримки персоналу Збройних сил України, МПР військовослужбовців опікуються заступники командирів підрозділів із психологічної

підтримки персоналу, особовий склад груп контролю бойового стресу (набули спроможностей у 2023 році), офіцери з психологічної підтримки персоналу та військові психологи. Цивільні посади психологів у бойових підрозділах були скорочені через перехід на штати воєнного часу. Зазначене вказує на потребу в удосконаленні нормативної бази щодо виконання заходів МПР військовослужбовців із врахуванням виконання завдань в умовах воєнного стану. Новітні методи лікування не можуть бути ефективними без налагодженої ще в мирний час повноцінної системи охорони психічного здоров'я військовослужбовців (і населення загалом). Накопичений на сьогодні досвід військової психіатрії довів нагальну необхідність військової профілактичної ланки психіатричної допомоги. Найбільш адекватним і прийнятним варіантом є створення штатних відділів (груп) психічного здоров'я, покликаних об'єднати зусилля представників трьох дисциплін: психіатрів, медичних і військових психологів. На сьогоднішній день поряд із профілактичними заходами перебуває медико-психологічна реабілітація (МПР) військовослужбовців, у зв'язку із чим доцільно звернути увагу на стан цього питання у досвіді розвинених країн (Бочелюк, Панов, & Сербін, 2022).

За інформацією громадських організацій станом на 2024 рік, які активно сприяють Силам оборони України в питаннях психологічного відновлення, МПР УБД вимагає залучення команди фахівців:

1. *Лікарів різного профілю*. Психоемоційні розлади часто супроводжуються фізіологічними проблемами (ендокринні, гастроентерологічні, серцево-судинні, урологічні, гінекологічні, неврологічні тощо). При цьому виявлено, що їх лікування допомагає прискорити психічне відновлення.

2. *Психіатрів*, що спеціалізуються на лікуванні ПТСР, депресивних станів та інших психічних порушень. Вони проводять діагностику та лікування психічних розладів на всіх етапах МПР.

3. *Спеціалістів у галузі психології* (клінічних і сімейних психологів, психотерапевтів, психоаналітиків). Ці фахівці використовують методи психотерапії (індивідуальної та групової), психоаналізу й консультування.

4. *Соціальних працівників*. Надають допомогу ветеранам та їхнім сім'ям із реадaptaції до спільного цивільного життя, допомагаючи в подоланні побутових труднощів (SICH, 2024).

За досвідом надання послуг із медико-психологічної реабілітації УБД, умовно виокремлюють медичні, соціальні та психологічні складники, але ефективність реабілітаційних заходів досягається поєднанням їх усіх. Також визначальний вплив на ефективність реабілітації здійснює психологічна підтримка військовослужбовців із боку членів їхніх сімей та інших близьких людей. На всіх етапах реабілітації важливе значення має також стресостійкість військовослужбовців. Вона може бути високою або низькою. Умовна оцінка ґрунтується на здатності людини до реадaptaції: чим швидше вона повертається до стабільного стану під дією негативних впливів зовнішнього середовища, тим вищою є її стресостійкість.

Виходячи з практики, пропонуємо деякі *психологічні методи*, що є ефективними в реабілітації УБД.

Арттерапія. Передбачає використання творів мистецтва й активне залучення отримувачів послуг до творчого висловлення власних емоцій і особистісних переживань шляхом малювання, ліплення, гри на музичних інструментах, пантоміми, участі у виставах тощо.

Біофідбек. Метод полягає у визначенні та контролі фізіологічних параметрів організму (пульс, артеріальний

тиск, дихання тощо) для навчання військовослужбовців прийомам саморегуляції та зниження рівня стресу.

Групова терапія. Цей метод передбачає об'єднання УБД у групи для обміну досвідом і взаємної підтримки. Групові роботи допомагають зменшити відчуття самотності й підвищити взаєморозуміння між пацієнтами та надавачами послуг.

Кінезіологічна корекція. Експериментально доведено, що у 100 % військовослужбовців – УБД після проведення терапії за допомогою кінезіологічних методів поліпшився психоемоційний і фізичний стан, вони відчули бадьорість і силу в тілі (Грилюк, 2020). Розроблений комплекс кінезіологічної самокорекції продемонстрував свою ефективність у відновленні психофізичного стану військовослужбовців за результатом проведених занять з особовим складом підрозділів рота / батальйон (Грилюк, 2025).

Когнітивно-поведінкова терапія. Метод спрямований на корекцію порушень адиктивної поведінки, прокрастинації, абулії, фобій, самооцінки, дисморфічних розладів (дисморфобії, дисморфоманії) тощо; дозволяє підвищити стресостійкість.

Емоційно фокусована терапія. Метод базується на теорії прихильності, допомагає у розвитку емоційного інтелекту, налагодженні стосунків з іншими людьми. Є ефективним для зменшення рівня стресу й тривожності.

Медитації та йога. Техніки релаксації, контролю дихання і концентрації уваги допомагають відновити емоційну стабільність.

Психотерапія. Баується на використанні різних психотерапевтичних технік для розкриття та оброблення емоційних і психічних травм. Психотерапія у багатьох своїх виявах залишається одним з основних методів вибору для більшості військовослужбовців, які пережили психічну травму, оскільки травматизація руйнує всі моделі та стереотипи. Головна мета психотерапії загалом і психотерапії військовослужбовців зокрема – допомогти пропрацювати процес так, щоб психотравматична подія інтегрувалася в "Я-систему" особистості, а основні принципи – це вислуховування історії життя та створення довірливих відносин, щоб допомогти "вилити" емоції і прояснити те, що трапилося.

В. Бочелюк, М. Панов та Ю. Сербін зазначають, що ефективними можуть бути такі методи медико-психологічної реабілітації, як фармакотерапія, різні види психотерапії (когнітивні, біхевіоральні, кризове втручання, методи релаксації, групові та сімейна психотерапія), реабілітація тощо. На динаміку симптомів ПТСР впливає соціальна підтримка, зокрема з боку сім'ї. Потенціал суспільної охорони здоров'я стосовно сімей військовослужбовців розкривають перспективи майбутніх досліджень (Бочелюк, Панов, та Сербін, 2022). Вибір певного методу МПР залежить від типів і важкості розладів, їх поєднання з фізіологічними захворюваннями, психічного стану отримувача послуг на кожному етапі МПР. У разі комплексного застосування методів ПР прискорюють відновлення психічного здоров'я УБД та їхню соціальну реадaptaцію, що дозволяє долати наслідки травматичного досвіду й бути більш стресостійкими. Ключовою частиною програм медико-психологічної реабілітації має бути психологічна підтримка отримувачів послуг, що містить:

- **сприяння у подоланні наслідків стресу.** Учасники програм у переважній більшості мають періодичні прояви гострих реакцій на стрес унаслідок участі в бойових діях. Функцією надавача послуг ПР є навчання методам подолання стресу, релаксаційним технікам і способам підвищення стресостійкості;

- **підтримку в управлінні тривогою.** Психологи допомагають учасникам розпізнавати й керувати тривожними станами, навчаючи психологічних і поведінкових стратегій;

- **допомогу в управлінні депресією.** Депресія є розповсюдженим психологічним наслідком участі в бойових діях і отриманих психотравм. Завданням психологів і психотерапевтів є надання ветеранам можливості розділити свої почуття і душевні переживання, допомога у складанні індивідуального плану лікування та відновлення;

- **лікування ПТСР.** Значна частина УБД можуть стикатися з виявами ПТСР, що є психологічною і медичною проблемою. Психологи, психотерапевти та психіатри, які спеціалізуються на діагностиці й лікуванні ПТСР, проводять терапію, що допомагає ветеранам відчути підтримку спільноти та подолати відчуття самотності;

- **групову підтримку.** Це завдання може включати групові сесії, де учасники можуть спілкуватися, обмінюватися досвідом і підтримувати один одного. Групові сесії допомагають подолати наслідки ПТСР і поліпшити якість їхнього життя.

Така комплексна психологічна підтримка враховує всі аспекти психологічного благополуччя отримувачів послуг і допомагає їм подолати наслідки психологічних травм. Психологи та психотерапевти відіграють важливу роль у поліпшенні якості життя та адаптації УБД до нормального існування в суспільстві.

Відповідно до Постанови КМУ № 1338 (Кабінет Міністрів України, 2022), отримувачами послуг із ПР у воєнний час є не лише ветерани, які звільняються або звільнені зі служби, а й представники Сил оборони і безпеки України, які продовжують виконувати свій конституційний обов'язок із захисту Батьківщини, та члени їхніх сімей. Цей факт підтверджує зміну підходів до проблем психологічної підтримки персоналу в Силах оборони України на державному рівні у воєнний час, насамперед стосовно важливості залучення родин військовослужбовців у процес ПР УБД.

Проблеми ПР ветеранів війни також знайшли відгук у "Стратегії формування системи повернення з військової служби... до 2033 року", схваленої Кабінетом Міністрів України у 2024 році. За даними Мінветеранів 2023 року, 73 % УБД, які взяли участь у соціологічному опитуванні, заявили про проблеми з власним психологічним станом, 59 % вказали на проблеми із загальним станом здоров'я, 77 % опитаних наголосили на важливості вільного доступу ветеранів до послуг із ПР, 34 % зазначили гостроту проблеми адаптації в суспільстві (Кабінет Міністрів України, 2024).

За підсумком дослідження, подальшими напрямками удосконалення системи МПР УБД в Україні слід визначити:

- прискорення розроблення програми ПР військовослужбовців під час відновлення боєздатності, а також стандартів (критеріїв) допуску психологів до здійснення заходів ПР, з метою уникнення випадків надання непрофесійної психологічної реабілітації ветеранам і членам їхніх сімей, що постраждали внаслідок воєнної агресії РФ;

- підвищення рівня культури надання медико-психологічної допомоги серед військовослужбовців, що включає підвищення толерантності до індивідуальних стресових реакцій, навчання 100 % особового складу прийомом надання першої медико-психологічної допомоги, психоедукацію офіцерського й сержантського складу підрозділів тактичного рівня стосовно методик психологічного діагностування, розпізнавання гострих стресових реакцій і алгоритмів реагування на них;

- посилення взаємодії з громадськими організаціями щодо проведення спеціальних тренінгів для психологів-волонтерів і представників громадських організацій /із питань організації та здійснення МПР УБД;

- у комплектуванні посад офіцерів-психологів мобілізованими офіцерами віддавати перевагу особам, які мають відповідну вищу освіту та практичний досвід надання послуг УБД;

- розширення співпраці з реабілітаційними центрами державних і приватних установ і громадськими організаціями, які надають послуги з МПР військовослужбовцям відповідно до договорів і меморандумів про співпрацю та мають для цього відповідні сили й засоби (Алещенко, 2015, 2019; Лукомська, Задорожний, & Кульчиківський, 2015; Сторожук, Мась, & Покотило, 2016);

- удосконалення програм психологічної підготовки для всіх категорій військовослужбовців і працівників сил оборони, медичного персоналу, посадових осіб органів військового управління та представників військово-цивільних адміністрацій із питань МПР військовослужбовців і цивільних осіб, які постраждали внаслідок бойових дій, з урахуванням передового досвіду Сил оборони України та стандартів збройних сил держав-членів НАТО й держав-партнерів.

З метою зниження рівня соціальної напруги та мінімізації ризиків ретравматизації УБД необхідними є організація та проведення підвищення кваліфікації з питань психологічної допомоги й розвитку навичок ненасильницького спілкування для державних працівників центрів зайнятості, установ соціального захисту й територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, а також цивільних і військових психологів щодо особливостей роботи з ветеранами, аби при наданні послуг зазначеній категорії осіб вони могли глибше розуміти їхні потреби.

Важливість проведення спеціалізованої медико-психологічної підготовки для вищезазначених категорій працівників підтверджується досвідом надання послуг ветеранам війни. УБД (переважна більшість яких, крім психологічних травм, мають супутні проблеми зі здоров'ям) і члени їхніх сімей зазвичай звертаються до: *центрів зайнятості* – сподіваючись отримати допомогу в пошуку нової професії або, щонайменше, відповідну інформацію для її вибору; *установ соціального захисту населення* – для вирішення питань оформлення соціальних пільг, отримання соціальних виплат або послуг із медико-психологічної реабілітації; *територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки* – для вирішення питань військового обліку, отримання санаторно-курортних путівок і довідкової інформації щодо проходження військово-лікарських і медико-соціальних експертних комісій. При цьому, коли ветерани звертаються до зазначених органів із заявою про надання певних послуг, надавачі послуг мають розуміти, що, окрім безпосередньо запитуваних послуг, у ветеранів може бути невиявлена потреба у психологічній допомозі, що потребує додаткової уваги з боку психологів.

Дискусія і висновки

1. Основними компонентами моделі МПР УБД в умовах воєнного стану є: алгоритми та стандарти запобігання негативним психічним станам військовослужбовців; методи діагностики рівнів соціально-психологічної дезадаптації особистості військовослужбовця; принципи, завдання, етапи, ресурсне забезпечення проведення МПР; система заходів психологічної підготовки військовослужбовців і психоедукації цивільних осіб; комплекс заходів МПР на відбудовний період; заходи із соціальної

реадаптації УБД до цивільного життя; реалізація науково обґрунтованих рекомендацій у процесі МПР УБД.

2. Модель МПР УБД передбачає синергію зусиль держави, громадських організацій і кожного члена суспільства та врахування передового досвіду психологічної підтримки персоналу іноземних держав. Вона має передбачати законодавчо закріплені гарантії та аспекти реабілітації і реадаптації УБД. Основними її завданнями мають бути профілактика стресових розладів, прискорення психічного відновлення, надання психологічної підтримки й допомоги ветеранам, сприяння поступовій соціальній реадаптації УБД та їхньому включенню до соціальних процесів. Із цією метою вважаємо за необхідне розробити програму МПР військовослужбовців під час відновлення боєздатності та стандарті допуску психологів до здійснення заходів МПР УБД.

Подальшої розвідки вимагають питання визначення ефективності функціонування закладів – надавачів послуг із МПР УБД; вивчення проблем підвищення стресостійкості військовослужбовців до впливу стресових чинників бойових дій, питань організації міжвідомчої взаємодії практичної реалізації заходів стратегії формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року.

Розв'язання всього спектру проблем МПР осіб, що постраждали внаслідок бойових дій, є складним, але можливим завданням за умови органічної взаємодії і поєднання зусиль державних органів, медичного персоналу, психологів, волонтерів і за підтримки зарубіжних партнерів.

Список використаних джерел

- Алещенко, В. І., & Хмільяр, О. Ф. (2005). Психологічна реабілітація військовослужбовців з постстресовими психічними розладами. ХУПС.
- Алещенко, В. І. (2015). Посттравматичний стрес військовослужбовців – учасників бойових дій: психологічний аналіз. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки, 1(32), 5–10. <https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/27/23>
- Алещенко, В. І. (2019). Психологічна реабілітація учасників бойових дій: теоретико-методологічне обґрунтування моделі. Психологічний журнал, 3, 1–15. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/195935>
- Бабель. (2025, 20 січня). Військова омбудсманка: за 20 днів білці надіслали майже 4 тисячі звернень і скарг. <https://babel.ua/news/114621-bilyci-nadislali-mayzhe-4-tisyachi-zvernen-do-vyskovogo-ombudsmena-za-20-dniv>
- Бочелюк, В., Панов, М., & Сербін, Ю. (2022). Медико-психологічна реабілітація військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами. Перспективи та інновації науки. Серія: Педагогіка, психологія, медицина, 12(17), 270–280.
- Грилюк, С. (2020). Застосування методів кінезіології у програмі психологічної реабілітації ветеранів АТО. Вісник Національного університету оборони України, 56(3), 21–25. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-56-3-21-25>
- Грилюк, С. (2025). Особливості адаптації учасників бойових дій методикою кінезіологічної самокорекції [Відео]. YouTube. <https://youtu.be/o16rHL0Bv1U?si=KfMuUCUp-APJ407i>
- Кабінет Міністрів України. (2022). Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб. Постанова № 1338 від 29 листопада 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#n17>
- Кабінет Міністрів України. (2024). Про схвалення Стратегії формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках. Розпорядження від 31 грудня 2024 року № 1350-п. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-2024-%D1%80#Text>
- Лукомська, С. О., Задорожний, С. В., & Кульчиківський, Е. М. (2015). Психологічна допомога учасникам АТО в системі реабілітаційного відділення госпіталю для ветеранів війни. Наука і життя: сучасні тенденції, інтеграція в світову наукову думку (14-16.05.2015). <https://int-konf.org/ru/2015/nauka-i-zhittya-suchasni-tendentsiji-integratsiya-v-svitovu-naukovu-dumku-14-16-05-2015/1067-lukomska-s-o-zadorozhnyi-s-v-kulchikovskij-e-m-psihologichna-dopomoga-uchasnikam-ato-v-sistemi-reabilitatsijnogo-viddileniya-gospitalyu-dlya-veteraniv-vijni>
- Міністерство оборони України. (2015). Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували

службові (бойові) завдання в екстремальних умовах. Наказ № 702 від 9 грудня 2015 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text>

Ресурсна психологія та психотерапія. (б/д). Психологічна реабілітація військовослужбовців. <https://arpp.com.ua/articles/psychological-rehabilitation-of-military-personnel>

Сафін, О. Д. (2016). Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації та реадптації учасників антитерористичної операції. *Наука і оборона*, 1, 24–30.

Смірнова, Т., Осьодло, В., & Чижевський, С. (2023). Подолання наслідків бойового стресу у військовослужбовців – учасників бойових дій шляхом психосоціального відновлення. *Вісник Національного університету оборони України*, 76(6), 168–177. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-168-177>

Сторожук, Н. А., Мась, Н. М., & Покотило, В. В. (2016). Сучасний стан системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 1(34), 34–38.

Український ветеранський фонд. (2023). Потреби ветеранів 2023. https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/Potreby_veteraniv_2023.pdf

Хміляр, О. Ф. (2023). Психічна стійкість солдата. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 6, 71–79. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.13>

Центр громадського здоров'я МОЗ України. (2022, 10 березня). Допомога військовим з посттравматичним стресовим розладом. <https://phc.org.ua/news/dopomoga-viyskovim-z-posttravmatichnim-stresovim-rozladom>

Цимбалюк, В. І., Стебляк, В. В., Друзь, О. В. та ін. (2021). Охорона ментального здоров'я та медико-психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах гібридної війни: теорія і практика. *ВСВ "Медицина"*.

СІСН. (2024, 13 лютого). Психологічна реабілітація військовослужбовців в Україні: як допомогти. https://sich.ua/news/psykholohichna-reabilitatsiia-viyskovosluzhbovtiv-v-ukraini-ia-k-dopomohty/?srsltid=AfmBOoqZRIqRVomUMDDTQXTmAM51txec3Jwktal_L5xYdeuK6hplsDfz

References

Aleshchenko, V. I. (2015). Post-traumatic stress of military personnel - participants in combat operations: psychological analysis. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-special Sciences*, 1(32), 5-10 [in Ukrainian]. <https://miljournals.knu.ua/index.php/vsnuk/article/view/27/23>

Aleshchenko, V. I. (2019). Psychological rehabilitation of combat participants: theoretical and methodological substantiation of the model. *Psychological Journal*, 3, 1–15 [in Ukrainian]. <http://psjy.udpu.edu.ua/article/view/195935>

Aleshchenko, V. I., & Khmilyar, O. F. (2005). Psychological rehabilitation of military personnel with post-stress mental disorders. *KUPS* [in Ukrainian].

Babel. (2025, January 20). Military Ombudsman: In 20 Days, Soldiers Sent Almost 4,000 Appeals and Complaints [in Ukrainian]. <https://babel.ua/news/114621-biyaci-nadislali-mayzhe-4-tisyachi-zvernenn-do-viyskovogo-ombudsmena-za-20-dniv>

Bocheliiuk, V., Panov, M., Serbin, Yu. (2022). Medical and psychological rehabilitation of military personnel with post-traumatic stress disorder. *Prospects and innovations of science. Series: Pedagogy, psychology, medicine*, 12(17), 270–280 [in Ukrainian].

Cabinet of Ministers of Ukraine (2022). Some issues of providing psychological assistance to war veterans, their family members and some other categories of persons. Resolution No. 1338 of November 29, 2022 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#17>

Cabinet of Ministers of Ukraine (2024). On approval of the Strategy for forming a system of returning from military service to civilian life for the period until 2033 and approval of the operational plan of measures for its

implementation in 2025-2027. Order No. 1350-p of December 31, 2024 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-2024-%D1%80#Text>

Grylyuk, S. (2020). Application of Kinesiology Methods in the Psychological Rehabilitation Program of ATO Veterans. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 56(3), 21–25 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-56-3-21-25>

Grylyuk, S. (2025). Peculiarities of Adaptation of Combatants Using the Kinesiological Self-Correction Method. [Video]. YouTube [in Ukrainian]. <https://youtu.be/oi6rHL0Bv1U?si=KfMuUCUp-APJ407i>

Khmiyar, O. F. (2023). Mental Resilience of a Soldier. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Psychology*, 6, 71–79 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.13>

Lukomska, S. O., Zadorozhny, S. V., & Kulchikovskiy, E. M. (2015). Psychological assistance to ATO participants in the rehabilitation department of a hospital for war veterans. *Science and life: modern trends, integration into world scientific thought* (14-16.05.2015) [in Ukrainian]. <https://int-konf.org/ru/2015/nauka-i-zhittya-suchasni-tendentsiji-integratsiya-v-svitovu-naukovu-dumku-14-16-05-2015/1067-lukomska-s-o-zadorozhnij-s-v-kulchikovskij-e-m-psikholohichna-dopomoga-uchasnikam-ato-v-sistemi-reabilitatsijnogo-viddillennya-gospitalyu-dlya-veteraniv-vijni>

Ministry of Defense of Ukraine. (2015). On approval of the Regulation on psychological rehabilitation of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and the State Special Transport Service who participated in the anti-terrorist operation, carried out measures to ensure national security and defense, repel and deter armed aggression of the Russian Federation in the Donetsk and Luhansk regions, or performed service (combat) tasks in extreme conditions. Order No. 702 of December 9, 2015 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text>

Public Health Center of the Ministry of Health of Ukraine. (2022, March 10). Helping Military Personnel with Post-Traumatic Stress Disorder [in Ukrainian]. <https://phc.org.ua/news/dopomoga-viyskovim-z-posttravmatichnim-stresovim-rozladom>

Resource psychology and psychotherapy. (n/d). Psychological rehabilitation of military personnel [in Ukrainian]. <https://arpp.com.ua/articles/psychological-rehabilitation-of-military-personnel>

Safin, O. D. (2016). Basic approaches to the functioning of the system of psychological rehabilitation and readaptation of participants in the anti-terrorist operation. *Science and Defense*, 1, 24–30 [in Ukrainian].

СІСН. (2024, February 13). Psychological rehabilitation of military personnel in Ukraine: how to help [in Ukrainian]. https://sich.ua/news/psykholohichna-reabilitatsiia-viyskovosluzhbovtiv-v-ukraini-ia-k-dopomohty/?srsltid=AfmBOoqZRIqRVomUMDDTQXTmAM51txec3Jwktal_L5xYdeuK6hplsDfz

Smirnova, T., Osyodlo, V., & Chyzhevsky, S. (2023). Overcoming the consequences of combat stress in military personnel - participants in combat operations through psychosocial recovery. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 76(6), 168–177 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-168-177>

Storozhuk, N. A., Mas, N. M., & Pokotilo, V. V. (2016). Current state of the psychological rehabilitation system of participants in the anti-terrorist operation. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-special Sciences*, 1(34), 34–38 [in Ukrainian]

Tsymbalyuk, V. I., Steblyuk, V. V., Druz, O. V. et al. (2021). Mental health protection and medical and psychological rehabilitation of military personnel in conditions of hybrid war: theory and practice. *VSV "Medicine"* [in Ukrainian]. Ukrainian Veterans Fund. (2023). Veterans' Needs 2023 [in Ukrainian]. https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/Potreby_veteraniv_2023.pdf

Отримано редакцією журналу / Received: 25.04.25

Прорецензовано / Revised: 02.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 05.05.25

Viktor ALESCHCHENKO, DSc (Psychol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0003-1560-7318

e-mail: avi1953@ukr.net

National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF COMBATANTS AND ADAPTATION OF ITS MODEL TO MARTIAL LAW CONDITIONS

Background. The article provides an analysis of the core components of the medical and psychological rehabilitation (MPR) model for combatants, including principles and objectives, the main phases of restoring the psychophysical resilience of service personnel exposed to combat stress under martial law. It examines practical experience gained during the implementation of MPR measures within the Defence Forces of Ukraine during the large-scale armed aggression by the Russian Federation. Current challenges in maintaining the mental health of combatants are highlighted. The paper explores the influence of combat environment factors on service personnel and the various types of psychological support provided to those suffering from symptoms of post-traumatic stress disorder (PTSD). It emphasises that timely and accurate identification of the type of acute combat stress reaction is a critical condition for mitigating its detrimental impact on the mental health of a soldier.

Methods. The study applies both theoretical methods – content analysis, synthesis, generalization – and empirical methods such as observation and interviews.

Results. Firstly, it has been established that the legal framework of Ukraine only partially regulates the rehabilitation of combatants. The research identifies areas within the medical and psychological rehabilitation and readaptation system that require improvement in order to effectively address the adverse consequences of combat exposure among Defence Forces personnel and ensure successful transition to civilian life. Secondly, it defines the key components of the MPR model for combatants under martial law, which include: measures to prevent adverse mental health conditions among service members; the principles, objectives, and stages of rehabilitation; assessment of levels of socio-psychological maladaptation; development of a comprehensive set of recovery-stage rehabilitation actions; and social-psychological adaptation

of combatants. Thirdly, the article underscores the necessity for coordinated efforts between the state and civil society, taking into account best practices in psychological support used by the armed forces of NATO partner states. It advocates for accelerating the development of a structured Psychological Rehabilitation Programme for personnel during combat capability restoration, as well as a comprehensive transition system from military service to civilian life.

C o n c l u s i o n s . *The study formulates theoretical conclusions and offers practical recommendations for improving the effectiveness of the psychological rehabilitation system for combatants under current conditions. It also proposes enhancements to the transition framework to ensure smoother reintegration of personnel into civilian life and stronger social protection.*

Keywords: *combatants, service personnel, PTSD, psychological support, medical and psychological rehabilitation, reintegration, psychological resilience, combat stress.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.98

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.19-24>

Олег ЗАРІЧАНСЬКИЙ, д-р психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-6934-9521

e-mail: olegzarvin69@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Олена МОХОРЕВА, д-р філософії

ORCID ID: 0000-0002-9420-2847

e-mail: alena23mohoreva@gmail.com

Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна

Ірина ЩЕРБАКОВА, канд. психол. наук

ORCID ID: 0000-0002-4779-1052

e-mail: univdczg@gmail.com

Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЗДРІСНОСТІ ЯК СКЛАДНИКА КРИМІНАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ

Вступ. Заздрість є емоційним переживанням, яке виникає у процесі соціального порівняння, часто є змістовною умовою формування девіантної та/або злочинної поведінки. Актуальність проблеми полягає у тому, що заздрість у більшості випадків не усвідомлюється як глибинна мотивація незаконних дій, але водночас супроводжує широкий спектр суспільно небезпечних вчинків. Актуальність наукового інтересу до заздрості як складника мотиву скоєння злочину полягає у необхідності більш глибокого розуміння емоційно-мотиваційної сфери злочинця. Гендерні особливості переживання заздрості також потребують належного вивчення, оскільки структура та спрямованість цього почуття у чоловіків і жінок має свої розбіжності. Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження зв'язку між типами заздрості (заздрістю-смуток і заздрістю-неприязнь) та кримінальною спрямованістю у засуджених осіб чоловічої та жіночої статі.

Методи. Використано такі методи: методика діагностики заздрісності особистості Т. Бескової, контент-аналіз судових рішень і методи статистичного оброблення даних (χ^2 -критерій Фішера). Вибірку становили 209 засуджених осіб ($N=209$), серед яких чоловіки та жінки різного віку, що відбувають покарання за різними статтями Кримінального кодексу України. Усі респонденти були ознайомлені з метою дослідження та надали усвідомлену згоду на участь. Було сформовано дві основні групи: особи, засуджені за злочини проти майна (94 особи), та особи, засуджені за злочини проти життя і здоров'я (78 осіб); решта (37 осіб) не були включені до порівняння через різноманітність статей звинувачення.

Результати. У групі засуджених за злочини проти майна заздрість-смуток виявлена на високому (у 22,34 %), середньому (у 15,95 %) і низькому (у 13,82 % опитаних) рівнях. У цій самій групі високий рівень заздрості-неприязні зафіксовано у 10,63 %, середній – у 8,51 %, низький – у 14,89 %. У групі засуджених за злочини проти життя і здоров'я заздрість-смуток найчастіше виражена на середньому рівні (29,48 %), низькому – у 23,07 %, високому – у 11,53 %. Заздрість-неприязнь у цій групі має найвищу частку на низькому рівні – 19,23 %, тоді як високий рівень спостерігався лише у 6,41 % осіб. Установлено статистично значущу різницю для середнього рівня заздрості-смуток ($\chi^2 = 2,961$, $p \leq 0,01$) між досліджуваними групами.

Висновки. З'ясовано, що засуджені за злочини проти життя і здоров'я частіше характеризуються середнім рівнем заздрості-смуток, що вказує на емоційну чутливість і зневіру. Натомість серед засуджених за злочини проти майна переважає високий рівень заздрості-неприязні, пов'язаної з агресією та ворожістю. Виявлено також гендерні відмінності в переживанні заздрості. Отримані дані підтверджують зв'язок між видом заздрості та кримінальною спрямованістю.

Ключові слова: заздрість, заздрісність, кримінальна спрямованість, засуджені, мотив злочину, гендерні відмінності, злочинна поведінка.

Вступ

Заздрість є одним із найдавніших і, водночас, найскладніших психологічних феноменів. Вона знаходить відгук як в індивідуальному досвіді окремого індивіда, так і в колективній свідомості, часто виявляючись як внутрішній дискомфорт, спричинений усвідомленням чужої переваги. Хоча традиційно заздрість вважається деструктивним почуттям, яке руйнує міжособистісні стосунки, сучасна психологічна наука акцентує увагу на її амбівалентності – здатності слугувати як агентом особистісного зростання, так і агентом девіантної, а іноді й злочинної поведінки.

Низка літературних джерел і наукових розвідок доводять, що заздрість може мати як ситуативний характер, виражаючись миттєвою емоцією, так і усталену форму в структурі особистості. У контексті кримінальної психології та кримінології особливу увагу привертає саме негативний вияв заздрості, що трансформується у мотив протиправних дій. У таких випадках заздрість не лише фіксується як переживання, а й слугує пусковим механізмом злочинної поведінки, спрямованої на заподіяння

шкоди об'єкту заздрості чи знищення предмета, який викликає це почуття.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження зв'язку типів заздрості (заздрість-смуток і заздрість-неприязнь) із кримінальною спрямованістю засуджених чоловіків і жінок.

Огляд літератури. Почуття заздрості є дуже неоднозначною категорією, яка знайома кожному. На рівні повсякденного усвідомлення людиною сприймає заздрість як певне переживання, що пов'язане з успіхами інших людей. Ставлення до заздрості зазвичай негативне. Повчальні історії про шкідливий вплив заздрості містяться у багатьох літературних творах, наприклад у п'єсі В. Шекспіра "Гамлет". У літературознавстві заздрість розглядають як концепт, який виражає "жагу до володіння тим, що є бажаним, гідне набуття, досаду на чужий успіх, злість". Історично заздрість пов'язували як із соціально бажаними, так і з небажаними реакціями, хоча більшість досліджень зосереджувалися на небажаних реакціях (Brooks et al., 2019).

Деякі автори схильні вважати, що заздрість має двояку природу, указуючи, що це почуття може грати й

позитивну роль, мотивуючи поведінку, практичні вчинки людини й самоствердження особистості. Ідеться про заздрість як "утиск людської гордості". Автори також називають заздрість зворотним боком гордості, оскільки гордість є почуттям переваги над іншими людьми, а заздрість – переживання про перевагу іншого. При цьому заздрість часто переходить у ненависть, а заздрість, що переживається, може навіть перейти в рису характеру (Cohen-Charash, & Larson, 2017).

Загалом, поділяючи наведені авторські позиції про негативне забарвлення заздрощів, не можна не погодитися і з думкою про наявність також позитивного аспекту заздрощів, тобто ситуації, коли індивід, отримавши інформацію про перевагу в чомусь іншого, прагне самовдосконалення. У царині психологічної науки заздрість може бути як емоцією, так і почуттям. Емоцією, тобто психічним процесом безпосереднього переживання, можна назвати короткочасну, раптово виниклу заздрість, а почуттям – стійко сформовану заздрість, яка турбує людину протягом якогось тимчасового періоду (Cohen-Charash, 2000).

Говорячи про витoki заздрощів, деякі автори стверджують, що в їх основі є порівняння з якимось іншим індивідом. Порівняння дуже важливе для особистих і соціальних успіхів людини. Воно супроводжує нас із раннього дитинства й дозволяє побачити свої недоліки та мотивувати людину до досягнення тих чи інших цілей. Здорове суперництво для людей дуже корисне для розвитку власних позитивних якостей. Такий позитивний результат порівняння можливий лише в тому випадку, якщо індивід має стійкий набір моральних цінностей і адекватну самооцінку. У цій ситуації заздрість може зіграти дуже позитивну роль, спрямувавши людину на шлях самовдосконалення. А якщо ні, то заздрість цілком може набути негативної, наповненої злістю спрямованості (Cohen-Charash, & Larson, 2017).

Злобна заздрість вважається неприємною, ворожою та фруструючою емоцією (Van de Ven et al., 2015). У той час як багато концепцій заздрості містять мотивацію заподіяти шкоду іншому й поліпшити своє становище (Parrott, & Smith, 1993), то суттю "злісної" заздрості є виключна мотивація заподіяти шкоду іншому. Отже, у той час як заздрість може зумовлювати широкий спектр реакцій, включаючи поведінкові (як бажані, так і небажані) і когнітивні механізми подолання (Heider, 1958), "злісна" заздрість, за її визначенням і операціоналізацією, пов'язана з вузьким набором реакцій, який принципово відрізняє її від просто заздрості.

З погляду юридичної психології та кримінології інтерес становить вивчення заздрості у її негативному вияві як емоції чи почуття, здатного породити злість, гнів, а разом із ними й злочин. У теорії та практиці застосування кримінального права заздрість розглядається як один із мотивів скоєння злочину. Однак кримінальний кодекс не згадує заздрість як будь-яку значущу для кваліфікації чи вибору заходів відповідальності обставину.

Мотив і мету вчинення кримінальних правопорушень часто називають факультативними ознаками складу кримінального правопорушення. Мотив – це те внутрішнє спонукання, яке штовхнуло особу на вчинення кримінального правопорушення. Мотив дозволяє виявити причину протиправної поведінки, дає можливість установити ознаки вини. Мотиви кримінальних правопорушень можуть бути різноманітними – гроші, заздрість, ревності, помста тощо.

Водночас скоєння злочину за мотивом заздрощів є дуже поширеним. Спектр таких суспільно небезпечних діянь дуже широкий. Одним із природних критеріїв такої

класифікації може бути статевая приналежність. Наприклад, жінки, які не мають дітей, часто заздряють тим, хто їх має. Помічено, що чоловіки частіше заздряють матеріальному становищу іншого, жінки – красі та сімейному благополуччю, тобто тут виявляється залежність структури предметів від природного поділу (Лісовенко, & Долінська, 2020).

За мотивом заздрощів можуть відбуватися вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю, знищення майна тощо. Злочинна мотивація є постійним об'єктом наукової уваги кримінологів. Серед інших мотивів виділяють і заздрість як один із чинників, які провокують злочинну поведінку. Заздрість може виступати серед поширених мотивів вбивства, одним із мотивів співучасті жінки у зґвалтуванні чи при вчиненні примушування до вступу в статевий зв'язок. К. Плутницька помітила, що особа зазвичай керується не одним, а кількома мотивами. Серед них виокремлено такі: самоствердження, сексуальні, корисливі, хуліганські мотиви, а ще помста, ревності, заздрість, ненависть, заміщення (Плутницька, 2016).

Незважаючи на існуючий у науці інтерес до цієї проблематики, категорія "заздрість" як мотив злочину залишається не цілком вивченою, хоча потреба у вивченні зазначеного мотиву існує, оскільки, як показує вивчення судової практики, із цього мотиву відбуваються багато суспільно небезпечних діянь. Нами було вивчено 209 вироків судів щодо скоєння злочинів особами, які увійшли до вибірки досліджуваних. У ході вивчення зазначених вироків виявлено, що у 63 з них мотивом скоєння злочину є заздрість. За мотивом заздрості засудженими були скоєні такі злочини: зазіхання на життя і здоров'я людини (ст. 115, 121, 122 КК), злочини проти майна (ст. 185, 186, 190, 357 КК), а також із хуліганських міркувань. Предметом заздрощів був, зазвичай, матеріальний достаток інших осіб, а в окремих випадках – сімейне благополуччя.

У більшості кримінальних справ заздрість була мотивом скоєння злочину проти життя та здоров'я людини. Наприклад, громадянин Ш. побив потерпілого, заподіявши при цьому шкоду його здоров'ю середньої тяжкості. Потерпілий С. вважав, що, Ш. наніс йому пошкодження через почуття заздрості. Тривалий час Ш. та С. вели спільний бізнес. За деякий час С., заробивши й накопичивши достатньо коштів, придбав будівлю для власної підприємницької діяльності. Цей факт і став предметом заздрості підсудного. Громадянка Б. була працевлаштована хатньою прибиральницею у забезпеченій сім'ї. Через деякий час роботи у Б. виникло почуття заздрості з приводу благополуччя цієї сім'ї, наявності дітей, а також через негаразди у власному особистому житті, проблеми зі здоров'ям і неможливістю мати власних дітей. В один із робочих днів Б. побачила, як один із дітей господарів будинку, у якому працювала Б., приймає ванну. Відчувуючи глибоке почуття заздрості до чужого благополуччя та добробуту, намагалася вбити дитину, навмисно впустивши електроприлад у ванну з водою, але була помічена іншим працівником і притягнута до кримінальної відповідальності. У стані алкогольного сп'яніння у ході конфлікту П. ударив сокирою у плече потерпілого Н., заподіявши тяжку шкоду його здоров'ю. На думку потерпілого Н., такі дії П. були викликані його почуттям заздрості до матеріального благополуччя Н., а саме наявності фінансових можливостей для здійснення туристичної поїздки всією родиною.

Деяких засуджених почуття заздрості до чужих успіхів провокувало на знищення чужого майна та нерухоomości. Наприклад, О. підпалив гараж сусіда, завдавши збитків на 62 тис. грн. Сусідів підприємницьку діяльність і використовував гаражне приміщення для

зберігання товару. Мотивом скоєння злочину в О. послужило почуття заздрості до матеріального благополуччя заможнішого сусіда. За мотивом заздрості до фінансового благополуччя подруги засуджена В. пошкодила автомобіль потерпілої Р., обливши його хімічною речовиною. Сума збитків становила 95 тис. грн. В., діючи з почуття заздрості до працівників магазину через наявність у них роботи та джерела доходу, приніс відро з рушником, просоченим гасом, яке підпалив і залишив на ґанку магазину, після чого втік, проте вогонь було виявлено й погашено.

Судовій практиці відомі також випадки скоєння крадіжок за мотивом заздрості. Тут заздрість спонукає до злочину в тісній взаємодії з користю. Так, П., збуджуючи в неповнолітніх корисливий інтерес і почуття заздрості до матеріального достатку інших людей, спонукав їх до скоєння крадіжки з незаконним проникненням у житло. Ч., маючи дублікати ключів від помешкання своєї подруги, незаконно проникла в її квартиру, звідки таємно викрала золоті прикраси та цінний одяг на суму 43 тис. грн. На судовому засіданні було встановлено, що до скоєння злочину Ч. підштовхнуло не лише прагнення до збагачення, а передусім заздрість до потерпілої, яка мала таку кількість ювелірних виробів й коштовних речей. Усі наведені випадки свідчать про прагнення осіб, які вчиняють злочини за мотивами заздрості, до застосування насильства для заподіяння шкоди (приниження) інших осіб, які є об'єктом заздрості, або знищення (пошкодження) чи викрадення майна, що є предметом заздрості. Наведені теоретичні положення та низка прикладів із судової практики дозволяють визначити заздрість як один із мотивів злочинної поведінки, який виступає почуттям або емоцією, що народжується на ґрунті порівняння себе з іншою особою і перебуває у стані переживання успіхів іншої особи й утиску власної гордості, яка породжує рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння з метою приниження особи (об'єкта заздрості) або знищення, ушкодження чи розкрадання майна (предмета заздрості).

Отже, заздрість як мотив скоєння злочину дуже поширена й тому має бути в полі зору науки поруч з іншими мотивами. Науки, що входять до кримінально-правового поля, має цікавити заздрість у її негативному аспекті, тобто як хворобливе переживання будь-якої переваги іншої особи, що породжує рішучість до вчинення злочину. Мотив заздрості переважно характерний для скоєння насильницьких злочинів проти особистості, знищення чи розкрадання майна, що належить людині – об'єкту заздрості. Заздрість може поєднуватися з іншими мотивами, наприклад із користю при скоєнні розкрадань, і утворювати полімотивацію під час скоєння злочинів.

Розшарування суспільства на успішних і неуспішних із демонстрацією власних досягнень у соціальних мережах у перших викликає почуття переваги, у других – почуття дискомфорту, невдоволення, несправедливості, ворожості. Заздрість як вияв негативних емоцій у ситуації соціального порівняння властива багатьом людям, однак спрямованість негативу може бути націлена як на успішнішого, так і на себе самого як того, що не відбувся, і тому скривдженого чи винного. В обох випадках почуття, породжене фрустраційною потребою, прагне компенсації або через самореалізацію, або через заподіяння шкоди більш успішному.

Негативні емоції, переживання переваги інших, власна неспроможність викликають почуття ущербності й

наводять на думки про соціальну несправедливість, бажання скоротити розрив у досягненнях. У соціокультурному контексті сьогодні існують прийнятні способи нівелювати розрив у досягненнях: особистісне та професійне зростання, конкуренція, саморозвиток. Вкладення у досягнення та успіх починаються із сім'ї, її пріоритетів і цінностей. Власна мотивація, потреба в додатковій освіті й навичках вимагають фінансових і емоційно-вольових витрат. Для багатьох людей цей процес є надто тривалим і неприйнятним. Швидше і простіше нівелювати різницю за рахунок відібрання предмета заздрості та заподіяння шкоди її суб'єкту.

У цьому дослідженні ми відштовхуємося від трактування Т. Бескової, у якій заздрість сприймається як негативне емоційне ставлення до інших. Через порівняння успішніших людей із самим собою заздрість породжує бажання зменшити відмінності (Євдокімова, & Кобилко, 2023).

Як наголошує F.Heider, усвідомлення себе менш успішним викликає деструктивні емоції стосовно себе: зневіру, образу, досаду. Біль і ворожі почуття, характерні для заздрості, визначають головну мотивацію заздрісної людини, яка сама по собі є необхідною частиною заздрості: усунути розрив з іншою людиною та біль, який цей розрив тягне за собою (Heider, 1958).

Якщо заздрості деструктивно впливають на розвиток і функціонування особистості, то має бути певний взаємозв'язок заздрості у засуджених із типом скоєних ними злочинів. Чи є заздрість предиктором злочинів, які форми заздрості провокують ті чи інші злочини? Ми припустили, що засуджені з різним рівнем вияву заздрості схильні до скоєння різних типів злочинів.

Методи

Для виявлення рівня заздрості досліджуваних використано методику дослідження заздрісності особистості Т. Бескової (Євдокімова, & Кобилко, 2023). Респонденти обох груп досліджуваних кількістю 209 осіб були розподілені по групах відповідно до кримінальної спрямованості. До першої групи увійшли 94 засуджених за скоєння злочинів проти майна (ст. 185 ч. 2 та 3 (крадіжка); ст. 186 ч. 2, 3, 4 (грабіж); ст. 190 ч. 1 (шахрайство); ст. 357 (викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем або їх пошкодження)) згідно зі статтями КК України. До другої групи були включені 78 засуджених за скоєння злочинів проти життя і здоров'я людини (ст. 115 (умисне вбивство); ст. 121 ч. 2 (умисне тяжке тілесне ушкодження); ст. 122 ч. 1 (умисне тілесне ушкодження середньої тяжкості)) згідно з КК України. Решта засуджених кількістю 37 осіб не були включені до жодної з груп у зв'язку з різноманітністю кримінальної спрямованості (ст. 260 ч. 2, 5 (створення непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань); ст. 263 ч. 1 (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами); ст. 296 ч. 1 (хуліганство); ст. 307 ч. 2 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів); ст. 395 (порушення правил адміністративного нагляду)) згідно з КК України.

Результати

Нами було проаналізовано частоту виявів рівнів вираженості заздрості-смуток в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю (рис. 1).

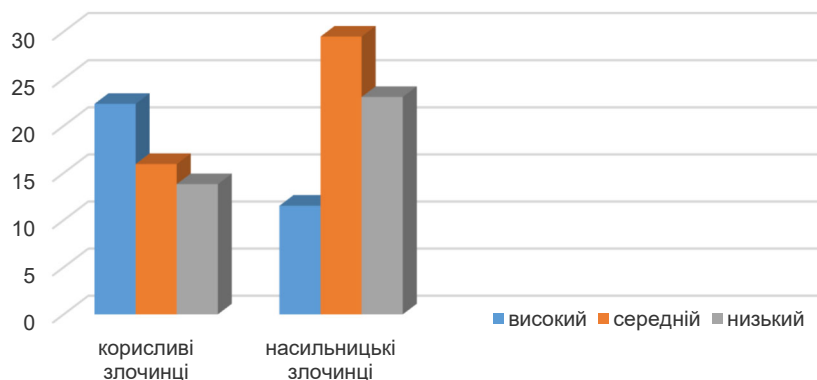

Рис. 1. Частота виявів рівнів вираженості заздрості-смутку в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю (%)

За результатами дослідження за методикою виявлення заздрості було отримано такі дані. У групі засуджених за злочини проти майна заздрість-смуток виражена у 13,82 % засуджених на низькому, у 15,95 % – на середньому й у 22,34 % – на високому рівні. У групі засуджених за злочини проти життя і здоров'я заздрість-смуток виражена у 23,07 % засуджених на низькому, у 29,48 % – на середньому й у 11,53 % – на високому рівні.

Результати статистичного аналізу частоти виявів рівнів вираженості заздрості-смутку в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю показано в табл. 1.

Таблиця 1
Показники статистичних відмінностей у частоті виявів рівнів вираженості заздрості-смутку в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю

Рівні вираженості заздрості-смутку	ϕ 1-2
Низький рівень	1,32
Середній рівень	1,702*
Високий рівень	1,626

Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$; ** – рівень значущості $\leq 0,01$.

Отримані дані свідчать про те, що середній рівень вираженості заздрості-смутку виявляється у другій групі вірогідно частіше на відміну від першої групи ($\phi = 1,702$, $p \leq 0,05$). Це доводить, що в другій групі більша кількість досліджуваних на середньому рівні відчують заздрість-смуток. На відміну від першої групи, їм притаманне відчуття образи, досади, смутку, зневіри, розпачу. Вони почуваються невпевненими, скривдженими, зневіреними, безсилями щось змінити, відчувають незаслужену непереборну обділеність. Вони схильні надумувати тотальну несправедливість до них самих, а через незадоволені потреби в них виникає заздрісне ставлення до тих, хто, на їхній погляд, менш завзятий, працьовитий і активний, але має все те, що бажають мати вони. Вони уникають відкритих дій, характерних для активного суб'єкта заздрості, замовчують, ігнорують досягнення конкурента як неіснуючі, часто вдаються до обмеження кількості об'єктів заздрості, дискредитуючи суперника або бажаний предмет.

Також було проаналізовано частоту виявів рівнів вираженості заздрості-неприязні в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю (рис. 2).

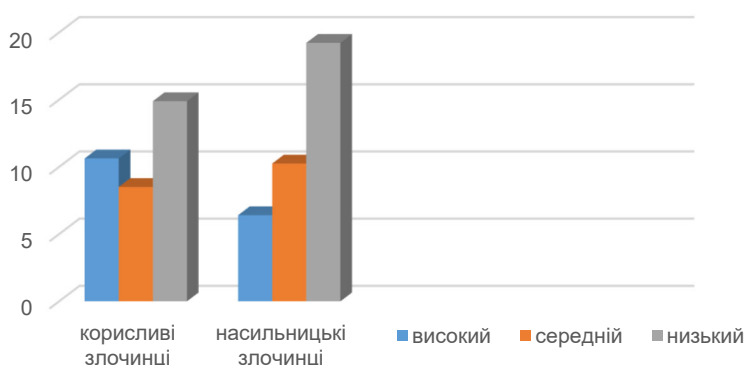

Рис. 2. Частота виявів рівнів вираженості заздрості-неприязні в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю (%)

За результатами дослідження за методикою виявлення заздрості було отримано такі дані. Заздрість-неприязнь у групі засуджених за злочини проти майна виражена у 14,89 % на низькому, у 8,51 % – на середньому, у 10,63 % – на високому рівні. Заздрість-неприязнь у другій групі виражена у 19,23 % на низькому, у 10,25 % – на середньому, у 6,41 % – на високому рівні.

Результати статистичного аналізу частоти виявів рівнів вираженості заздрості-неприязні в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю показано в табл. 2.

Отримані дані свідчать про те, що високий рівень вираженості заздрості-неприязні виявляється в першій групі вірогідно частіше, ніж у другій ($\phi = 2,961$, $p \leq 0,01$). Це

доводить, що в першій групі більша кількість досліджуваних на високому рівні відчувають заздрість-неприязнь. На відміну від другої групи, їм притаманні відчуття озлобленості, гніву, роздратування, спрямовані на того, хто досяг більшого. Це знаходить вираження у таких відносинах до іншого, як ненависть, підозрілість, ворожість. Для респондентів першої групи характерним є бажання перевершити іншу особу будь-яким способом, навіть позбавити іншого предмета заздрості, нашкодити (хоча б у своїх думках і фантазіях). Вони також вдаються до дратівливо-прискіпливого ставлення до більш успішної людини, наклепу й безпідставної критики. Маючи відчуття заздрості-неприязні, вони можуть бути цілком задоволені основними сферами своєї життєдіяльності, проте емоційний дискомфорт, спричинений усвідомленням того, що хтось має більше, не залишає їх спокійними. Найчастіше вони переконані, що успіхи й досягнення іншого принижують, знецінюють їхні власні досягнення.

Таблиця 2

Показники статистичних відмінностей у частоті виявів рівнів вираженості заздрості-неприязні в засуджених чоловіків і жінок із різною кримінальною спрямованістю

Рівні вираженості заздрості-неприязні	$\Phi 1-2$
Низький рівень	0,622
Середній рівень	0,369
Високий рівень	2,961**

Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$; ** – рівень значущості $\leq 0,01$.

У типології особистості злочинців, що вчиняють намісне знищення чи пошкодження майна інших осіб, також виділяється заздрісний тип особистості. У цього типу заздрість виступає мотивом скоєння злочину, де метою є заподіяння шкоди конкретним особам (об'єкту заздрості) або встановлення уявної життєвої справедливості (Aharony-Goldenberg, & Wilchek-Aviad, 2016).

Дискусія і висновки

Спираючись на результати дослідження, можна зазначити таке: ворожість як вияв заздрості-неприязні сильніше виражена в першій групі досліджуваних, засуджених за скоєння злочинів проти майна. Заздрість породжує широкий спектр негативних емоцій, напруження, роздратування, агресію, штовхає до протиправної поведінки. Крадіжка є не лише способом досягнення бажаного, а й, імовірно, дозволяє виправити психоемоційний дискомфорт, породжений явною чи неявною нерівністю. Усвідомлення нерівності породжує негативне почуття – заздрість-неприязнь – і призводить до дій агресивного характеру щодо усунення нерівності – до крадіжки як способу нівелювання переваги іншого.

У засуджених за скоєння злочинів проти життя і здоров'я людини сильніше виражена зневага як проєкція соціальної нерівності, образи на життя тощо. Відсутність конкретної мети в житті, бажання змінити ситуацію породжують безсилля, розпач, і, імовірно, призводять до скоєння злочинів проти об'єкта заздрості. Заздрість-смуток пов'язана з почуттям досади, образи, агресії щодо себе й об'єкта заздрості, що призводить до бажання респондентів другої групи усунути нерівність, заподіяти шкоду об'єкту заздрості й навіть знищити його.

Отже, у результаті дослідження виявлено, що заздрість часто є мотивом злочинів, найбільш розповсюдженими з яких є протиправні дії проти матеріального достатку інших осіб. Сімейне благополуччя предметом заздрості є рідше.

Вияв заздрості-неприязні сильніше виражений у групі досліджуваних, засуджених за скоєння злочинів проти

майна. Заздрість може викликати в них такі негативні емоції, як напруження, роздратування, агресію, бажання заподіяти шкоду іншому. Крадіжка чи позбавлення матеріальних засобів суб'єкта заздрості є не тільки способом досягнення бажаного, а й, імовірно, дозволяє виправити емоційний дискомфорт, викликаний відчуттям навіть уявної нерівності, і способом нівелювання переваги інших.

У засуджених за скоєння злочинів проти життя і здоров'я людини сильніше виражена заздрість-смуток. Це виявляється через зневагу як проєкцію соціальної нерівності, образи на життя та інших. Заздрість-смуток пов'язана з почуттям досади, образи, агресії щодо себе й об'єкта заздрості, що призводить до бажання респондентів другої групи усунути нерівність і навіть об'єкт заздрості.

Внесок авторів: Олег Зарічанський – емпіричне дослідження чоловіків, засуджених за корисливі злочини, теоретичний аналіз літератури з відповідної тематики, написання – оригінальна чернетка; Ірина Щербакова – емпіричне дослідження жінок, засуджених за корисливі злочини, написання – перегляд і редагування; Олена Мохорева – емпіричне дослідження чоловіків і жінок, засуджених за насильницькі злочини, написання – перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Євдокімова, О. О., & Кобилко, Н. А. (2023). *Психодіагностичні матеріали. В допомогу психологу поліції* (Ч. 1). <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18539>
- Лісовенко, А., & Долінська, Л. (2020). Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрості за різним типом. *Юридична психологія*, 26(1), 31–39. <https://doi.org/10.33270/03202601.31>
- Плутницька, К. М. (2016). *Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок* [Автореф. дис. канд. юрид. наук, Класичний приватний університет].
- Aharony-Goldenberg, Sh., & Wilchek-Aviad, Y. (2016). Punishing property offenders: Does moral correction work? *Touro Law Review*, 32(2). <https://digitalcommons.tourolaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2727&context=lawreview>
- Brooks, A. W., Huang, K., Abi-Esber, N., Buell, R. W., Huang, L., & Hall, B. (2019). Mitigating malicious envy: Why successful individuals should reveal their failures. *Journal of Experimental Psychology: General*, 148(4), 667–687. <http://dx.doi.org/10.1037/xge0000538>
- Cohen-Charash, Y. (2000). *Envy at work: A preliminary examination of antecedents and outcomes* [Doctoral dissertation, University of California, Berkeley].
- Cohen-Charash, Y., & Larson, E. C. (2017). An emotion divided: Studying envy is better than studying "benign" and "malicious" envy. *Current Directions in Psychological Science*, 26, 174–183. <https://doi.org/10.1177/0963721416683667>
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. John Wiley & Sons. <http://dx.doi.org/10.1037/10628-000>
- Parrott, W. G., & Smith, R. H. (1993). Distinguishing the experiences of envy and jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 906–920.
- Van de Ven, N., & Zeelenberg, M. (2015). On the counterfactual nature of envy: "It could have been me". *Cognition & Emotion*, 29, 954–971. <https://doi.org/10.1080/02699931.2014.957657>

References

- Aharony-Goldenberg, Sh., & Wilchek-Aviad, Y. (2016). Punishing property offenders: Does moral correction work? *Touro Law Review*, 32(2). <https://digitalcommons.tourolaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2727&context=lawreview>
- Brooks, A. W., Huang, K., Abi-Esber, N., Buell, R. W., Huang, L., & Hall, B. (2019). Mitigating malicious envy: Why successful individuals should reveal their failures. *Journal of Experimental Psychology: General*, 148(4), 667–687. <http://dx.doi.org/10.1037/xge0000538>
- Cohen-Charash, Y. (2000). *Envy at work: A preliminary examination of antecedents and outcomes* [Doctoral dissertation, University of California, Berkeley].
- Cohen-Charash, Y., & Larson, E. C. (2017). An emotion divided: Studying envy is better than studying "benign" and "malicious" envy. *Current Directions in Psychological Science*, 26, 174–183. <https://doi.org/10.1177/0963721416683667>
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. John Wiley & Sons. <http://dx.doi.org/10.1037/10628-000>
- Lisovenko, A., & Dolinska, L. (2020). Specifics of hostility and aggressiveness of individuals prone to experiencing envy by different types. *Legal Psychology*, 26(1), 31–39 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33270/03202601.31>
- Parrott, W. G., & Smith, R. H. (1993). Distinguishing the experiences of envy and jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 906–920.

Plutytska, K. M. (2016). *Prevention of coercion to enter into sexual intercourse* [Author's abstract of dissertation of Candidate of Legal Sciences, Classical Private University] [in Ukrainian].

Van de Ven, N., & Zeelenberg, M. (2015). On the counterfactual nature of envy: "It could have been me". *Cognition & Emotion*, 29, 954–971. <https://doi.org/10.1080/02699931.2014.957657>

Yevdokimova, O. O., & Kobylko, N. A. (2023). *Psychodiagnostic materials. Assistance for a police psychologist* (Part 1) [in Ukrainian]. <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18539>

Отримано редакцією журналу / Received: 30.04.25

Прорецензовано / Revised: 08.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 12.05.25

Oleh ZARICHANSKYI, DSc (Psychol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6934-9521

e-mail: olegzarvin69@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Olena MOKHORIEVA, PhD

ORCID ID: 0000-0002-9420-2847

e-mail: alena23mohoreva@gmail.com

Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine

Iryna SHCHERBAKOVA, PhD (Psychol.),

ORCID ID: 0000-0002-4779-1052

e-mail: univdczg@gmail.com

Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine

THE PECULIARITIES OF ENVY AS A COMPONENT OF CRIMINALLY ORIENTED PERSONALITY TRAITS

Background. Envy is an emotional experience that arises in the process of social comparison and often serves as a latent driver of deviant and/or criminal behaviour. The relevance of the issue lies in the fact that envy is rarely recognised as a deep-seated motivation behind unlawful actions, yet it often accompanies a broad spectrum of socially dangerous acts. Scientific interest in envy as a constituent of criminal motives stems from the need for a more profound understanding of the emotional and motivational structure of offenders. Gender-specific manifestations of envy also warrant thorough examination, as the structure and direction of this emotion differ between males and females. The aim of this article is to present the results of an empirical study exploring the relationship between types of envy (sad envy and hostile envy) and criminal orientation in convicted male and female offenders.

Methods. The following methods were employed: the personality envy diagnostic technique developed by T.V. Beskova, content analysis of judicial decisions, and statistical data processing methods (Fisher's ϕ^2 -criterion). The sample consisted of 209 convicted individuals ($N = 209$) of varying ages and genders, all serving sentences for offences under the Criminal Code of Ukraine. All participants were informed of the research goals and provided informed consent. Two main subgroups were formed: those convicted of crimes against property (94 individuals) and those convicted of crimes against life and health (78 individuals); the remaining 37 individuals were excluded from comparison due to the diversity of criminal charges.

Results. Among those convicted of property crimes, high levels of sad envy were identified in 22.34 %, medium levels in 15.95 %, and low levels in 13.82 % of respondents. Hostile envy in this group was found at high levels in 10.63 %, medium in 8.51 %, and low in 14.89 %. Among those convicted of crimes against life and health, sad envy was most frequently observed at a medium level (29.48 %), followed by low (23.07 %) and high (11.53 %) levels. Hostile envy in this group had the highest share at a low level (19.23 %), with high levels observed in only 6.41 % of respondents. Statistically significant differences were found between the groups regarding the medium level of sad envy ($\phi = 1.702$, $p \leq 0.05$) and the high level of hostile envy ($\phi = 2.961$, $p \leq 0.01$).

Conclusions. Offenders convicted of crimes against life and health are more frequently characterised by a medium level of sad envy, indicating emotional sensitivity and a sense of despair. In contrast, individuals convicted of property crimes show a higher prevalence of hostile envy, associated with aggression and animosity. Gender differences in envy experiences were also observed. The findings confirm a significant correlation between the type of envy and the criminal orientation of the individual.

Keywords: envy, enviousness, criminal orientation, convicted persons, motive of crime, gender differences, criminal behaviour.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.25-31>Катерина КРАВЧЕНКО, канд. психол. наук
ORCID ID: 0000-0002-8140-1759e-mail: kravchenkoea250388@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Владислав ЛІЩУК, магістр

ORCID ID: 0009-0003-3423-8316

e-mail: lishchykvlad@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОСТКОМОЦІЙНИЙ СИНДРОМ ЯК ПРОБЛЕМА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВОЄННИЙ ЧАС: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД

Вступ. У статті наведено результати теоретичного огляду проблематики посткомоційного синдрому (далі ПКС) військовослужбовців, яка пов'язана з особливостями ведення бойових дій, а саме використанням ворогом різноманітного озброєння (артилерії, FPV-дронів, КАБ, КАР, важкої техніки та інших засобів), що призводить до численних випадків черепно-мозкових травм (33 % від загальної кількості отриманих поранень). ПКС суттєво впливає на здатність військовослужбовців виконувати завдання в бойових умовах (ухвалення рішень, реакцію на стресфактори, увагу тощо), значно погіршуючи якість їхнього життя і професійну діяльність. За відсутності якісної діагностики (особливо на ранніх етапах у польових умовах), психологічного відновлення та реабілітації ПКС може значно знизити боєздатність підрозділів Збройних сил України (особливо це стосується військовослужбовців, які після зазначеної травми продовжують виконувати завдання за призначенням, а таких більшість). Усе це формує потребу в ретельному вивченні зазначеного питання, розробленні простих скринінгових інструментів для проведення діагностики в польових умовах, додатковому навчанні командирів, медиків і психологів щодо візуального оцінювання симптоматики ПКС і вдосконаленні заходів відновлення та реабілітації.

Методи. Були використані теоретичні методи, а саме: аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, систематизації. Була проаналізована література зарубіжних та українських авторів, що містить суто наукову й актуальну на сьогоднішній день інформацію.

Результати. Визначено особливості ПКС, а саме: 1) він є наслідком органічного ураження головного мозку й основне його лікування є сферою медичних працівників; психологічні втручання мають важливу, але другорядну функцію; 2) виникає через кілька тижнів або місяців після травми; 3) окрім неврологічних і соматичних виявів має і психічні, що дає змогу психологам приєднатися до відновлення пацієнта під час реабілітаційних заходів; 4) важливим є виявлення ПКС на ранніх стадіях, адже психологічні (когнітивні й емоційно-поведінкові) і фізичні порушення без відповідного відновлення розвиваються дуже швидко та згодом можуть набувати хронічного характеру, сприяти й підсилювати швидкість розвитку інших розладів.

Висновки. Вивчення наукової літератури дало змогу визначити, що вияви ПКС у військовослужбовців мають комплексний характер і поєднують афективні, когнітивні, соматоформні та ПТСР-подібні симптоми (приблизно у 40 % респондентів). Зазначені симптоми не зникають самостійно, часто набувають затяжного або хронічного перебігу, потребують спеціалізованої діагностики й тривалого психологічного супроводу.

Ключові слова: посткомоційний синдром, військовослужбовці – учасники бойових дій, фізичні, емоційно-поведінкові та когнітивні симптоми посткомоційного синдрому, наслідки черепно-мозкової травми.

Вступ

Сьогодення нашої країни зупинилося на тяжкому й доволі трагічному етапі – етапі війни. Вона несе за собою розруху й людський смуток, адже величезні масштаби рідної землі нещадно випаляються ворогом. Боронячи рідну землю, військовослужбовці Збройних сил України долають величезні труднощі психологічного та фізичного характеру. У сучасних реаліях війни ворог використовує всі можливі види зброї, аби просунути лінію фронту вперед. Міни, артилерія, FPV-дрони, КАБ, КАР, важка техніка та інші засоби призводять до збільшення випадків контузій та інших травм головного мозку, що в результаті може призвести до розвитку посткомоційного синдрому (далі ПКС). ПКС суттєво впливає на здатність військовослужбовців виконувати завдання в бойових умовах, значно погіршуючи якість їхнього життя та професійну діяльність. За відсутності якісного психологічного відновлення та реабілітації ПКС може значно знизити боєздатність підрозділів Збройних сил України.

Безперечно, під впливом ПКС знижується морально-психологічний стан особового складу, з'являються проблеми з адаптацією до різних змін умов навколишнього середовища, військовослужбовці можуть відчувати фізичну й емоційну виснаженість, що, у свою чергу, сприяє виникненню тривожного й депресивного станів і навіть

суїцидальних думок. Під впливом ПКС військовослужбовцям стають властиві агресія, емоційна напруженість, демотивація та інші негативні емоційні стани й поведінкові вияви. Хоча вивчення цього синдрому під час бойових дій набуло великої значущості, дослідження ПКС досі мають розрізнений і несистематичний характер.

Мета дослідження – зробити теоретичний огляд наукових джерел і систематизувати наявні наукові результати щодо особливостей ПКС у військовослужбовців (у т. ч. його психологічних аспектів).

Огляд літератури. У межах нашого дослідження огляд літератури був розпочатий із вивчення понятійного апарату, який висвітлений у наукових джерелах (Trinius, & Claussen, 2015; Черв'як, 2012; Возніцина, 2023), тлумачних словниках і Міжнародній класифікації хвороб 10-го й 11-го перегляду (далі МКХ-10, МКХ-11, відповідно).

Слід звернути увагу на те, що в МКХ-11 термін "посткомоційний синдром" у його класичному вигляді, як це було в МКХ-10 (код F07.2), вилучено. Натомість у МКХ-11 посткомоційні симптоми розглядаються як наслідки черепно-мозкової травми (далі ЧМТ) і можуть бути класифіковані в межах таких розладів: легкий нейрокогнітивний розлад після ЧМТ (MB21.2) – наявні когнітивні порушення після струсу або легкої ЧМТ; посттравматичний синдром (загальний) (MB23) – домінують соматичні,

© Кравченко Катерина, Ліщук Владислав, 2025

вегетативні або психологічні симптоми; струс головного мозку (як початковий діагноз) (NA07.2) – описує гострий стан, а не наслідки; розлад із соматичними симптомами та пов'язаними порушеннями (6C20) – скарги переважно тілесні, без органічного пояснення. На нашу думку, заміна єдиного діагнозу модульним підходом пов'язана з підвищенням ефективності відновлення та реабілітації шляхом концентрації уваги профільних фахівців на першочерговій симптоматиці.

Ураховуючи те, що станом на травень 2025 року в Україні офіційно діє МКХ-10, а Міністерство охорони здоров'я України регламентує, що процес переходу буде тривати протягом 2025–2026 років, у нашому дослідженні ми будемо спиратися на існуючий термінологічний апарат, а саме: посткомоційний синдром – це синдром, який виникає після ЧМТ, зазвичай легкої, і включає в себе комбінацію скарг, як-от: головний біль, запаморочення, втомлюваність, дратівливість, труднощі з концентрацією уваги, зниження пам'яті, зниження толерантності до стресу, алкоголю та емоційного напруження (World Health Organization, 2017).

Ю. Оксмері звертає увагу на те, що деякі дослідники взагалі відмовляються визнавати реальність ПКС і плутають його з маскованою депресією, соматичними захворюваннями або посттравматичним стресом. У зв'язку із цим автор у своїх дослідженнях знову підіймає питання про його існування, не заперечуючи складних зв'язків з іншими психіатричними або неврологічними розладами (Auhéméry, 2012).

Загалом, вивчаючи вітчизняні та зарубіжні джерела, слід зазначити, що дослідження ПКС лежать, у більшості випадків, у сфері компетентності фахівців медичного профілю. У зв'язку із цим публікації, що висвітлюють психологічні аспекти цього синдрому, є недостатніми й мають несистемний характер. Розглянемо більш детально саме цей напрям.

І. Маврудіс, С. Чаціконстантіну, Ф. Петрідіс зазначали, що риси особистості відіграють важливу роль у

розвитку та стійкості ПКС. Емоційна стриманість, когнітивна стійкість і нижчий рівень тривожності щодо соматичних захворювань були пов'язані з кращими результатами при ПКС. Однак більш високі рівні чутливості до тривоги, катастрофічного болю, безпорадності та навантаження симптомів пов'язані з гіршими результатами при ПКС (Mavroudis, Chatzikonstantinou et al., 2024). На нашу думку, особистісні риси можуть допомогти передбачити розвиток і стійкість ПКС після черепно-мозкової травми. Розуміння ролі особистісних рис у перебігу ПКС може допомогти в розробленні цільових втручань для профілактики та лікування.

Л. Трін, С. Браун, М. Малкаей визначили, що такі фактори, як негативна емоційність (схильність переживати й відповідати негативними емоціями), підлість (бездушність і жорстокість), психотизм (агресивність і міжособистісна ворожість) пов'язані з підвищеною частотою виявів ПКС. Базові ознаки дратівливості, смутку, нервозності та депресивних симптомів спостерігалися у пацієнтів з ускладненою симптоматикою ПКС (Trinh, Brown, & Mulcahey, 2020).

Д. Брошек, Е. Де Марко, Д. Фрімен також приділяли увагу психологічним факторам, які пов'язані з ПКС. Вони зазначають, що: 1) надмірний когнітивний і фізичний відпочинок може сприяти тривалому відновленню після струсу мозку; 2) контрольована та поступова фізична активність, упровадження методів зменшення тривожності та когнітивно-поведінкова терапія когнітивних упереджень є ефективними засобами скорочення тривалості синдрому після струсу мозку (Broshek et al., 2015).

Проведений літературний огляд дав змогу визначити такі особливості ПКС.

Симптоматика. Як зазначає К. Возніцина, наслідки ПКС виявляються у вигляді сукупності симптомів, які можна поділити на три групи (рис. 1), які будуть наявні в пацієнта (Возніцина, 2023).

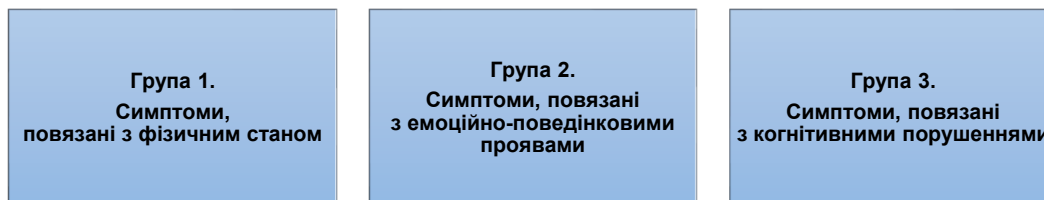

Рис. 1. Симптоми ПКС

Відповідно до рис. 1, до першої групи належать симптоми, які пов'язані з фізичним станом (соматичні): зниження слуху, запаморочення, нестабільність тиску, чутливість до змін погоди, реакція на гучні звуки та яскраве світло, проблеми зі сном, збільшене потовиділення або, навпаки, сухість шкіри. До другої групи належать симптоми, які відображають емоційно-поведінкові вияви: агресивність, гнів, посилене відчуття справедливості, схильність до залежностей, думки про депресію або суїцид. До третьої групи належать симптоми, які пов'язані з когнітивними порушеннями: проблеми з пам'яттю, складнощі з концентрацією уваги, утруднене формулювання думок і тенденція до забуття.

Ю. Оксмері у своїх роботах надає перелік симптоматичного комплексу посткомоційного синдрому, до якого належать: соматичні (головний біль, запаморочення та втома), когнітивні (проблеми з пам'яттю та концентрацією) та афективні (дратівливість, емоційна лабільність, депресія, тривога, проблеми зі сном)

симптоми. Також, аналізуючи дослідження зазначеного автора, можна визначити достатньо цікаві спостереження, а саме: стійкість синдрому після струсу мозку зумовлена психологічними наслідками травми, біологічними факторами або їх поєднанням; вибухову травму можна розуміти як переживання ударної хвилі в мозку та як психотравматичну подію; посттравматичний стресовий розлад є одним із кількох психічних розладів, які можуть збільшити страждання та інвалідність серед людей із легкою черепно-мозковою травмою та які переживають ПКС (Auhéméry, 2012).

Науковий інтерес як українських, так і зарубіжних дослідників нерівномірно розподілений щодо вивчення симптомів ПКС (рис. 2). Для проведення статистичного аналізу були залучені джерела, починаючи з 2008 року (період, коли у США та країнах НАТО почали активно публікувати великі дослідження щодо легкої ЧМТ та ПКС у ветеранів Іраку й Афганістану) по 2024 рік включно (загалом 111 джерел).

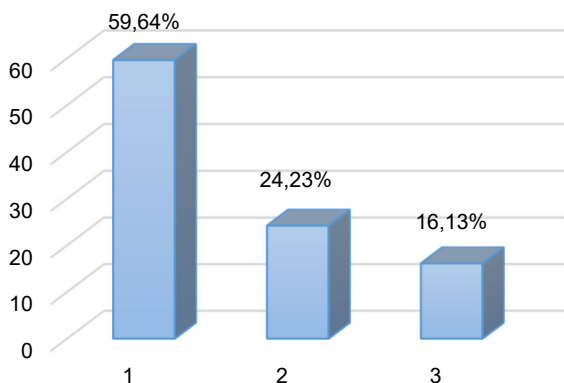

Рис. 2. Статистичні дані щодо розподілу наукового інтересу в дослідників до вивчення симптоматики ПКС:
1 – фізичні симптоми, 2 – емоційно-поведінкові симптоми, 3 – когнітивні симптоми

Спираючись на рис. 2, слід зазначити, що симптоми ПКС тривалий час були в центрі уваги дослідників саме медичного профілю (чим і обумовлюється найбільший рівень вивченості фізичної симптоматики), на відміну від колег із психологічної галузі. На нашу думку, це пов'язано з тим, що клініцисти мають доступ до пацієнтів, стандартизованих методик діагностики й об'єктивних діагностичних показників.

Діагностика. Спираючись на МКБ-10, для діагностики ПКС необхідний вияв мінімум трьох ознак із перелічених нижче (Український медичний часопис, б. д.): 1) пацієнти скаржаться на різноманітні неприємні відчуття та болі, як-от головний біль, запаморочення, загальне нездужання та відсутність енергії або непереносимість шуму; 2) зміни в емоційному стані, такі як дратівливість, перепади настрою, різного ступеня тривоги або депресії; 3) наявність суб'єктивних скарг на порушення концентрації уваги й погіршення пам'яті при виконанні інтелектуальних завдань (за відсутності чітких об'єктивних даних, наприклад, за результатами психологічних тестів, що підтверджують наявні порушення); 4) постійна нездатність до сну; 5) знижена терпимість до вживання алкоголю; 6) стурбованість через вияви хвороби та страх перед хронічним ураженням головного мозку, що може доходити до рівня іпохондрійних надцінних ідей і прийняття на себе ролі постійно хворої особи. Незважаючи на достатньо чіткі та визначені ознаки, ПКС складно діагностувати, адже деякі симптоми струсу важко виявити. Емоційні й поведінкові зміни є прикладами цього. У лікарні вони можуть не виявлятися або медичний працівник може не знати, як людина зазвичай поводиться. Отже, може бути важко помітити зміни поведінки через струс мозку.

Особливості перебігу. Б. Дваєр, Д. Кац зазначають, що симптоми ПКС можуть тривати протягом тижнів, місяців або років після струсу мозку (Dwyer, & Katz, 2018). К. Цічероне, К. Кальмар у своїх дослідженнях висвітлюють, що близько 35 % людей зі струсом мозку відчувають стійкі або тривалі симптоми через 3–6 місяців після травми (Cicerone, & Kalmar, 1995). Ю. Завалій звертає увагу на вікові особливості перебігу ПКС: у осіб молодшого віку симптоми ПКС спостерігаються протягом місяця, в осіб більш поважного віку симптоматика може триматися протягом декількох місяців і більше (на нашу думку, це пов'язано з підвищеною нейропластичністю мозку молоді). Автор зазначає, що більшість людей, зрештою, повністю одужують (симптоми піддаються лікуванню, і люди можуть мінімізувати вплив цього стану на своє життя), але є випадки, коли наслідки є постійними

(Завалій, 2022). Е. МакГрегор, К. Шеннон, Е. Догерті у своїх роботах вивчали взаємозв'язок між часом після травми та повідомленнями про появу перших симптомів. Науковці виявили, що симптоми, які спостерігалися через 91–365 днів, були сильніші, ніж у перші три місяці, окрім запаморочення (MacGregor, Shannon, & Dougherty, 2021). Це може свідчити про те, що психічний складник теж загострюється саме в цей період.

Гендерні особливості. Сучасні когортні дослідження та аналіз показують, що жінки мають більший ризик стійкого ПКС у зв'язку з тим, що вони менше звертають увагу на головний біль, дратівливість, втому та проблеми з концентрацією, ніж представники чоловічої статі.

Методи

На цьому етапі дослідження були використані теоретичні методи, а саме: аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, систематизації. Була проаналізована література, написана англійською та українською мовами, що містить суто наукову й актуальну на сьогоднішній день інформацію.

Результати

Проведений огляд літературних джерел дав змогу систематизувати інформацію щодо об'єкта нашого дослідження, а саме ПКС, і дав можливість перейти до більш ґрунтовного вивчення предмету дослідження – особливостей ПКС військовослужбовців.

Аналізуючи публікації (рис. 3), які стосуються саме ПКС військовослужбовців, ми можемо спостерігати, по суті, аналогічну картину, яка відображена на рис. 2.

Рис. 3 ілюструє, як змінювався науковий інтерес до різних груп симптомів ПКС саме у військовослужбовців протягом 2008–2024 років. В аналізі було використано 50 наукових публікацій, у яких за змістом було класифіковано згадки про фізичні, емоційно-поведінкові й когнітивні симптоми. Фізичні симптоми (позначені червоним кольором) були найбільш дослідженими із самого початку визначеного проміжку часу, що обумовлено зручністю їх виявлення у клінічній практиці (головний біль, запаморочення, втома тощо). Емоційно-поведінкові симптоми (синій колір) почали активно вивчатися після 2012 року, коли зросла увага до коморбідних станів, таких як ПТСР, депресія, агресивність і емоційна лабільність. Найменше досліджень було присвячено когнітивним порушенням (зелений колір), зокрема проблемам з увагою, пам'яттю, виконавчими функціями. Це пояснюється труднощами в діагностиці, необхідністю спеціалізованих тестів і наявністю суб'єктивного чинника. Цей аналіз дозволяє виявити прогалини в науковому висвітленні ПКС і підкреслює необхідність глибшого вивчення когнітивних і емоційно-поведінкових виявів, які мають критичне значення для бойової готовності й подальшої успішної реінтеграції військовослужбовців у мирне життя.

Перейдемо до детального розгляду результатів дослідження із зазначеної тематики.

Зарубіжний досвід щодо вивчення особливостей ПКС військовослужбовців.

Згідно з даними Міністерства оборони США, з 2000 року понад 300 тис. американських військовослужбовців отримали діагноз "черепно-мозкова травма" (ЧМТ), причому понад 80 % із них класифікуються як легкі травми (струси мозку) (Helmick et al., 2015). Ці випадки ЧМТ переважно пов'язані з участю США у військових конфліктах в Іраку (операція "Свобода Іраку", 2003–2011) й Афганістані (операція "Непохитна свобода", 2001–2014). Основною причиною травм були вибухові пристрої, зокрема саморобні вибухові, які спричиняли закриті травми голови. Варто зазначити, що деякі оцінки вказують на ще вищу кількість травмованих військовослужбовців. Наприклад, у 2009 році Пентагон повідомив, що до 360 тис. ветеранів конфліктів в Іраку та Афганістані могли

заснати ЧМТ, включаючи 45–90 тис. осіб із тривалими симптомами, які потребують спеціалізованої допомоги (Wojcik et al., 2010; Wallace, 2009; French, Parkinson, & Massetti, 2011). Ці дані підкреслюють масштаб проблеми

ЧМТ серед військовослужбовців США, особливо в контексті сучасних конфліктів, де вибухові пристрої є основною причиною травм.

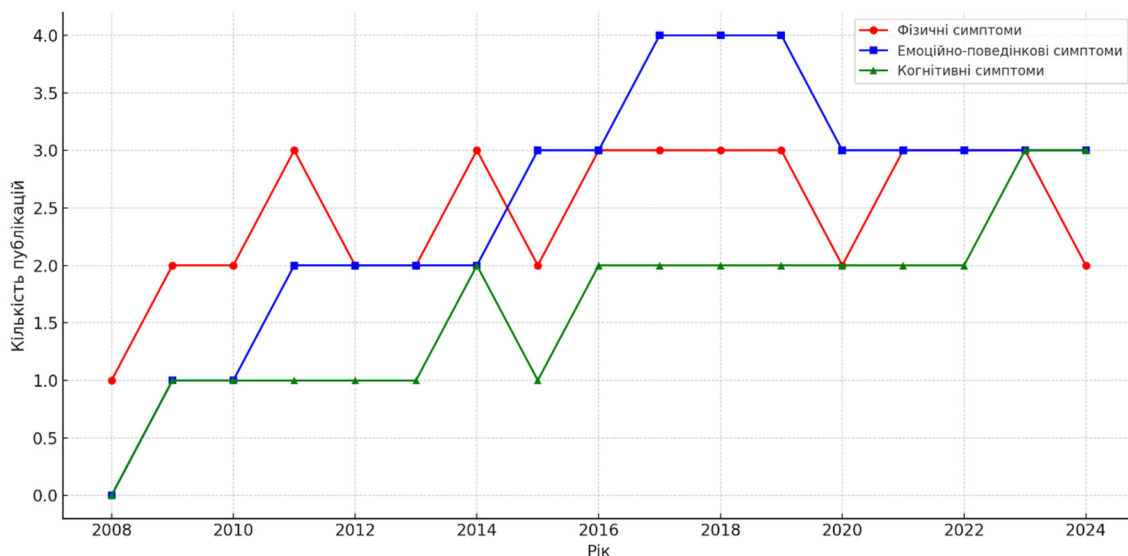

Рис. 3. Динаміка досліджень симптомів ПКС у військовослужбовців

К. Хелтемес, Т. Холбрук, Е. Макгрегор, М. Галарно спостерігали погіршення самооцінки здоров'я серед військовослужбовців США після ЧМТ. Вони отримали такі результати: для всього персоналу рівень самооцінки здоров'я після травми був статистично значно гіршим, ніж оцінка здоров'я до травми. Через 6 місяців після поранення військовослужбовці із ЧМТ у 5 разів частіше повідомляли про серйозні негативні зміни в стані здоров'я порівняно з військовослужбовцями з іншими легкими травмами. Цей зв'язок не залежав від віку, рангу, служби, показника тяжкості травми, діагнозу психічного здоров'я до травми та звернення до медичного працівника (Heltemes et al., 2012). Отже, однією з особливостей є підвищення кількості скарг на власне здоров'я військовослужбовцями.

Б. Гарбер, К. Русу, М. Заморський вивчали проблеми, пов'язані з психічним здоров'ям, і симптоми після стресу мозку, пов'язані з розгортанням у військовослужбовців збройних сил Канади (Garber, Rusu, & Zamorski, 2014). Більшість військовослужбовців, які мали легку черепно-мозкову травму, не мали посткомойний синдром. Посткомойний синдром був тісно пов'язаний із проблемами саме психічного здоров'я. Таким чином, можна сказати, що ретельне оцінювання проблем психічного здоров'я є важливим для військовослужбовців, у яких в анамнезі є легка черепно-мозкова травма та ПКС.

М. Стайн, Р. Урсано, Л. Кемпбелл-Сіллс, Л. Колпе, К. Фуллертон, С. Герінга, М. Нок, Н. Семпсон, М. Шенбаум, С. Сун, С. Джайн, Р. Кесслер досліджували, чи пов'язані легкі черепно-мозкові травми, отримані військовослужбовцями під час розгортання, з подальшою наявністю та ступенем тяжкості ПКС, а також визначали предиктори стійкого ПКС серед особового складу армії США (Stein, Ursano et al., 2016). Заслугують на увагу результати дослідників, пов'язані з виявами ПКВ, які з'являлись через три та дев'ять місяців. Прогнозними факторами були розглянуті: соціально-демографічні фактори, кількість попередніх розгортань, психічне здоров'я перед розгортанням, черепно-мозкова травма в анамнезі, а також легка черепно-мозкова травма та бойовий стрес під час розгортання.

Також зазначені автори вивчали силу та специфічність кореляції між ЧМТ, набутою під час бойових дій, і подальшим посттравматичним стресовим розладом (далі ПТСР) серед особового складу армії США (Stein, Kessler et al., 2015). Дослідники виявили, що придбана під час участі в бойових діях ЧМТ була пов'язана з підвищеним виявом ПТСР і генералізованого тривожного розладу, а також депресивного епізоду, які мали вияв через три та дев'ять місяців. Ризик суїцидальності серед військовослужбовців через 3 місяці виявився таким само підвищеним, але цей зв'язок не досяг статистичної значущості. Автори підкреслюють важливість спостереження для виявлення військовослужбовців, які перенесли ЧМТ і, отже, мають ризик несприятливих наслідків для психічного здоров'я після відправлення, включаючи, але не обмежуючись ПТСР.

М. Бейкер, Д. Морінг, В. Хейл, Д. Мінц, С. Янг-МакКоган, Р. Брайант, Д. Брошек, Д. Барт, Р. Вільярреал, С. Ланкастер, С. Малах, Х. Лара-Руїс, В. Іслер, А. Петерсон провели дослідження, яке є першим великим дослідженням, що збирає психологічні й нейропсихологічні дані від військовослужбовців протягом кількох днів після вибуху і далі (Baker et al., 2018). Спираючись на дані дослідження, можна простежити процес розвитку ПКС і визначити превентивні заходи для недопущення його подальшого формування.

Дослідження М. Ліндберга, Е. Мой Мартін, Д. Меріон показують, що майже 50 % військовослужбовців, які мали легку черепно-мозкову травму під час участі в бойових діях в Афганістані та Іраку, відчували симптоми ПКС, такі як проблеми зі сном, забудькуватість, дратівливість і головні болі через три місяці після повернення (Lindberg, Moy Martin, & Marion, 2022).

Розглянемо вплив когнітивних порушень як один із виявів ПКС у військовослужбовців. І. Маврудіс, А. Чобіка, А. Беженаріу, Р. Добрін, М. Апосту та інші у своїх дослідженнях висвітлюють когнітивні порушення, такі як зниження пам'яті, уваги й виконавчих функцій військовослужбовців, які можуть зберігатися після легкої ЧМТ. Також автори приділяють увагу факторам ризику й можливим стратегіям втручання для запобігання та

лікування когнітивних порушень, пов'язаних із віддаленими наслідками ЧМТ (Mavroudis, Ciobica et al., 2024). Е. Меттсон, Н. Нельсон, С. Спонхейм, С. Діснер аналізують вплив ПТСР і ЧМТ на когнітивне функціонування та якість життя ветеранів. Результати показують, що когнітивні скарги, такі як проблеми з увагою та пам'яттю, часто повідомляються ветеранами з діагнозом ПТСР (Mattson et al., 2019). Д. Асонов вивчав взаємозв'язки між резильєнтністю та когнітивними, афективними і клінічними змінними у ветеранів із тривалими симптомами ЧМТ, тобто виявами ПКС. Результати показують, що когнітивна функціональність і позитивний афект є важливими предикторами резильєнтності (Assonov, 2022). Спираючись на зазначені дослідження, можна зробити такі висновки щодо особливостей когнітивних виявів ПКС:

1) *вплив на виконання службових обов'язків*. Когнітивні порушення можуть впливати на ефективність виконання бойових завдань військовослужбовцями. Зниження здатності до концентрації уваги, проблеми з пам'яттю та уповільнення реакції можуть призводити до помилок у виконанні завдань і зберігатися протягом тривалого часу після травми;

2) *Психоемоційні наслідки*. Когнітивні порушення також можуть поглиблювати психоемоційний стрес у військовослужбовців, а саме викликати відчуття безпорадності та тривоги, що, у свою чергу, може призводити до розвитку депресії, тривожних розладів та інших психічних проблем, які часто спостерігаються у військовослужбовців із ПКС;

3) *Соціальна адаптація та міжособистісні відносини*. Когнітивні порушення можуть ускладнювати комунікацію та соціальну адаптацію військовослужбовців у колективі. Це може призводити до відчуття ізоляції, зниження соціальної підтримки й погіршення міжособистісних відносин. Відсутність соціальної підтримки може, у свою чергу, ускладнювати процес відновлення та реабілітації після ЧМТ.

Український досвід щодо вивчення особливостей ПКС військовослужбовців.

На теренах української науки та в умовах російсько-української війни, на нашу думку, одне з ґрунтовних досліджень ПКС військовослужбовців належить В. Стеблюку та К. Пронозі-Стеблюк (Stebliuk, & Pronoza-Stebliuk, 2018). Автори вивчали не тільки фізичні вияви ПКС, а звернули увагу й на психічні, що для нас становить найбільший інтерес. Спираючись на це дослідження, можна визначити такі особливості ПКС: 1) динаміка психічних симптомів (фізичні симптоми із часом мають тенденцію

до зменшення, а інтенсивність психічних, навпаки, зростає) свідчить про відтермінований характер психічних складників ПКС, які можуть виявлятися вже після виписки з лікувального закладу або після демобілізації; 2) основні психічні симптоми, зафіксовані у військовослужбовців (афективні порушення – дратівливість, емоційна нестабільність, тривожність, підвищена збудливість, зниження толерантності до стресу або алкоголю; когнітивні порушення – труднощі з концентрацією уваги, порушення короточасної пам'яті, труднощі з виконанням розумових завдань (особливо в умовах навантаження), зниження здатності до планування, логіки, варіативності рішень) – ці когнітивні дефіцити суттєво знижують боєздатність, командну ефективність і самостійність військовослужбовців; 3) спостерігаються симптоми, подібні до ПТСР (приблизно у 40 % військовослужбовців із ПКС виявлено високі бали за військовою версією шкали PCL-m (понад 50), що свідчить про наявність клінічно значущих виявів посттравматичного стресового розладу (ПТСР): флешбеки, гіпернастороженість, уникнення тригерів, нічні кошмари, деперсоналізація або дереалізація); 4) нейрофізіологічні кореляти психічних симптомів (у 30 % військовослужбовців, які брали участь у дослідженні, виявлена півкульна асиметрія мозкової активності, у 32 % – епілептиформна активність на ЕЕГ, викликана світло- та звуком стимуляцією, що може бути поясненням епізодичної агресивності, панічних атак чи дисоціаційних станів); 5) автономна дисрегуляція як психосоматичний фактор – високі бали за шкалою Вейна (середнє значення 45,65 при нормі до 20) свідчать про вегетативну дистонію, яка часто супроводжується емоційною лабільністю; соматоформними розладами, панічними станами; 6) клінічна та соціальна значущість (найнебезпечніша особливість психічних виявів ПКС – їхня прогресивність, автори підкреслюють ризик формування хронічної психічної напруженості, що може призвести до різних адикцій, втрати професійного й соціального статусу).

М. Загорівська, О. Полунін у своїх дослідженнях подають статистику щодо уражень частин головного мозку військовослужбовців, серед яких переважають лобна (33,3 %) і скронева (26,0 %) частки, що обумовлюють численні випадки тривалих когнітивних і афективних наслідків травматичного ураження мозку (Загорівська, & Полунін, 2014). Також автори визначали наслідки ураження інших частин головного мозку, які зустрічаються рідше: тім'яна частка (6 %) – порушуються функції сенсорної чутливості; потилична частка (3,1 %) – спотворюється сприйняття розміру, кольору й форми (рис. 4).

Лобна частка головного мозку (контролює виконання таких функцій, як: планування, організація життя, вирішення проблем, прийняття рішень, пам'ять, увага, контроль поведінки, емоції та імпульси)

- Наслідки: порушення здатності розпізнавати емоції та імпульсивні дії або керувати ними, апатія, соціально неприйнятна поведінка, заповнення прогалів у пам'яті уявними або нереальними подіями, зниження емпатії, емоційна нестриманість.

Скронева частка головного мозку (розпізнає й обробляє звук, забезпечує розуміння та різні аспекти пам'яті й продукує мовлення. На пошкодження скроневої частки можуть вказувати втрата слуху, проблеми з мовою)

- Наслідки: гіперактивація, порушення здатності до прийняття рішень, надмірна настороженість, тривожні та депресивні стани, порушення пам'яті.

Рис. 4. Когнітивні й афективні наслідки найбільше розповсюджених уражень частин головного мозку військовослужбовців при ЧМТ (за Загорівською, Полунінім, 2024)

Визначення частини головного мозку, яка була уражена, дає можливість спрогнозувати подальші вияви ПКС і розробити алгоритми саме психологічного супроводу військовослужбовців після їх повернення у підрозділ.

Отже, за результатами аналітичного огляду особливостей ПКС у військовослужбовців нас, у першу чергу,

цікавили саме психологічні його вияви. Серед таких можна виділити: емоційний складник, який відображається перепадами настрою, розпачем, тривожністю та депресивними станами, зниженням самооцінки й віри у власні можливості, виявами агресії, проблемами з контролем емоцій, втратою відчуття самоповаги, змінами в особистісній ідентичності

(відчуття втрати себе, зміни життєвих цінностей і переконань) тощо; когнітивний складник виявляється у порушеннях концентрації уваги, пам'яті, адекватного сприйняття навколишнього середовища, проблемах у прийнятті рішень, відчуттях зниження інтелекту тощо.

Дискусія і висновки

Отже, ПКС має велику популярність серед проблем, пов'язаних із травматичним ушкодженням мозку. Аналіз понятійного апарату дав змогу узагальнити особливості ПКС, а саме: 1) ПКВ є наслідком органічного ураження головного мозку і основне його лікування є сферою медичних працівників; 2) ПКВ виникає через кілька тижнів або місяців після травми; 3) ПКВ, окрім неврологічних і соматичних виявів, має також психічні, що дає змогу психологам приєднатися до відновлення пацієнта під час реабілітаційних заходів; 4) важливим є виявлення ПКС на ранніх стадіях, адже психологічні (когнітивні й емоційно-поведінкові) і фізичні порушення без відповідного відновлення розвиваються дуже швидко і згодом можуть сприяти та підсилювати швидкість розвитку інших розладів.

Вивчення наукової літератури дало змогу визначити, що вияви ПКС у військовослужбовців мають комплексний характер і поєднують афективні, когнітивні, соматоформні та ПТСР-подібні симптоми (приблизно у 40 % респондентів). Зазначені симптоми не зникають самостійно, часто набувають затяжного або хронічного перебігу, потребують спеціалізованої діагностики й тривалого психологічного супроводу.

Проведений аналіз дав змогу сформулювати погляди щодо подальших досліджень, а саме емпіричної їх частини, і визначитися з переліком психодіагностичних методик.

Внесок авторів. Катерина Кравченко – написання (перегляд і редагування); Владислав Лішук – аналіз джерел, написання (оригінальна чернетка).

Список використаних джерел

- Возніцина, К. (2023). *Контузія чи струс мозку? Лікарка пояснює, у чому різниця та як лікуватися*. <https://rubryka.com/article/kontuziya-chy-strus-mozku/>
- Завалій, Ю. В. (2022). Неврологічні та нейропсихологічні характеристики посткомойного синдрому після легкої вибухової черепно-мозкової травми. *Ukrainian Neurosurgical Journal*, 28(1), 39–46.
- Загоровська, М. Г., & Полунін, О. В. (2024). Вплив посткомойного синдрому на когнітивну та емоційну сферу особистості внаслідок струсу головного мозку. *Актуальні проблеми практичної психології* (17 трав. 2024 р., м. Одеса), 192–194.
- Український медичний часопис. (б. д.). *Пошук по МКХ-10*. <https://umj.com.ua/uk/poshuk-za-mkx-10>
- Черв'як, П. І. (2012). *Медична енциклопедія*. Просвіта. <https://archive.org/details/med0ents>
- Assonov, D. (2022). Correlates and predictors of resilience in veterans with persistent traumatic brain injury symptoms. *Postepy Psychiatrii Neurologii*, 31(3), 103–113. <https://doi.org/10.5114/ppn.2022.120600>.
- Auxéméry, Y. (2012). Traumatisme crânien léger et syndrome post-commotionnel : un questionnaire ré-émergent. *Encephale*, 38(4), 329–35. <https://doi.org/10.1016/j.encep.2011.07.003>.
- Baker, M., Moring, J., Hale, W., Mintz, J., Young-McCaughan, S., Bryant, R., Broshek, D., Barth, J., Villarreal, R., Lancaster, C., Malach, S., Lara-Ruiz, J., Isler, W., & Peterson, A. (2018). Acute Assessment of Traumatic Brain Injury and Post-Traumatic Stress After Exposure to a Deployment-Related Explosive Blast. *Military Medicine*, 183(11–12), e555–e563. <https://doi.org/10.1093/milmed/usy100>.
- Broshek, D. K., De Marco, A. P., & Freeman, J. R. (2015). A review of post-concussion syndrome and psychological factors associated with concussion. *Brain Injury*, 29, 2, 228–237.
- Cicerone, K. D., & Kalmar, K. (1995). Persistent postconcussion syndrome: The structure of subjective complaints after mild traumatic brain injury. *Journal of Head Trauma Rehabilitation*, 10(3), 1–17. <https://doi.org/10.1097/00001199-199510030-00002>.
- Dwyer, B., & Katz, D. I. (2018). Postconcussion syndrome. *Handbook of Clinical Neurology*, 158, 163–178. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-63954-7.00017-3>.
- French, L. M., Parkinson, G. W., & Massetti, S. (2011). Care coordination in military traumatic brain injury. *Social Work in Health Care*, 50(7), 501–14. <https://doi.org/10.1080/00981389.2011.582007>.
- Garber, B. G., Rusu, C., & Zamorski, M. A. (2014). Deployment-related mild traumatic brain injury, mental health problems, and post-concussive

symptoms in Canadian Armed Forces personnel. *BMC Psychiatry*, 14, 325. <https://doi.org/10.1186/s12888-014-0325-5>.

Helmick, K. M., Spels, C. A., Malik, S. Z., Davies, C. A., Marion, D. W., Hinds, S. R. (2015). Traumatic brain injury in the US military: epidemiology and key clinical and research programs. *Brain Imaging and Behavior*, 9(3), 358–66. <https://doi.org/10.1007/s11682-015-9399-z>.

Heltemes, K. J., Holbrook, T. L., Macgregor, A. J., & Galameau, M. R. (2012). Blast-related mild traumatic brain injury is associated with a decline in self-rated health amongst US military personnel. *Injury*, 43(12), 1990–5. <https://doi.org/10.1016/j.injury.2011.07.021>.

Lindberg, M. A., Moy Martin, E. M., & Marion, D. W. (2022). Military Traumatic Brain Injury: The History, Impact, and Future. *Journal of Neurotrauma*, 39(17–18), 1133–1145. <https://doi.org/10.1089/neu.2022.0103>.

MacGregor, A. J., Shannon, K. B., & Dougherty, A. L. (2021). Time Since Injury as a Factor in Post-Concussion Symptom Reporting among Military Service Members with Blast-Related Concussion. *Journal of Neurotrauma*, 38(17), 2447–2453. <https://doi.org/10.1089/neu.2020.7334>.

Mattson, E., Nelson, N., Sponheim, S., & Disner, S. (2019). The impact of PTSD and mTBI on the relationship between subjective and objective cognitive deficits in combat-exposed veterans. *Neuropsychology*, 33(7), 913–921. <https://doi.org/10.1037/neu0000560>.

Mavroudis, I., Chatzikonstantinou, S., Petridis, F., Balmus, I.-M., & Ciobica, A. (2024). A review of the personality traits in post-concussion syndrome. *Acta Neurologica Belgica*, 124, 791–802. <https://doi.org/10.1007/s13760-023-02466-w>.

Mavroudis, I., Ciobica, A., Bejenariu, A., Dobrin, R., Apostu, M., Dobrin, I., Balmus, I. (2024). Cognitive Impairment following Mild Traumatic Brain Injury (mTBI): A Review. *Medicina*, 60(3), 380. doi: 10.3390/medicina60030380.

Stebliuk, V., & Pronoza-Stebliuk, K. (2018). Post-concussion Syndrome in Ukrainian Veterans: Physical and Mental Manifestations. *Journal of Education, Health and Sport*, 8(2), 349–354. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1195724>.

Stein, M. B., Kessler, R. C., Heeringa, S. G., Jain, S., Campbell-Sills, L., Colpe, L. J., Fullerton, C. S., Nock, M. K., Sampson, N. A., Schoenbaum, M., Sun, X., Thomas, M. L., & Ursano, R. J. (2015). Army STARRS collaborators. Prospective longitudinal evaluation of the effect of deployment-acquired traumatic brain injury on posttraumatic stress and related disorders: results from the Army Study to Assess Risk and Resilience in Servicemembers (Army STARRS). *The American Journal of Psychiatry*, 172(11), 1101–11. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2015.14121572>

Stein, M. B., Ursano, R. J., Campbell-Sills, L., Colpe, L. J., Fullerton, C. S., Heeringa, S. G., Nock, M. K., Sampson, N. A., Schoenbaum, M., Sun, X., Jain, S., & Kessler, R. C. (2016). Prognostic Indicators of Persistent Post-Concussive Symptoms after Deployment-Related Mild Traumatic Brain Injury: A Prospective Longitudinal Study in U.S. Army Soldiers. *Journal of Neurotrauma*, 33(23), 2125–2132. <https://doi.org/10.1089/neu.2015.4320>

Trinh, L. N., Brown, S. M., & Mulcahey, M. K. (2020). The Influence of Psychological Factors on the Incidence and Severity of Sports-Related Concussions: A Systematic Review. *The American Journal of Sports Medicine*, 48(6), 1516–1525. <https://doi.org/10.1177/0363546519882626>

Trinus, K. F., & Claussen, K. F. (2015). International clinical protocol of vestibular disorders (dizziness). *East European Journal of Neurology*, 4(4), 4–47. [https://doi.org/10.33444/2411-5797.2015.4\(4\).4-47](https://doi.org/10.33444/2411-5797.2015.4(4).4-47)

Wallace, D. (2009). Improvised explosive devices and traumatic brain injury: the military experience in Iraq and Afghanistan. *Australas Psychiatry*, 17(3), 218–24. <https://doi.org/10.1080/10398560902878679>

Wojcik, B. E., Stein, C. R., Bagg, K., Humphrey, R. J., & Orosco, J. (2010). Traumatic Brain Injury Hospitalizations of U.S. Army Soldiers Deployed to Afghanistan and Iraq. *American Journal of Preventive Medicine*, 38(1), 108–116.

World Health Organization (2017). *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders*. https://www.who.int/docs/default-source/classification/other-classifications/bluebook.pdf?sfvrsn=374758f7_2

References

- Assonov, D. (2022). Correlates and predictors of resilience in veterans with persistent traumatic brain injury symptoms. *Postepy Psychiatrii Neurologii*, 31(3), 103–113. <https://doi.org/10.5114/ppn.2022.120600>.
- Auxéméry, Y. (2012). Mild traumatic brain injury and postconcussive syndrome: a re-emergent questioning. *Encephale*, 38(4), 329–35. <https://doi.org/10.1016/j.encep.2011.07.003>.
- Baker, M., Moring, J., Hale, W., Mintz, J., Young-McCaughan, S., Bryant, R., Broshek, D., Barth, J., Villarreal, R., Lancaster, C., Malach, S., Lara-Ruiz, J., Isler, W., & Peterson, A. (2018). Acute Assessment of Traumatic Brain Injury and Post-Traumatic Stress After Exposure to a Deployment-Related Explosive Blast. *Military Medicine*, 183(11–12), e555–e563. <https://doi.org/10.1093/milmed/usy100>.
- Broshek, D. K., De Marco, A. P., & Freeman, J. R. (2015). A review of post-concussion syndrome and psychological factors associated with concussion. *Brain Injury*, 29, 2, 228–237.
- Черв'як, П. І. (2012). *Медична Енциклопедія*. Просвіта [in Ukrainian]. <https://archive.org/details/med0ents>
- Cicerone, K. D., & Kalmar, K. (1995). Persistent postconcussion syndrome: The structure of subjective complaints after mild traumatic brain injury. *Journal of Head Trauma Rehabilitation*, 10(3), 1–17. <https://doi.org/10.1097/00001199-199510030-00002>.
- Dwyer, B., & Katz, D. I. (2018). Postconcussion syndrome. *Handbook of Clinical Neurology*, 158, 163–178. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-63954-7.00017-3>.

French, L. M., Parkinson, G. W., & Massetti, S. (2011). Care coordination in military traumatic brain injury. *Social Work in Health Care*, 50(7), 501-14. <https://doi.org/10.1080/00981389.2011.582007>.

Garber, B. G., Rusu, C., & Zamorski, M. A. (2014). Deployment-related mild traumatic brain injury, mental health problems, and post-concussive symptoms in Canadian Armed Forces personnel. *BMC Psychiatry*, 14, 325. <https://doi.org/10.1186/s12888-014-0325-5>.

Helmick, K. M., Spells, C.A., Malik, S.Z., Davies, C.A., Marion, D.W., Hinds, S.R. (2015). Traumatic brain injury in the US military: epidemiology and key clinical and research programs. *Brain Imaging and Behavior*, 9(3), 358-66. <https://doi.org/10.1007/s11682-015-9399-z>.

Heltemes, K. J., Holbrook, T. L., Macgregor, A. J., & Galameau, M. R. (2012). Blast-related mild traumatic brain injury is associated with a decline in self-rated health amongst US military personnel. *Injury*, 43(12), 1990-5. <https://doi.org/10.1016/j.injury.2011.07.021>.

Lindberg, M. A., Moy Martin, E. M., & Marion, D. W. (2022). Military Traumatic Brain Injury: The History, Impact, and Future. *Journal of Neurotrauma*, 39(17-18), 1133-1145. <https://doi.org/10.1089/neu.2022.0103>.

MacGregor, A. J., Shannon, K. B., & Dougherty, A. L. (2021). Time Since Injury as a Factor in Post-Concussion Symptom Reporting among Military Service Members with Blast-Related Concussion. *Journal of Neurotrauma*, 38(17), 2447-2453. <https://doi.org/10.1089/neu.2020.7334>.

Mattson, E., Nelson, N., Sponheim, S., & Disner, S. (2019). The impact of PTSD and mTBI on the relationship between subjective and objective cognitive deficits in combat-exposed veterans. *Neuropsychology*, 33(7), 913-921. <https://doi.org/10.1037/neu0000560>.

Mavroudis, I., Chatzikonstantinou, S., Petridis, F., Balmus, I.-M., & Ciobica, A. (2024). A review of the personality traits in post-concussion syndrome. *Acta Neurologica Belgica*, 124, 791-802. <https://doi.org/10.1007/s13760-023-02466-w>.

Mavroudis, I., Ciobica, A., Bejenariu, A., Dobrin, R., Apostu, M., Dobrin, I., Balmus, I. (2024). Cognitive Impairment following Mild Traumatic Brain Injury (mTBI): A Review. *Medicina*, 60(3), 380. doi: 10.3390/medicina60030380.

Stebliuk, V., & Pronoza-Stebliuk, K. (2018). Post-concussion Syndrome in Ukrainian Veterans: Physical and Mental Manifestations. *Journal of Education, Health and Sport*, 8(2), 349-354. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1195724>.

Stein, M. B., Kessler, R. C., Heeringa, S. G., Jain, S., Campbell-Sills, L., Colpe, L. J., Fullerton, C. S., Nock, M. K., Sampson, N. A., Schoenbaum, M., Sun, X., Thomas, M. L., & Ursano, R. J. (2015). Army STARRS collaborators. Prospective longitudinal evaluation of the effect of deployment-acquired

traumatic brain injury on posttraumatic stress and related disorders: results from the Army Study to Assess Risk and Resilience in Servicemembers (Army STARRS). *The American Journal of Psychiatry*, 172(11), 1101-11. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2015.14121572>

Stein, M. B., Ursano, R. J., Campbell-Sills, L., Colpe, L. J., Fullerton, C. S., Heeringa, S. G., Nock, M. K., Sampson, N. A., Schoenbaum, M., Sun, X., Jain, S., & Kessler, R. C. (2016). Prognostic Indicators of Persistent Post-Concussive Symptoms after Deployment-Related Mild Traumatic Brain Injury: A Prospective Longitudinal Study in U.S. Army Soldiers. *Journal of Neurotrauma*, 33(23), 2125-2132. <https://doi.org/10.1089/neu.2015.4320>

Trinh, L. N., Brown, S. M., & Mulcahey, M. K. (2020). The Influence of Psychological Factors on the Incidence and Severity of Sports-Related Concussions: A Systematic Review. *The American Journal of Sports Medicine*, 48(6), 1516-1525. <https://doi.org/10.1177/0363546519882626>

Trinus, K. F., & Claussen, K. F. (2015). International clinical protocol of vestibular disorders (dizziness). *East European Journal of Neurology*, 4(4), 4-47. [https://doi.org/10.33444/2411-5797.2015.4\(4\).4-47](https://doi.org/10.33444/2411-5797.2015.4(4).4-47)

Ukrainian Medical Journal (b/d). Search for ICD-10 [in Ukrainian]. <https://umj.com.ua/uk/poshuk-za-mkx-10>

Voznitsyna, K. (2023). *Concussion or concussion? The doctor explains the difference and how to treat it* [in Ukrainian]. <https://rubryka.com/article/kontuziya-chy-strus-mozku/>

Wallace, D. (2009). Improvised explosive devices and traumatic brain injury: the military experience in Iraq and Afghanistan. *Australas Psychiatry*, 17(3), 218-24. <https://doi.org/10.1080/10398560902878679>

Wojcik, B. E., Stein, C. R., Bagg, K., Humphrey, R. J., & Orosco, J. (2010). Traumatic Brain Injury Hospitalizations of U.S. Army Soldiers Deployed to Afghanistan and Iraq. *American Journal of Preventive Medicine*, 38(1), 108-116.

World Health Organization (2017). *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders*. https://www.who.int/docs/default-source/classification/other-classifications/bluebook.pdf?sfvrsn=374758f7_2

Zagorovska, M. G., & Polunin, O. V. (2024). The impact of post-concussion syndrome on the cognitive and emotional sphere of the personality due to concussion. *Current problems of practical psychology (May 17, 2024, Odessa)*, 192-194 [in Ukrainian].

Zavalii, Y. V. (2022). Neurological and neuropsychological characteristics of post-concussion syndrome after mild explosive craniocerebral trauma. *Ukrainian Neurosurgical Journal*, 28(1), 39-46 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 30.04.25

Прорецензовано / Revised: 05.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 08.05.25

Kateryna KRAVCHENKO, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0002-8140-1759

e-mail: katerina.kravchenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Vladyslav LISHCHUK, Master's Student

ORCID ID: 0009-0003-3423-8316

e-mail: lishchychuk@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POST-CONCUSSION SYNDROME AS A CHALLENGE FOR SCIENTIFIC RESEARCH DURING WARTIME: A THEORETICAL REVIEW

Background. This article presents a theoretical review of post-concussion syndrome (PCS) in military personnel, a condition increasingly encountered due to the nature of modern combat operations. The use of various types of enemy weapons – artillery, FPV drones, guided aerial bombs, rocket artillery, heavy armoured vehicles, and other systems – has led to a significant number of traumatic brain injuries (TBIs), which constitute approximately 33 % of all reported combat injuries. PCS has a profound impact on a service member's combat performance, including decision-making, stress response, attention, and overall operational functionality, substantially reducing both quality of life and professional effectiveness. Inadequate diagnosis – especially in early stages and field conditions – along with the lack of psychological recovery and rehabilitation, may lead to reduced combat effectiveness of entire units within the Armed Forces of Ukraine. This is particularly critical for those service members who continue to perform operational tasks despite previous head trauma – currently the majority. These challenges highlight the urgent need for developing simple field screening tools, training for commanders, medics, and psychologists in visual assessment of PCS symptoms, and improving recovery and rehabilitation protocols.

Methods. The study employs theoretical research methods including analysis, synthesis, generalisation, comparison, and systematisation. The reviewed literature includes contemporary works by both Ukrainian and international authors relevant to current military and clinical practice.

Results. The review identified key characteristics of PCS: 1) PCS is a consequence of organic brain injury, and while psychological interventions are helpful, medical treatment remains primary; 2) symptoms typically emerge weeks or even months post-injury; 3) PCS includes not only neurological and somatic symptoms but also psychological manifestations, thus justifying the involvement of psychologists in the rehabilitation process; 4) early detection is crucial, as untreated cognitive, emotional-behavioural and physical symptoms can rapidly deteriorate, become chronic, and contribute to or exacerbate other psychological conditions.

Conclusions. Analysis of the literature reveals that PCS symptoms among combatants are complex and often include affective, cognitive, somatoform, and PTSD-like features – affecting approximately 40 % of respondents. These symptoms rarely resolve spontaneously, frequently become prolonged or chronic, and require specialised diagnostics and sustained psychological support.

Keywords: post-concussion syndrome, military personnel – combatants, physical, emotional-behavioural, and cognitive symptoms of post-concussion syndrome, consequences of traumatic brain injury.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9:351.749.6

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.32-38>

Оксана КРАВЧЕНКО, д-р пед. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-9732-6546

e-mail: okskravchenko@ukr.net

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

Олександр САФІН, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-5745-8635

e-mail: 245440ss@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Наталія МАСЬ, канд. психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-3940-3985

e-mail: 2005mas@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ДО СИМУЛЯЦІЙНОГО НАВЧАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

Вступ. Адаптаційний процес перебуває під одночасним і різноспрямованим впливом цілої низки як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. Одним з об'єктивних показників успішності адаптації є коректне виконання діяльності. У зв'язку із цим було досліджено й оцінено ефективність маніпуляцій, виконуваних із симуляційним обладнанням.

Методи. У дослідженні було застосовано такі методи: авторську анкету для поглибленого оцінювання ставлення до навчання у симуляційному середовищі й особливостей міжособистісних стосунків у контексті навчання у ньому; методику "Домінуючий стан"; багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність"; п'ятифакторний опитувальник особистості "BIG 5"; опитувальник "KON-2006"; тест мотивації до успіху та опитувальник "Мотивація до уникнення невдач".

Результати. Виявлено такі особливості репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі здобувачами. Основним чинником, що суттєво впливає на сприйняття навчання, є практичний досвід – здобувачі виокремлюють його важливість і визнають його роль в успішному опануванні навчання у симуляційному середовищі. Другим за вираженістю чинником є особливості конкретного симуляційного обладнання. Це означає, що здобувачі припускають, що зміни в системі взаємодії з викладачами можуть додатково розкрити потенціал навчання у симуляційному середовищі. Вони звертають увагу на важливість адаптації та поліпшення взаємодії з ними для оптимального використання навчальних можливостей. Третій чинник – особливості й обмеження взаємодії з тренажером. Можливості використання тренажерів і їхні обмеження можуть впливати на сприйняття та ефективність навчання у симуляційному середовищі здобувачів.

Висновки. На підставі результатів тематичного аналізу виокремлено п'ять тематичних блоків, що відображають аспекти когнітивної і ментальної репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі: фізичний (технічний), психологічний і соціальний компоненти, а також позитивне й негативне ставлення. З урахуванням отриманих даних, що дозволили визначити специфічні стресори, пов'язані із симуляційним навчанням, заплановано подальше багатовимірне вивчення процесу адаптації та створення системи психологічного супроводу здобувачів.

Ключові слова: адаптаційний процес, внутрішні й зовнішні чинники, симуляційне обладнання, маніпуляції, адаптаційна діяльність, здобувачі, ефективність діяльності, індивідуально-психологічні характеристики.

Вступ

Навчання у різних формах дедалі частіше застосовується у вищій освіті на всіх рівнях професійної підготовки. Симуляційне навчання як освітній підхід використовує концепцію введення у стрес шляхом створення сценарію високої достовірності. Цей сценарій містить весь обсяг сенсорних стимулів у контексті реальної події. Незважаючи на визнаний потенціал симуляції для широкого використання у сфері військової освіти, концепція введення у стрес може призводити до адаптаційних труднощів у тих, хто навчається, і впливати на їхнє психологічне благополуччя, з одного боку, і на формування професійних навичок – з іншого. Особливості сприйняття здобувачами ситуації навчання у симуляційному середовищі (недостатня реалістичність), високий рівень оцінювального зворотного зв'язку (страх критики), дискомфорт від безперервного спостереження, комунікативні труднощі під час взаємодії з однокурсниками й викладачем можуть призводити до утворення психологічних бар'єрів і сповільнювати чи порушувати адаптацію здобувачів до цієї форми навчання (Лефтеров, 2010; Павлушенко, 2001; Рудов, 2002; Фурман, 2000). Слід зазначити, що дослідницький інтерес до проблем навчання у симуляційному середовищі здебільшого сфокусований на оцінюванні його переваг для розвитку професійних навичок майбутніх фахівців, проте робіт, присвячених особливостям

адаптації до симуляційного середовища, украй мало. У зв'язку із цим актуальними завданнями є вивчення психологічних чинників адаптації здобувачів у процесі навчання з використанням симуляційних технологій, а також розроблення принципів адекватного, науково обґрунтованого психологічного супроводу навчального процесу в умовах ВВНЗ на всіх етапах навчання.

Мета статті – вивчення чинників адаптації здобувачів-психологів до навчання з використанням тренажерного обладнання. Завданням першого етапу дослідження було вивчення особливостей репрезентації здобувачами ситуації навчання у симуляційному середовищі з використанням тренажерного обладнання за допомогою методу фокус-груп; другого – вивчення індивідуально-психологічних характеристик і психічного стану здобувачів; третього етапу – оцінювання функціонального стану здобувачів у процесі безпосередньої роботи зі симуляторами в динаміці, визначення взаємовпливу компонентів адаптаційного процесу, а також фізіологічної ціни діяльності за допомогою реєстрації фізіологічної відповіді на роботу в процесі маніпуляцій здобувачів на високотехнологічних тренажерах. Передбачалось використання сценаріїв різної складності – від простих дій до складніших. По завершенні роботи учасники пройшли коротке опитування, що стосується бажаних ними стратегій подолання стресової ситуації.

Огляд літератури. На думку О. Кокуна (Кокун, 2004), у забезпеченні психофізіологічної адаптації беруть участь взаємодіючі підсистеми: перша забезпечує оптимальне співвідношення між фізіологічними та психічними адаптаційними процесами, друга – збереження стійкої цілеспрямованої поведінки й психічного гомеостазу, третя – адекватну взаємодію із соціальним оточенням. Відповідно, вивчення чинників адаптації здобувачів до симуляційного навчального середовища має містити оцінку психофізіологічного функціонування, емоційної стійкості, цілеспрямованої поведінки й соціального функціонування.

Проведені дослідження свідчать про переваги навчання у симуляційному середовищі порівняно з традиційними методами при тренуванні специфічних навичок, оскільки такий тип навчання сприяє розширенню й засвоєнню знань та адекватному психологічному реагуванню (McGaghie et al., 2011). Ефективність навчання у симуляційному середовищі також виявляється у зниженні тривоги й підвищенні впевненості майбутніх фахівців в умовах реальної професійної практики (Harris, Kemmerling, & North, 2002; Xu, & Liu, 2017; Lombard, & Ditton, 1997).

Отримані під час дослідження результати було виокремлено у два тематичні блоки – "Оцінка" та "Нерозуміння", які, своєю чергою, було представлено такими категоріями: "Позитивні почуття" – понад 70 % учасників оцінювали досвід навчання у симуляційному середовищі як наповнений позитивними емоціями; "Створення сприятливої атмосфери для навчання" – порівняно з реальною ситуацією у роботі з високотехнологічними тренажерами створюється розслаблена атмосфера, що полегшує освоєння матеріалу; "Допомога в адекватній підготовці до надзвичайних ситуацій: винахідливість" – симуляційна реальність дозволяла тим, хто навчається, розвивати креативність у професії та швидко знаходити способи подолання труднощів; "Недбалість" – можливість припускати помилок під час роботи із симулятором знижують ступінь відповідальності в реальних умовах; "Заучування напам'ять" – 4 % учасників сприймали симуляційне навчання як виключно механічне заучування процедур (Au et al., 2016).

Результати аналізу фокус-груп також підтверджуються іншим дослідженням: симуляційне навчання може викликати в тих, хто навчається, почуття впевненості, підготовленості та задоволеності ефективністю (Crytzer, 2011). Незважаючи на переваги, згадані у цих дослідженнях, у деяких роботах стверджується, що навчання з використанням високотехнологічних тренажерів також може викликати занепокоєння в учасників. Повідомлялося про відсутність приводів для застосування комунікативних навичок під час симульованої взаємодії, що також підтверджено результатами проведеного дослідження (Pike, & O'Donnell, 2010).

З огляду на багатоякісний і багатовимірний характер процесу адаптації перспективним видається вивчення цього феномена з позиції системного підходу, що передбачає системний розгляд функціонування індивіда з урахуванням взаємовпливу біологічних, психологічних і соціальних механізмів, які забезпечують адаптаційну психологічну діяльність людини, коли йдеться про пристосування до незвичних умов життєдіяльності та виникає потреба у здійсненні перебудови діяльності організму для досягнення бажаної результативності.

Методи

У процесі дослідження були використані такі методи:

- авторська анкета для поглибленого оцінювання ставлення до навчання у симуляційному середовищі (на основі результатів першого етапу) й особливостей міжособистісних стосунків у контексті навчання у симуляційному середовищі;
- методика "Домінуючий стан" для визначення відносно стійких компонентів психічного стану, а також деяких характеристик особистісного рівня психічних станів за допомогою суб'єктивного оцінювання обстежуваного;
- багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність" для оцінювання адаптаційних можливостей особистості з урахуванням соціально-психологічних і деяких психофізіологічних характеристик, що відображають узагальнені особливості нервово-психічного й соціального розвитку (Маклаков);
- п'ятифакторний опитувальник особистості "BIG 5" для оцінювання особистісних рис і виявлення індивідуальних чинників, що сприяють адаптації (Яничев);
- опитувальник "KON-2006" для дослідження невротичних рис у структурі особистості учасників дослідження (Ісуріна та ін.);
- тест мотивації до успіху та опитувальник "Мотивація до уникнення невдач" для оцінювання мотиваційної спрямованості особистості (Котик).

Результати

У зв'язку зі складністю збирання діагностичного матеріалу на досліджуваній вибірці (обмежені часові ресурси здобувачів, ступінь стомлюваності в освітньому процесі) набір психодіагностичних методик було обмежено оцінюванням провідних індивідуально-психологічних характеристик в адаптаційному процесі.

Використовувався метод фокус-груп. Вибірку становили 132 здобувачі, які мають різний досвід навчання у симуляційному середовищі: перша група (60 осіб) – здобувачі 4–5-го курсів із досвідом роботи на тренажерах, друга група (72 особи) – здобувачі 1–2-го курсів без досвіду роботи. Соціально-демографічні характеристики вибірки подано у табл. 1.

Таблиця 1

Соціально-демографічні характеристики вибірки

Група	Кількість фокус-груп	Вікові межі, роки	Середній вік, років	Стать, %
Група 1 – із досвідом навчання у симуляційному середовищі	6 (60 осіб)	21-25	22,27	жінки 84,62
				чоловіки 15,38
Група 2 – без досвіду навчання у симуляційному середовищі	6 (72 особи)	17-0	18,82	жінки 74,38
				чоловіки 25,62

Учасникам фокус-груп пропонували для обговорення питання, що стосувалися навчання у симуляційному середовищі. За згодою учасників вівся аудіозапис усіх дискусій. Транскрибовані записи було піддано методу кодування і виокремлення тематичних одиниць для

подальшого аналізу з використанням програмного забезпечення Atlas.ti. На першому етапі кожен рядок стенограми було закодовано окремо. Потім було виокремлено ключові категорії шляхом фокусованого кодування з орієнтацією на гіпотезу. Далі було здійснено аналіз, під

час якого оцінювали взаємозв'язок між отриманими категоріями та кодами. У результаті якісного аналізу аудіо-записів було виокремлено 50 кодів, з яких було сформовано 11 категорій, що відображають особливості сприйняття здобувачами-психологами ситуації навчання у симуляційному середовищі з використанням високотехнологічних тренажерів. Отримані категорії було згруповано у п'ять тематичних блоків, три з яких визначають когнітивну репрезентацію ситуації навчання у симуляційному середовищі (фізичний, психологічний і соціальний компоненти) і два – емоційні компоненти ментальної репрезентації (позитивне й негативне ставлення до

навчання у симуляційному середовищі). Отримані тематичні блоки та категорії представлено у вигляді семантичної мережі. Перший тематичний блок "Фізичний (технічний) компонент" розкриває аспекти об'єктивних, матеріальних характеристик навчання у симуляційному середовищі, а також особливості опановуваних навичок, виражені в таких категоріях, як набутий досвід, нереалістичність, особливості симуляторів.

У табл. 2 подано розподіл кодів за виявленими категоріями тематичного блоку "Фізичний (технічний) компонент" із прикладами висловлювань обстежуваних.

Таблиця 2

Розподіл кодів за виявленими категоріями тематичного блоку "Фізичний (технічний) компонент"

Категорія	Коди	Приклади висловлювань
Набутий досвід	Отримання навичок	"Формується автоматична м'язова пам'ять";
	Тренування моторики	"Вчишся користуватися обладнанням";
	Освоєння конкретних маніпуляцій та інструментарію	"Можна подивитися на якісь ситуації, які у житті рідко зустрінеш"
	Тренування нестандартних ситуацій	
Нереалістичність	Фізична нереалістичність	"Такого, зазвичай, на практиці не буває";
	Невідповідність навичок	"Під час роботи на симуляторі стоїть завжди одне завдання, а у клієнтів може бути багато супутніх проблем"
	Тактильна нереалістичність	
	Заздалегідь задана ситуація	
Особливості симуляторів	Обмеженість симуляторів	"Існує технічне обмеження симуляторів, не всі ситуації можна програти";
	Технічні складнощі	"Деякі симулятори важко налаштовуються, виникають технічні труднощі";
	Стан симулятора	"Вони можуть зависати"

Другий тематичний блок "Психологічний компонент" демонструє аспекти навчання у симуляційному середовищі, пов'язані з внутрішнім станом здобувачів і відображенням освітнього процесу в їхніх уявленнях. До нього

увійшли такі категорії: взаємодія із тренажером; зв'язок із реальною практикою; можливості розвитку. Зміст цього тематичного блоку подано у табл. 3.

Таблиця 3

Розподіл кодів за виявленими категоріями тематичного блоку "Психологічний компонент"

Категорія	Коди	Приклади висловлювань
Взаємодія із тренажером	Комунікативна нереалістичність	"На симуляторі, коли працюєш із клієнтом, неможливо передбачити його реакцію, як емоційну, так і фізичну";
	Відсутність тренування нетехнічних навичок	"Можна відпрацювати навички дуже добре, але не вміти розмовляти із клієнтом";
	Відсутність комунікації та відповідальності перед тренажером	"Симуляційні персонажі мають обмежений репертуар реакцій, а деякі клієнти можуть генерувати непередбачувану поведінку"
	Суб'єктивне сприйняття вартості тренажера	
Зв'язок із реальною практикою	Стрес під час розв'язання практичних завдань	"У реальній ситуації усі можуть розгубитись";
	Страх помилки	"Страх помилки, страх заподіяти шкоду клієнту";
	Необхідність комунікативного тренінгу	"Необхідно, щоб психологи проводили наживо тренінги з комунікації";
	Формування спокою та впевненості	"Почуваєшся більш упевненим, якщо проходиш схожу ситуацію на тренажері"
Можливості розвитку	Можливість роботи над помилками	"У симульованій реальності не страшно заподіяти шкоду клієнту, втратити його";
	Психологічна обстановка в навчальній аудиторії	"Ми не піддаємося такому великому стресу в ситуації симульованого навчання, як у реальних ситуаціях"
	Багаторазове відпрацювання	

Третій тематичний блок когнітивної репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі присвячений соціальному компоненту. До нього увійшли такі категорії: особливості конкретного симулятора; комунікація з однокурсниками / викладачами; обмеження навчання у симуляційному середовищі. Приклади висловлювань здобувачів щодо розподілу кодів подано у табл. 4.

Далі наведено особливості сприйняття, пов'язані з емоційним реагуванням здобувачів на симуляційне навчання. Коди були розділені на категорії "Негативне ставлення" і "Позитивне ставлення".

Тематичний блок "Позитивне ставлення" містить аспекти, які забезпечують оцінювання навчання у симуляційному середовищі як корисного, важливого, цінного для

здобувачів. Процес тренування навичок у межах навчання у симуляційному середовищі сприймається ними як етап професійного становлення: "Одні навички нашаровуються на інші, формуються комплексні навички для допомоги клієнтам"; "Позитивно оцінюємо, тому що ми спочатку пробуємо на симуляторі, а потім працюємо з реальними клієнтами"; "Як перший етап підготовки до роботи з людьми – це прекрасно". Також здобувачі зазначають, що симуляційне навчання є значущим доповненням до звичайного навчання: "Це не основна частина освітнього процесу..., але це важливе доповнення", "Для напруження первинних навичок це важливо та корисно, але із живими людьми теж потрібно працювати". Багато здобувачів позитивно оцінюють симуляційне навчання: "Я ціную можливість навчання

у симуляційному середовищі"; "Чудово, це дуже цікаво, багато чому можна навчитися". Особливу цінність навчання у симуляційному середовищі становить відсутність труднощів у освітньому процесі: "Тут могли бути

складнощі у старшого покоління, яке погано володіє гаджетами, але в нас такого немає, оскільки є буденним"; "Не бачу жодних складнощів".

Таблиця 4

Розподіл кодів за виявленими категоріями тематичного блоку "Соціальний компонент"

Категорія	Коди	Приклади висловлювань
Особливості конкретного симулятора	Обмежений доступ до симулятора	"Симуляційне обладнання працює до кінця занять, тобто до обідньої перерви, а в нас у цей час тільки заняття закінчуються, тому немає можливості працювати під час самостійної підготовки"
	Недостатня комплектація симулятора	
	Брак інформації про симулятор	
Комунікація з однокурсниками / викладачами	Потреба в підтримці, контролі та зворотному зв'язку	"Потрібні коментарі від викладача, що ми робимо правильно чи неправильно"; "Хочеться, щоб спочатку показували, а потім можна запитувати"; "Можливо, дає навички комунікації з людьми"
	Необхідність візуальної демонстрації маніпуляцій	
	Можливість розвитку комунікативних навичок (для здобувачів без досвіду навчання у симуляційному середовищі)	
Обмеження навчання у симуляційному середовищі	Невідповідність до реальної обстановки	"Він має знати, як усе насправді, і пояснювати, що насправді відбувається у реальності, а не лише при взаємодії із симуляційним персонажем"
	Важливість практичного досвіду у викладача	

Другий тематичний блок "Негативне ставлення" охоплює елементи, які зумовлюють його сприйняття як несуттєве й неприйнятне. Під час аналізу цього блоку було виявлено, що здобувачі віддають перевагу практиці у військовому підрозділі, а не симуляційному навчанню: "Краще усе ж таки від самого початку навчатися на живих людях"; "Якби можна було обрати більше практики в реальній групі чи при симуляційному навчанні, то природно, це була б група"; "Мені здається, на людях навіть простіше". Причиною цього може бути те, що, з погляду здобувачів, навчання у симуляційному середовищі не формує навичок, необхідних в умовах підрозділу: "Однаково треба перенавчатися"; "На симуляційному навчанні неможливо відпрацювати всі варіанти, що можуть виникнути в реальній ситуації"; також існує ризик деградації навичок, набутих під час навчання у симуляційному середовищі, за відсутності регулярної практики: "Відсутність сталості такого навчання, тому що раз на рік – це не зараховується, це ні про що"; "Коли ми пробуємо під час навчання у симуляційному середовищі, а потім через рік на реальному клієнті – це безглуздо"; "Ми за чотири місяці все забудемо". Одним із суттєвих негативних аспектів є

недостатня увага до практичної діяльності й занадто сильна орієнтація на складання іспиту: "Підготовка до акредитації – я бачу це як єдиний плюс, оскільки там вимагають усе суворо"; "На практиці недосконалої навчання у симуляційному середовищі вилазять настільки сильно, що воно стає малокорисним"; "Ми на них лише до акредитації відпрацьовуємо". І, нарешті, здобувачі сприймають симуляційне навчання як єдину можливість отримання деяких навичок, тобто відчують відсутність вибору: "Люди не завжди готові до того, щоб на них тренувалися, а тут ніхто не заперечує"; "Ми ж не можемо на живих людях проводити..., це наша єдина можливість".

Також було здійснено порівняння вираженості сформульованих тематичних блоків у відповідях груп здобувачів, які мають і не мають досвіду навчання у симуляційному середовищі. Цей аналіз дозволяє виокремити особливості репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі та уявлень, які існують у здобувачів із досвідом навчання у симуляційному середовищі й без нього. Частотні показники за досліджуваними групами подано у табл. 5.

Таблиця 5

Розподіл частот зустрічальності категорій у групах із досвідом навчання у симуляційному середовищі й без нього

Блок	Категорія	Група без досвіду навчання у симуляційному середовищі	Група з досвідом навчання у симуляційному середовищі
Фізичний (технічний) компонент	Набутий досвід	76 (20,94 %)	40 (16,88 %)
	Нереалістичність	43 (11,85 %)	21 (8,86 %)
	Особливості симуляторів	23 (6,34 %)	10 (4,22 %)
	Сума	137 (38,70 %)	69 (29,49 %)
Психологічний компонент	Взаємодія з тренажером	43 (11,85 %)	28 (11,81 %)
	Зв'язок із реальною практикою	54 (14,88 %)	17 (7,17 %)
	Можливості розвитку	21 (5,79 %)	11 (4,64 %)
	Сума	114 (32,20 %)	56 (23,93 %)
Соціальний компонент	Особливості конкретного симуляційного обладнання	11 (3,03 %)	34 (14,77 %)
	Комунікація з однокурсниками / викладачами	21 (5,79 %)	11 (4,64 %)
	Обмеження навчання у симуляційному середовищі	16 (4,41 %)	11 (4,64 %)
	Сума	48 (13,56 %)	56 (23,93 %)
Позитивне ставлення		42 (11,86 %)	19 (8,12 %)
Негативне ставлення		13 (3,67 %)	34 (14,53 %)

Дані, подані у табл. 5, свідчать, що для обох груп провідним у когнітивній репрезентації є фізичний

(технічний) компонент. Категорії всередині тематичної групи також виявляють відносно порівнянний розподіл.

Психологічний чинник посідає друге місце за частотою зустрічальності, однак усередині груп спостерігаються відмінності щодо категорій: у когнітивній репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі більш важливими є особливості взаємодії з тренажером, у той час як в уявленнях здобувачів, які не мали досвіду роботи з високотехнологічним обладнанням, більшу значущість має суб'єктивне відчуття зіставлення симуляційної реальності з практичною діяльністю в умовах військового підрозділу. Привертає увагу те, що для здобувачів, які мають досвід навчання у симуляційному середовищі, соціальний чинник набуває вищої значущості порівняно з тими, які не мають такого досвіду, зокрема чинник особливостей конкретного симуляційного обладнання, у межах якого проходили заняття. В уявленнях здобувачів молодших курсів (без досвіду навчання у симуляційному середовищі) домінуючою у цій групі є категорія "Комунікація з однокурсниками / викладачами".

Під час порівняння емоційних компонентів репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі варто зазначити, що здобувачі, які проходили симуляційне навчання, частіше негативно оцінюють його, ніж здобувачі без такого досвіду.

Характерною особливістю процесу адаптації є взаємовплив фізіологічних і психологічних компонентів, роль і співвідношення яких визначаються конкретними ситуативними чинниками середовища, цілями й формами пристосування до нього. При цьому саме психологічний компонент регулює специфічну активність, що визначає пристосування. У зв'язку із цим у структурі адаптації важливо враховувати особливості процесів сприйняття ситуації як стресової, оскільки на основі когнітивної репрезентації ситуації відбувається вибір копінгової реакції та активізація адаптаційних можливостей людини (Корольчук, 2011; Кузікова, Щербак, 2023; Фурман, 2000).

Відмінності у сприйнятті здобувачами-психологами ситуації навчання у симуляційному середовищі та високе значення цієї інформації з погляду адаптації зумовили необхідність дослідити уявлення здобувачів психологічного профілю про симуляційне навчання.

Дослідниками було виявлено такі чинники, що негативно впливають на ефективність навчання з використанням тренажерного обладнання:

- недостатня психологічна реалістичність, що полягає у використанні симуляційних манекенів із врахуванням обмежених аспектів їхнього функціонування замість живих людей;
- несерйозне ставлення до практичного навчання, оскільки можливі помилки не спричиняють реальних наслідків для живих людей;
- відсутність реальної комунікації між суб'єктом та об'єктом під час навчання;
- побоювання зіпсувати дороге обладнання (Безлучка, 2017; Герганов, 2013).

Автори вважають, що ці чинники можуть ускладнити адаптацію навичок, набутих у процесі навчання на симуляційних тренажерах, до практики в реальних умовах професійної діяльності.

Дослідження дозволило виявити п'ять блоків стресогенних чинників, які здобувачі виокремлюють для себе як значущі: особливості процесу навчання; симуляційна реальність; настанови й переконання тих, хто навчається; організація роботи на симуляційному обладнанні; особливості програми. Також у досліджуваній групі здобувачів із досвідом навчання у симуляційному середовищі зазначено відсутність відчуття психологічного

благополуччя: схильність до негативного сприйняття себе, зниження енергетичного рівня, високий ступінь самокритичності та підвищена втомлюваність. Отримані результати свідчать про емоційну значущість ситуації навчання у симуляційному середовищі й необхідність адаптації до неї.

Дискусія і висновки

Це дослідження присвячене вивченню психологічних чинників адаптації здобувачів до симуляційного навчального середовища. Актуальність дослідження визначається широким упровадженням у вищу освіту симуляційних технологій. Метою дослідження стало вивчення особливостей сприйняття здобувачами ситуацій навчання у симуляційному середовищі із застосуванням тренажерного обладнання за допомогою методу фокус-груп. Адаптація – це комплексний процес, який характеризується взаємозв'язком і взаємовпливом психофізіологічних, індивідуально-психологічних і соціально-психологічних компонентів, що потребує вивчення з позиції системного підходу. На підставі результатів дослідження та аналізу частоти появи виокремлених категорій і тематичних блоків у змісті фокусних груп, пов'язаних із симуляційним навчанням, було виявлено такі особливості репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі здобувачами. За результатами аналізу виокремлено п'ять тематичних блоків, що відображають аспекти когнітивної та ментальної репрезентації ситуації навчання у симуляційному середовищі: фізичний (технічний), психологічний і соціальний компоненти, а також позитивне й негативне ставлення. Основним чинником, що суттєво впливає на сприйняття навчання, є практичний досвід, набутий в освітньому процесі, що містить тренування нестандартних ситуацій, опанування інструментарію, здобуття практичних навичок, тренування моторики й освоєння алгоритму. Здобувачі виокремлюють його важливість і визнають його роль в успішному опануванні навчання у симуляційному середовищі. Другим значущим чинником є специфічні особливості конкретного симуляційного центру, що охоплюють такі аспекти, як обмеженість його оснащення, брак інформації про нього й обмежений доступ. Це означає, що здобувачі припускають, що зміни в системі взаємодії з викладачами можуть додатково розкрити потенціал навчання у симуляційному середовищі. Вони звертають увагу на важливість адаптації та поліпшення взаємодії з ними для оптимального використання навчальних можливостей. Третій чинник – особливості й обмеження взаємодії з тренажером. Можливості використання тренажерів та їх обмеження можуть впливати на сприйняття та ефективність навчання у симуляційному середовищі здобувачів. Такими обмеженнями взаємодії з тренажером є відсутність відповідальності перед ним, комунікації з ним і тренування нетехнічних навичок (комунікативні аспекти взаємодії з реальним клієнтом), суб'єктивне сприйняття вартості тренажера й комунікативна нереалістичність.

Оскільки сприйняття несе на собі відбиток індивідуальності, то й процес адаптації тією чи іншою мірою відображатиме цю індивідуальність. У зв'язку із цим наступне дослідження буде присвячене вивченню індивідуально-психологічних особливостей особистості та їхньої ролі в характері перебігу адаптаційного процесу: особистісному уявленню про адаптаційну ситуацію, оцінюванню її значущості, її особистісному змісту й пов'язаній із нею поведінковій активності. З урахуванням отриманих даних, що дали змогу визначити специфічні стресори, пов'язані із симуляційним навчанням,

передбачається подальше багатовимірне вивчення процесу адаптації та створення системи психологічного супроводу здобувачів.

Внесок авторів: Оксана Кравченко – концептуалізація, методологія; Олександр Сафін – аналіз джерел, підготування огляду літератури й теоретичних засад дослідження; Наталія Мась – збирання емпіричних даних та їхня валідація, емпіричне дослідження.

Список використаних джерел

- Безлуцька, О. (2017). Психологічні аспекти тренажерної підготовки здобувачів Херсонської державної морської академії до роботи в екстремальних умовах. *Traektoriâ Nauki. Science International Electronic Scientific Journal*, 3, 2, 1.7–1.12. <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/287>
- Герганов, Л. Д. (2013). Тренажерно-практична підготовка студентів та фахівців плавскладу в морських навчальних закладах України як інструмент безпеки судноплавства. *Водний транспорт*, 1, 114–118.
- Кокун, О. М. (2004). Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності [Дис. д-ра психол. наук, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України].
- Корольчук, В. М. (2011). Копінгові особливості адаптивних ресурсів стресостійкості особистості. *Вісник Національного університету оборони України*, 1, 164–171.
- Кузікова, С. Б., & Щербак, Т. І. (2023). Життєстійкість як адаптаційний ресурс особистості у реальності невизначеності життя. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*, 2, 24–29. <https://journals.spu.sumy.ua/index.php/psy/issue/view/8/8>
- Лефтеров, В. О. (2010). Психологічні аспекти проблеми адаптації здобувачів до навчального простору. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_4_23
- Павлушенко, В. М. (2001). Специфіка процесу адаптації слухачів військових вузів до професійної діяльності. *Збірник наукових праць*, 18, ч. II, 292–296. НАПВУ.
- Рудов, Б. А. (2002). Адаптація здобувачів молодших курсів до навчання у вищому військовому навчальному закладі [Дис. канд. пед. наук, Національна академія Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького].
- Фурман, А. В. (2000). Психодіагностика особистісної адаптованості. *Економічна думка*.
- Au, M. L., Sao, L. M., Cheong, W., Wang, S. Ch., & Van, I. K. (2016). Nursing students' perception of high-fidelity simulation activity instead of clinical placement: A qualitative study. *Nurse Education Today*, 39, 16–21. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2016.01.015>
- Crytzer, M. L. (2011). The effect of high-fidelity home health simulations on nursing students' clinical performance [Doctoral dissertation, Loyola University].
- Harris, S. R., Kemmerling, R. L., & North, M. M. (2002). Brief Virtual Reality Therapy for Public Speaking Anxiety. *CyberPsychology & Behavior*, 5(6), 543–550.
- Lombard, M., & Ditton, T. (1997). At the heart of it all: The concept of presence. *Journal Of Computer-Mediated Communication*, 3, 1–33.
- McGaghie, W. C., Issenberg, S. B., Cohen, E. R., Barsuk, J. H., & Wayne, D. B. (2011). Does simulation-based medical education with deliberate practice yield better results than traditional clinical education? A meta-analytic comparative review of the evidence. *Academic medicine*, 86, 6, 706–711. <https://doi.org/10.1097/ACM.0b013e318217e119>
- Pike, T., & O'Donnell, V. (2010). The impact of clinical simulation on learner self-efficacy in pre-registration nursing education. *Nurse education today*, 30, 5, 405–410. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2009.09.013>

Oksana KRAVCHENKO, DSc (Ped.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-9732-6546
e-mail: okskravchenko@ukr.net
Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

Oleksandr SAFIN, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5745-8635
e-mail: 245440ss@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Nataliia MAS, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0003-3940-3985
e-mail: 2005mas@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE ADAPTATION OF TRAINEES TO A SIMULATION-BASED LEARNING ENVIRONMENT

Background. The adaptation process involves the simultaneous and multidirectional influence of a range of both subjective and objective factors. One of the objective indicators of successful adaptation is the accurate execution of assigned tasks. Accordingly, this study includes an evaluation of the effectiveness of manipulations performed with simulation equipment.

Methods. The study employed: an author's questionnaire for in-depth assessment of attitudes toward training in a simulation environment and interpersonal relationships within this context; the "Dominant State" methodology; the Multilevel Personality Questionnaire "Adaptability"; the Big Five Personality Inventory "BIG 5"; the KON-2006 Questionnaire; the Achievement Motivation Test and the "Motivation to Avoid Failure" Questionnaire.

Xu, H., & Liu, F. (2017). Measuring the Efficiency of Education and Technology via DEA approach: Implications on National Development. *Social Science*, 6(4), 136. <https://doi.org/10.3390/socsci6040136>

References

- Au, M. L., Sao, L. M., Cheong, W., Wang, S. Ch., & Van, I. K. (2016). Nursing students' perception of high-fidelity simulation activity instead of clinical placement: A qualitative study. *Nurse Education Today*, 39, 16–21. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2016.01.015>
- Bezlutsk, O. (2017). *Psychological aspects of training cadets of Kherson State Maritime Academy to work in extreme conditions*. *Traektoriâ Nauki. Science International Electronic Scientific Journal*, 3, 2, 1.7–1.11 [in Ukrainian]. <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/287>
- Crytzer, M. L. (2011). *The effect of high-fidelity home health simulations on nursing students' clinical performance* [Doctoral dissertation, Loyola University].
- Furman, A. V. (2000). *Psychodiagnostics of personal adaptability: a scientific publication*. *Ekonomicna Dumka* [in Ukrainian]
- Gerganov, L. D. (2013). *Training and practical training of students and crew specialists in maritime educational institutions of Ukraine as a tool for navigation safety*. *Water Transport*, 1, 114–118 [in Ukrainian].
- Harris, S. R., Kemmerling, R. L., & North, M. M. (2002). Brief Virtual Reality Therapy for Public Speaking Anxiety. *Cyber Psychology & Behavior*, 5(6), 543–550.
- Kokun, O. M. (2004). *Optimisation of human adaptive capabilities in the psychophysiological support of activity* [Doctoral dissertation, Kostiuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] [in Ukrainian].
- Korolchuk, V. M. (2011). Coping features of adaptive resources of personality stress resistance. *Bulletin of the National Defence University of Ukraine*, 1, 164–171 [in Ukrainian].
- Kuzikova, S. B., & Shcherbak, T. I. (2023). Resilience as an adaptive resource of personality in the reality of life uncertainty. *Slobozhanskyi naukovyi vestnik. Series: Psychology*, 2, 24–29 [in Ukrainian]. <https://journals.spu.sumy.ua/index.php/psy/issue/view/8/8>
- Lefterov, V. O. (2010). *Psychological aspects of the problem of cadets' adaptation to the educational space* [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_4_23
- Lombard, M., & Ditton, T. (1997). At the heart of it all: The concept of presence. *Journal Of Computer-Mediated Communication*, 3, 1–33.
- McGaghie, W. C., Issenberg, S. B., Cohen, E. R., Barsuk, J. H., & Wayne, D. B. (2011). Does simulation-based medical education with deliberate practice yield better results than traditional clinical education? A meta-analytic comparative review of the evidence. *Academic medicine*, 86, 6, 706–711. <https://doi.org/10.1097/ACM.0b013e318217e119>
- Pavlushenko, V. M. (2001). Specificity of the process of adaptation of military university students to pro-professional activity. *Collection of scientific works*, 18, part II, 292–296. NAPWU [in Ukrainian].
- Pike, T., & O'Donnell, V. (2010). The impact of clinical simulation on learner self-efficacy in pre-registration nursing education. *Nurse education today*, 30, 5, 405–410. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2009.09.013>
- Rudov, B. A. (2002). *Adaptation of junior cadets to studying in a higher military educational institution* [Candidate of Pedagogical Sciences dissertation, Khmelnytskyi] [in Ukrainian].
- Xu, H., & Liu, F. (2017). Measuring the Efficiency of Education and Technology via DEA approach: Implications on National Development. *Social Science*, 6(4), 136. <https://doi.org/10.3390/socsci6040136>

Отримано редакцією журналу / Received: 07.03.25
Прорецензовано / Revised: 14.03.25
Схвалено до друку / Accepted: 21.03.25

Results. *The study identified several distinctive features in how trainees perceive simulation-based training. The primary factor influencing this perception is the practical experience they acquire. Trainees recognise its significance and acknowledge its critical role in mastering training in a simulated setting. The second most prominent factor relates to the characteristics of the specific simulation equipment. This suggests that modifications to the system of interaction with instructors could further unlock the potential of simulation-based training. Trainees emphasise the need to adapt and improve engagement with instructors to optimise learning opportunities. The third factor concerns the constraints and nuances of interaction with the simulator itself. The possibilities and limitations associated with the use of simulators can significantly affect both the perception and effectiveness of training within the simulated environment.*

Conclusions. *Based on the results of thematic analysis, five thematic domains were identified, reflecting key aspects of cognitive and mental representation of training in a simulation-based environment: physical (technical), psychological, and social components, as well as both positive and negative attitudes. Taking into account the findings – which allowed for the identification of specific stressors associated with simulation-based learning – a multidimensional follow-up study on the adaptation process is planned, along with the development of a psychological support system for trainees.*

Keywords: *adaptation process; internal and external factors; simulation equipment; manipulations; adaptive activity; trainees; task performance efficiency; individual psychological traits.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

UDC 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.39-43>

Nigar NASIROVA, PhD (Psychol.)
 ORCID ID: 0000-0001-6839-3734
 e-mail: nigarnasirovabdu@gmail.com
 Baku State University, Baku, Azerbaijan

PERSONALITY DEVELOPMENTAL ISSUES IN CHILDREN AND ADOLESCENTS DURING WAR AND MILITARY ATTACKS: A LITERATURE REVIEW

Background. According to UNICEF, 473 million children currently live in countries affected by war or violent conflicts. Many children are forced to flee their towns or countries in search of safety, with numerous cases involving prolonged displacement or permanent loss of home. Some become orphans or are separated from their parents and caregivers. War functions as a large-scale disaster for both individuals and societies, and is associated with a range of negative emotions such as fear, anxiety, panic, and chaos. It therefore has a direct impact on mental health. War and its ongoing consequences lead to death, injury, disease, hunger, disruption of daily routines, separation from home, work, school, or neighbourhoods, as well as severe economic hardship, all of which contribute to feelings of helplessness and vulnerability. The traumatic effects of war trigger both physical and psychological problems and often undermine core moral values. In other words, these experiences may have long-term adverse effects on individuals' futures. Children and adolescents are among the most vulnerable populations affected by mental health problems during wartime attacks. Therefore, the main objective of this study is to examine this issue through a review of the scientific literature. The goal is to analyse the principal directions of international research and identify key psychological challenges faced by children and adolescents in wartime conditions, based on a review of foreign publications focused predominantly on youth affected by armed conflict.

Methods. The study was conducted using the method of comparative critique through a systematic literature review.

Results. Children and adolescents represent highly vulnerable groups during war and armed conflicts. Shortages of clean water and food, physical torture, captivity, bodily injuries, attacks, witnessing killings and wounds, torture and rape, as well as the direct exposure to shelling and explosions – these are just some of the traumatic experiences children may endure during war. The exposure to violence is the most common source of stress for children during armed conflict. However, children can also become perpetrators of violence, such as child soldiers or suicide bombers. Violence against children, separation from caregivers, and exposure to military attacks all lead to elevated levels of anxiety, post-traumatic stress disorder (PTSD), acute stress reactions, and increase the risk of long-term developmental and mental health problems.

Conclusions. Based on numerous studies, the developmental and mental health problems most frequently observed among children in war and conflict settings include: anxiety, depression, sleep disorders, suicidal ideation, PTSD, tremors, dizziness, persistent fears, intrusive traumatic memories, anger, emotional distress, hopelessness, somatic symptoms associated with stress and psychological trauma (e.g., migraines, nausea, stomach problems), as well as interpersonal and marital instability, substance abuse, and violent behaviour.

Keywords: child and adolescent personality, anxiety level, post-traumatic stress disorder, military attacks, war.

Background

In the studies of the World Health Organization (WHO), the phenomenon of war/conflict is examined under the title of complex extraordinary situations. Conflict is defined as 'the pursuit of goals that are not agreed upon by different groups, including peaceful goals or the use of force'. "Armed conflict", on the other hand, is a conflict in which the parties resort to the use of force in a narrower context. "War" is a more precise expression in general terms and is an open armed conflict related to power and territory, continuing with clashes, involving centrally organized combatants and battles. The effects of wars on society can be defined as direct effects, called "conflict-related deaths", and indirect consequences that may occur years after the war has ended. Indirect effects and mortality due to indirect effects can be much higher.

The increasing number of military conflicts around the world poses an urgent task of psychological assistance to victims, among vulnerable group members, as children and teenagers. Currently, one in six minors lives either in military conflict zones or in close proximity to them (Bennouna, Stark, & Wessells, 2020). For example, according to statistics cited by foreign researchers, up to 36 million children were displaced or became refugees as a result of military conflicts in 2017 alone (according to international databases of refugees and internally displaced persons). A large number of children (up to 368 million), according to 2017 data, lived in dangerous proximity to areas where military action is taking place. Between 2005 and 2015, at least 10 million children under five died as a result of causes that can be attributed either directly to military conflicts or to

their consequences (hunger, injury, infectious diseases, lack of or insufficient assistance).

Some of the data highlighted in the study compiled by UNICEF regarding the current situation of children living in conflict zones can be summarized as follows:

- In Afghanistan, approximately 700 children were killed in the first 9 months of 2017.
- It is stated that 1,740 cases of children being recruited into armed forces were detected in Somalia in the first 10 months of 2017.
- In the Central African Republic, in the conflict and violence that has resumed and continued for months, many children have been killed, raped, kidnapped and recruited to be used in the war.
- In Iraq and Syria, many children have been used as shields in conflicts, targeted by snipers and subjected to intense bombardment (UNICEF, 2024).

Children and adolescents can witness, be injured, or directly participate in military actions. Up to half of the total number of refugees and internally displaced persons are minors (Bennouna, Stark, & Wessells, 2020). Children face a huge number of threats to their safety and well-being, and at the same time can make a significant contribution to the process of building the resilience of their families and entire communities (Aydin, 2014; Farajallah, 2022).

Children and adolescents in war situations experience multiple traumatic effects, both from the direct impact of war-related events and indirectly through their consequences. The experiences that children have in such situations contradict their basic need to grow and develop in a safe and predictable environment. A child's stay in a war or exposure

to its consequences includes not only an immediate reaction to stress, but also the risk of developing post-traumatic stress disorder (PTSD) and other psychological and physiological disorders, as well as the occurrence of developmental disorders. This also applies to children taken outside the combat zone and in need of targeted psychological assistance, especially in the process of adaptation to a new socio-cultural environment. The process of organizing psychological assistance to children in a situation of both emergency and long-term therapy must be built on the basis of knowledge of psychological patterns, which are often specific to children, as well as an understanding of the needs and problems of the child, relevant to a specific historical situation, region, socio-demographic, socio-cultural and family context. Research by foreign authors can be used as a basis for developing special programs, since, focusing on different aspects of the problem, the authors ultimately pursue a common goal – providing children with psychological assistance, the effectiveness of which is based on a deep understanding of the ongoing processes and the use of factual data.

Methods

The study was conducted using the method of comparative critique through a systematic literature review.

Results

Types of military traumatic experience and their influence on children.

Military attacks – A significant part of the work is devoted to the intensity of the influence of war trauma on children. The hierarchy of the traumatic experience is analyzed from the point of view of the strength of its influence and the level of symptoms of PTSD. One of the strongest experiences for children is being in a bombardment zone, which causes severe consequences, including PTSD (Qeshta, & Samikon, 2021). Studies conducted in Palestine showed that in 2014, 83 % of children living in the Gaza Strip witnessed or experienced bombings and the destruction of residential areas, including the houses in which they lived (Schnurr et al., 2021), and in 2019, more than 92 % of teenagers heard the sound of artillery fire and the noise of drones, 67 % of children were forced to stay at home because of shelling and inhaling the smells of fires caused by bombings (Qeshta, Hawajri, & Thabet, 2019). Children who experienced the destruction of their homes and bombings demonstrated more pronounced PTSD symptoms and fears. At the same time, children who have been exposed to other events, mainly through the media, have stronger anxiety and cognitive manifestations of distress. The authors conclude that bombardment experienced by a child is one of the strongest predictors of PTSD development.

At the same time, the data concerning the psychological consequences of these events differ depending on the strength and level of the diagnosis, as well as the age group and region. For example, in the Gaza Strip, 25 % of adolescents have individual symptoms of PTSD and 16 % have developed PTSD (Qeshta, Hawajri, & Thabet, 2019) and according to the work of El-Khodary (El-Khodary, & Samara, 2020) the prevalence of PTSD diagnosis (according to DSM-V criteria) was 53 %. At the same time, these studies indicate that the prevalence among children and adolescents of such disorders as PTSD, depression, anxiety disorders and other disorders varies significantly (Hazer, & Gredebäck, 2023).

Studies conducted in Bosnia and Herzegovina have shown more severe consequences; Thus, a statistically significant relationship between the prevalence of PTSD and

proximity to the epicenter of hostilities was revealed. In the group of teenagers from Srebrenica, the prevalence of PTSD is 73 %, in the group from Zvornik – 60 %, in the group from Bielina – 47 % (Hasanović, & Pajević, 2013). The authors conclude that the number of traumatic events significantly negatively correlates with the general quality of life of children, their health, physical, emotional and social functioning. In addition, the works give a hierarchy of psychological traumas of children and adolescents related to military actions, according to the degree of importance: personal trauma, witness trauma, loss of home, property (El-Khodary, & Samara, 2020).

Loss of loved ones. A separate layer of work is devoted to the most significant trauma – the loss of loved ones. These studies testify that the loss of one or both parents is one of the strongest predictors of PTSD symptoms, however, the strength of the consequences of such trauma depends on the age of the child. At the same time, the loss of the father significantly increases the introversion of adolescents (Hasanović, & Pajević, 2013) and, on the contrary, safe proximity to the father determines the resistance to the development of PTSD in children (Bryant et al., 2015).

Barron and co-authors (Barron et al., 2015) raised the question of the relationship between complicated grief in children caused by military involvement, including the loss of family members, with PTSD and depression. The authors conclude that the loss of loved ones, together with other types of traumatic effects, can block the natural process of experiencing grief in children and lead to symptoms of complicated grief. However, a significant part of the children demonstrated resistance to the traumatic factors of the loss of loved ones, which, according to the authors, is due to the social context – the high level of traditions of family and community support in Palestine.

Children's traumatic experiences associated with war. The researchers also turn to the analysis of the impact on minors of other types of traumatic experience caused by the war: collisions with scenes of violence and pain in the media as an experience of secondary traumatization, to which more than 90 % of children are exposed (Qeshta, Hawajri, & Thabet, 2019). In this context, the effects of intense psychological warfare, forced living in a region with constant short-term military events, including occupation, are considered in a situation of chronic or indirect military trauma, for example, with a constant terrorist threat. These studies testify that the most common traumatic experiences of teenagers in the Gaza Strip are related to viewing photos and videos of mutilated bodies in the media (93.1 %) (Qeshta, Hawajri, & Thabet, 2019). Similar facts determine the focus of work in recent years on the problem of the level of military stress and trauma in children living in formally peaceful territories not directly affected by hostilities, and point to the need for mass screening (Merians et al., 2023).

The chronic nature of military conflicts in some regions makes it possible to conduct longitudinal studies aimed at analyzing the long-term effects of war conditions on children. Similar analysis can be based on screening studies or assessment of the number of requests for psychological assistance. These works indicate that the psychological consequences of being involved in a military situation can persist for a long time: in children after the bombing, a reduction in symptoms was noted only after 2 years (Dyregrov, Gjestad, & Raundalen, 2002), in children and youth who did not receive timely psychological help in childhood, PTSD symptoms persist 7, 8 and 10 years later (Liabre et al., 2015). Thus, the results of a longitudinal study of the long-term consequences of military actions for

children's psyche (for example, children from Iraq and the consequences of military actions in 1991) (Dyregrov, Gjestad, & Raundalen, 2002) showed that even 6 months after the end of military actions, children continued to experience sadness and fear of losing their family. At the same time, they did not observe a significant decrease in the symptoms of intrusion and avoidance, the intensity of which began to decrease only two years after the events. Longitudinal study M. Labre and the team of authors (Labre et al., 2015) testifies that exposure to military trauma in childhood is associated with the severity of psychological distress in adolescence and early adulthood.

In recent years, works have appeared summarizing the growing volume of modern English-language literature devoted to the analysis of the consequences of war and post-war trauma in children (with a focus on the region of Palestine), as well as presenting a picture of chronic traumatic stress and the psychological consequences of continuous military actions for children (Farajallah, 2022). On the basis of a longitudinal study among Palestinian children, conducted from 2006 to 2021, the authors conclude that the direct experience of conflict with war in children has a long-term psychotraumatic effect, and when analyzing the situation and epidemiology of PTSD in regions involved in long-term military conflicts, it is worth talking about chronic traumatic stress disorder (Altawil, El-Asam, & Khadaroo, 2023).

A significant amount of work is devoted to one more type of mediating factors – the use of certain psychological defenses and coping strategies (mechanisms) by children in situations of military action. Both general regularities and coping methods in relation to specific military situations are studied. The authors note that, in general, children are characterized by the following coping strategies in the conditions of war: accepting what is desired as reality, focusing on solving problems, using methods of emotional regulation and switching attention. Adolescents with PTSD often resort to open expression of feelings, seeking social support, avoiding problems, and adolescents with anxiety share their feelings, turn to social support and participate in activities that require responsibility (Thabet, Elhelou, & Vostanis, 2017). The data show that the strength of the trauma and the severity of PTSD symptoms are negatively correlated with the coping strategy of accepting what is desired as real and positively – using the strategies of avoiding problems and self-criticism (Thabet, Elhelou, & Vostanis, 2017).

The authors conclude that traumatized children actively use coping strategies to overcome stress. Wider use of coping strategies is associated with an increase in the level of distress experienced and PTSD, and children with an external locus of control experience greater distress (Thabet, Elhelou, & Vostanis, 2017; Thabet, & Mona, 2017). On the contrary, positive emotions, satisfaction with life serve as a mitigating factor, for example, it has been shown that the effect of social contamination with positive emotions (laughter and smiling during the game) had a mitigating effect on the severity of trauma associated with military actions and their consequences in children in Afghanistan (Warren et al., 2009). Of particular interest are the results demonstrating that gratitude can serve as a protective factor as a process of cognitive evaluation and differs from other positive emotions. (Van Dusen et al., 2015).

Researchers emphasize the role of subjectivity (agency) of children and adolescents in coping with trauma caused by involvement in events related to military actions. Subjectivity is associated with an increase in the level of satisfaction with life

and a sense of its controllability, controllability, while experiences associated with traumatic experiences cause behavioral problems, hyperactivity and difficulties in social interaction, which make children feel isolated, incompetent and significantly less satisfied with life (Khan, Hill, & O'Brien, 2023).

As a result of the conflict, children and adolescents may lose their trust in themselves and other people, and their confidence in the future. They usually become anxious, depressed and withdrawn, or rebellious and aggressive. Adolescents who are still struggling to form an identity may be forced to take on an adult role for which they are not ready due to their war experience, and as a result, they may experience identity confusion. The anxiety of losing their families, their own physical integrity and independence may cause feelings of withdrawal, loneliness and grief. Problems such as decreased interests, tension, physical complaints such as headaches and stomach aches, appetite and sleep problems, recurring nightmares and the revival of unwanted images in the mind may also accompany this depression picture. Instead of using games and fantasies as a coping method, adolescents may turn to self-harming risky behaviors in order to get away from the anxiety they experience; they may exhibit more rebellious, aggressive and antisocial behaviors. The weakening of relationships with family and social circles, school problems and failure may also accompany these behaviors, shaking their self-esteem and sense of self-confidence (Zengin et al., 2014).

All this raises an important question about the criteria for the effectiveness of assistance. For example, the work of Pfefferbaum and co-authors is devoted to the problems of evaluating the effectiveness of psychological assistance programs for children who suffered as a result of military actions (Raitt et al., 2021). Specialists also point to the need to create such assistance programs for children and adolescents who have suffered as a result of military conflicts, which can provide a comprehensive response to multiple threats to the safety of children and their psychological well-being (Bennouna, Stark, & Wessells, 2020).

Discussion and conclusions

Wars affect children in all the ways that adults are affected, but also in different ways. First, children need the support of their families in terms of care, empathy, and attention. This situation is disrupted during war. During war, this support from families is usually disrupted. Children who lose their families can be cared for more poorly by anyone, and children may have to be cared for in orphanages. A very high number of children affected by war who lose their families may become refugees "alone". Children who are forced to remain refugees during armed conflicts are exposed to more violence and abuse in camps, and may die more easily from hunger and malnutrition. Children who have experienced war trauma may experience sleep disorders (example: nightmares, insomnia, waking up at night), depression and psychosomatic symptoms (example: headache, stomach ache). Children may stop playing and laughing, lose their appetite or stop communicating with their surroundings. They may have trouble concentrating at school, become anxious and depressed, feel hopeless about the future or develop aggressive behaviors. Children who have been exposed to constant violence may experience significant changes in beliefs and attitudes, including a loss of trust in others. While conflicts last for months or even years, economic and social conditions are damaged, educational opportunities may be very limited or even eliminated completely (Zengin et al., 2014).

Children are also at great risk of injury from unexploded ordnance and landmines after armed conflicts have ended.

During armed conflicts, many children may be abducted, exposed to terror or forced to become child soldiers. Child soldiers are kept as support at the front lines of battle and are exposed to higher levels of violence. In addition, the education of children who are forcibly displaced and become refugees during conflicts is also seriously affected. The school and social life of a child who is injured in war and loses a limb, vision or cognitive capacity should also be taken into consideration.

As a result of the effects of terror and painful events that children are exposed to during war, "Posttraumatic Stress Syndrome" may develop. In children affected by war, the severe losses and disintegration in their families lead to high rates of depression and anxiety. In addition, the exposure to violence that children face in refugee situations and this effect may be prolonged. Psychosomatic disorders, suicidal behavior, domestic violence, alcohol addiction and antisocial behavior may also occur (World Health Organization, 2024). Children and adolescents suffer moral and spiritual effects of the military attacks. Many children affected by war may be forced to change their moral structure in ways such as stealing, lying and having sex to survive.

Recommendation. After the experiences in the 1940s, the United Nations Convention on the Rights of the Child (1989) was developed. One of the contents of this convention is about children and women affected by war. It includes main headings such as not separating children from their families, health care and education. It focuses on issues such as physical and psychological recovery of children affected by conflicts and social reintegration. In the 1996 report of the United Nations Secretary-General on the Impact of Armed Conflict on Children, psychological recovery and social reintegration were determined as the major issues of humanitarian aid and the report was updated in 2009.

It includes a special area related to human rights laws and child protection. Some of these provisions;

- Children should be given special care according to their conditions.
- Children should not be separated from their families.
- Children under the age of 15 should not be gathered for fighting in wars.
- Children should be evacuated from dangerous and protected areas.

The development of new methods for the study of psychological trauma and its consequences in children also remains an urgent problem. Most authors use standard methods of research, among which lists of psychotraumatic and extreme events created in accordance with the specifics of a separate region; in them, the participants of the survey note the types of traumatic experiences they have encountered. Separate works focus on evaluating the applicability of already known tools for children and teenagers in war conditions, comparative analysis of the effectiveness of different diagnostic methods, and also on the development of special methods. One of the urgent tasks that researchers are working on is the creation and standardization of a psychological scale for the diagnosis of PTSD in adolescents and adults, which would allow increasing the accuracy of diagnosis in cases where the symptoms of different disorders overlap (Zaid, & Aljamsi, 2024). In the treatment of children with Post-traumatic Stress Syndrome, "Trauma-Focused Cognitive Behavioral Therapy" is recommended. All clinicians should be sensitive to cultural situations. Because traumatic stress reactions may differ across cultures.

References

- Altawil, M. A., El-Asam, A., & Khadaroo, A. (2023). Impact of chronic war trauma exposure on PTSD diagnosis from 2006–2021: a longitudinal study in Palestine. *Middle East Current Psychiatry*, 30(1), 14.
- Aydın, N. (2014). Savaşın çocuklar üzerindeki psikolojik, sosyal ve kültürel etkileri. ÇOCUKLAR ve SAVAŞ. Halk Sağlığı Uzmanları Derneği. 26-33. <https://www.halksagligiokulu.org/Kitap/DownloadEBook/2abefabf-f8d1-433f-91e8-fb1a4b3771a0>
- Barron, I. G., Dyregrov, A., Abdallah, G., & Jindal-Snape, D. (2015). Complicated grief in Palestinian children and adolescents. *Journal of Child and Adolescent Behavior*, 3(3), 213.
- Benouna, C., Stark, L., & Wessells, M. G. (2020). Children and adolescents in conflict and displacement. *Child, adolescent and family refugee mental health: A global perspective*, 17–36.
- Bryant, R. A., Nickerson, A., Creamer, M., O'Donnell, M., Forbes, D., Galatzer-Levy, I., & Silove, D. (2015). Trajectory of post-traumatic stress following traumatic injury: 6-year follow-up. *The British journal of psychiatry*, 206(5), 417–423.
- Dyregrov, A., Gjestad, R., & Raundalen, M. (2002). Children exposed to warfare: A longitudinal study. *Journal of traumatic stress*, 15, 59–68.
- El-Khodary, B., & Samara, M. (2020). The relationship between multiple exposures to violence and war trauma, and mental health and behavioural problems among Palestinian children and adolescents. *European child & adolescent psychiatry*, 29(5), 719–731.
- Farajallah, I. (2022). Continuous traumatic stress in Palestine: The psychological effects of the occupation and chronic warfare on Palestinian children. *World Social Psychiatry*, 4(2), 112–120.
- Hasanović, M., & Pajević, I. (2013). Religious moral beliefs inversely related to trauma experiences severity and depression severity among war veterans in Bosnia and Herzegovina. *Journal of religion and health*, 52, 730–739.
- Hazer, L., & Gredebäck, G. (2023). The effects of war, displacement, and trauma on child development. *Humanities and social sciences communications*, 10(1), 1–19.
- Khan, M. M., Hill, P. L., & O'Brien, C. (2023). Hope and healthy lifestyle behaviors in older adulthood. *Aging & Mental Health*, 27(7), 1436–1442.
- Liabre, M. M., Hadi, F., La Greca, A. M., & Lai, B. S. (2015). Psychological distress in young adults exposed to war-related trauma in childhood. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 44(1), 169–180.
- Merians, A. N., Spiller, T., Harpaz-Rotem, I., Krystal, J. H., & Pietrzak, R. H. (2023). Post-traumatic stress disorder. *Medical Clinics*, 107(1), 85–99.
- Qeshta, A., & Samikon, S. A. (2021). The mediating role of job satisfaction on the effect of emotional intelligence of nurses in public hospitals in Gaza Strip on job burnout. *European Journal of Business and Management*, 13(12), 90–98.
- Qeshta, H., Hawajri, A. M. A., & Thabet, A. M. (2019). The relationship between war trauma, PTSD, anxiety and depression among adolescents in the Gaza Strip. *Health Science Journal*, 13(1), 621.
- Raitt, J. M., Thielman, S. B., Pfefferbaum, B., Narayanan, P., & North, C. S. (2021). Psychosocial effects on US government personnel of exposure to the 1998 terrorist attack on the US Embassy in Nairobi. *Psychiatry*, 84(2), 165–181.
- Schnurr, P. P., Wachen, J. S., Green, B. L., & Kaltman, S. (2021). Trauma exposure, PTSD, and physical health. In M. J. Friedman, P. P. Schnurr, & T. M. Keane (Eds.). *Handbook of PTSD: Science and practice* (3rd ed., pp. 462–479). The Guilford Press.
- Thabet, A. A., Elhelou, M., & Vostanis, P. (2017). Prevalence of PTSD, depression, and anxiety among orphaned children in the Gaza Strip. *EC Paediatr*, 5(6), 159–169.
- Thabet, A. M., & Mona, M. (2017). The Relationship between PTSD, Anxiety, and Depression in Palestinian Children with Cancer and Mental Health of Mothers. *International Journal of Cancer Biology and Clinical Oncology*, 1, 19–27.
- UNICEF. (2024). The State of the World's Children 2024. The future of childhood in a changing world. <https://www.halksagligiokulu.org/https://www.unicef.org/reports/state-of-worlds-children/2024>
- Van Dusen, J. P., Tiamiyu, M. F., Kashdan, T. B., & Elhai, J. D. (2015). Gratitude, depression and PTSD: Assessment of structural relationships. *Psychiatry research*, 230(3), 867–870.
- Warren, Z., Etcoff, N., Wood, B., Taylor, C., & Marci, C. D. (2009). Preservation of differences in social versus non-social positive affect in children exposed to war. *The Journal of Positive Psychology*, 4(3), 234–242.
- World Health Organization. (2024). *Injure and Violence*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/injuries-and-violence>
- Zaid, Z. A., & Aljamsi, N. A. (2024). Electronic recruitment of children in armed conflict: A legal analysis under international humanitarian law. *Journal of Law and Sustainable Development*, 12(4), e3534–e3534.
- Zengin, N., Pinar, R., Akinci, A. C., & Yildiz, H. (2014). Psychometric properties of the self-efficacy for clinical evaluation scale in Turkish nursing students. *Journal of clinical nursing*, 23(7–8), 976–984.

Отримано редакцію журналу / Received: 26.02.25

Прорецензовано / Revised: 06.03.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.03.25

Нігар НАСІРОВА, канд. психол. наук
ORCID ID: 0000-0001-6839-3734
e-mail: nigarnasirovabdu@gmail.com
Бакинський державний університет, Баку, Азербайджан

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ВОЄННИХ НАПАДІВ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Вступ. За даними ЮНІСЕФ, 473 мільйони дітей нині живуть у країнах, що постраждали від війни або насильницьких конфліктів. Багато дітей змушені тікати зі своїх міст або країн у пошуках безпеки, причому численні випадки пов'язані з тривалим переміщенням або постійною втратою дому. Деякі стають сиротами або розлучаються з батьками й опікунами. Війна є масштабним лихом як для окремих осіб, так і для суспільства, і пов'язана з низкою негативних емоцій, таких як страх, тривога, паніка та хаос. Отже, вона чинить прямий вплив на психічне здоров'я. Війна та її поточні наслідки призводять до смерті, травм, хвороб, голоду, порушення розпорядку дня, розлуки з домом, роботою, школою чи районами, а також до серйозних економічних труднощів, що сприяє почуттю безпорадності та вразливості. Травматичні наслідки війни викликають як фізичні, так і психологічні проблеми, часто підривають основні моральні цінності. Іншими словами, цей досвід може мати довгострокові негативні наслідки для майбутнього людей. Діти й підлітки є одними з найбільш уразливих груп населення, які страждають від проблем психічного здоров'я під час нападів воєнного часу. Тому головною метою дослідження є вивчення цього питання шляхом огляду наукової літератури. Мета полягає в аналізі основних напрямів міжнародних досліджень і визначенні ключових психологічних проблем, з якими стикаються діти й підлітки в умовах воєнного часу, на основі огляду іноземних публікацій, що переважно присвячені молоді, яка постраждала від збройних конфліктів.

Методи. Дослідження було проведено методом порівняльної критики через систематичний огляд літератури.

Результати. Діти й підлітки є дуже вразливими групами під час війни та збройних конфліктів. Нестача чистої води та їжі, фізичні тортури, полон, тілесні ушкодження, напади, свідки вбивств і поранень, з'ясування, а також безпосередній вплив обстрілів і вибухів – це лише деякі з травматичних переживань, яких діти можуть зазнати під час війни. Вплив насильства є найпоширенішим джерелом стресу для дітей під час збройних конфліктів. Однак діти також можуть стати винуватцями насильства, наприклад діти-солдати або терористи-смертники. Насильство щодо дітей, розлука з опікунами та вплив військових нападів призводять до підвищеного рівня тривожності, посттравматичного стресового розладу (ПТСР), гострих стресових реакцій і збільшують ризик довгострокових проблем із розвитком і психічним здоров'ям.

Висновки. Згідно із численними дослідженнями, проблеми розвитку та психічного здоров'я, які найчастіше спостерігаються у дітей в умовах війни та конфліктів, включають: тривогу, депресію, розлади сну, суїцидальні думки, посттравматичний стресовий розлад, тремор, запаморочення, постійні страхи, нав'язливі травматичні спогади, гнів, емоційний стрес, безнадію, соматичні симптоми, пов'язані зі стресом і психологічною травмою (напр. мігрень, нудота, проблеми зі шлунком), а також міжособистісну й подружню нестабільність, зловживання психоактивними речовинами й насильницьку поведінку.

Ключові слова: особистість дитини та підлітка, рівень тривожності, посттравматичний стресовий розлад, військові напади, війна.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.91

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.44-53>

Ігор ПАМПУХА¹, канд. техн. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-4807-3984
e-mail: ihor.pampukha@knu.ua

Віталій ЛОЗА¹, канд. техн. наук, ст. досл.
ORCID ID: 0000-0002-8050-3614
e-mail: vitalii.loza@knu.ua

Олексій СІРОШТАН¹, нач. Військ. ін-ту
ORCID ID: 0009-0001-4697-0307
e-mail: siroshtan_oleksiy@knu.ua

Сергій СОБИЩАНСЬКИЙ¹, ст. наук. співроб.
ORCID ID: 0009-0005-8663-4227
e-mail: s.sobishchanskyi@gmail.com

Наталя ФІЛІМОНОВА¹, канд. фіз.-мат. наук, ст. наук. співроб.
ORCID ID: 0000-0002-5133-3003
e-mail: filimonova@knu.ua

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА

Вступ. Лідерство розглядається в межах різних теорій, як із погляду вроджених індивідуальних характеристик рис людини, так і властивостей, набутих нею внаслідок навчання і досвіду. Водночас дискусійним залишається питання психофізіологічних параметрів, які можуть бути в основі виявів лідерських якостей військовослужбовців. Статтю присвячено дослідженню військового лідерства з погляду індивідуальних психофізіологічних властивостей або характеристик у військовослужбовців.

Методи. У дослідженні використано методи аналізу, порівняння, синтезу, узагальнення, систематизації досліджень закордонних і вітчизняних учених щодо поняття лідерства, особливостей військових лідерів, методів визначення наявності лідерських якостей та психологічних і психофізіологічних параметрів військовослужбовців, необхідних для формування лідера.

Результати. Проведено комплексний аналіз поняття лідерства у військовій сфері. Запропоновано трирівневу структуру основних чинників становлення військового лідера. В основу трирівневої структури покладено властивості вроджених психофізіологічних особливостей центральної нервової системи людини, які визначають її можливості до розвитку лідерських якостей. Другий рівень характеризується набуттям військовослужбовцем атрибутів і компетенцій військового лідера під час навчання, де вроджені психофізіологічні характеристики обумовлюють вияви тих чи інших лідерських якостей. Третій рівень відображає чинники військового середовища, які можуть сприяти розвитку лідерських якостей військовослужбовця. За результатами проведеного аналізу основними психофізіологічними характеристиками лідерства у військових фахівців пропонується визначати силу нервової системи, функціональну рухливість нервових процесів, стан візуальної та вербальної оперативної пам'яті, асоціативної пам'яті, а також здатність протистояти інформаційному перевантаженню.

Висновки. Поряд з іншими індивідуальними й освітніми характеристиками запропоновано психофізіологічні параметри як частину психофізіологічного портрета військового лідера тактичної ланки. Зважаючи на те, що психофізіологічні параметри є об'єктивними показниками, вважаємо доречним зосередити експериментальний фокус на подальшому їх вивченні.

Ключові слова: лідерство, військове лідерство, сила нервової системи, асоціативна пам'ять, оперативна пам'ять, інформаційне перевантаження.

Вступ

У військовому середовищі лідерство сприймається як конкретний набір дій, знань, спрямованих на ефективне управління особовим складом, розвиток мислення та здатність до швидкого прийняття рішень у критичних ситуаціях. Згідно з Доктриною військового лідерства у ЗС України, військове лідерство – це процес впливу військовослужбовців на особовий склад, який здійснюється на основі морального авторитету, практичного досвіду та компетентності з метою успішного виконання поставлених завдань і досягнення визначеної мети (Головне управління персоналу..., 2024).

Незважаючи на численні дослідження лідерства в інших сферах діяльності, таких як менеджмент, маркетинг і політика, лідерство як явище у військовій справі переживає етап усебічного вивчення. Дослідження військового лідерства ведуться як із погляду вроджених характеристик людини (теорія особистісних психологічних рис, характеру, емоційного інтелекту), так і з погляду набуття досвіду лідерських якостей під час спеціального навчання. Водночас дискусійним залишається питання

психофізіологічних параметрів, які можуть бути в основі вияву лідерських якостей військовослужбовця. У статті розглянуто проблематику дослідження військового лідерства й запропоновано найбільш вірогідні психофізіологічні параметри, які можуть відображати наявність уроджених задатків та ефективність набуття навичок майбутніх лідерів тактичного рівня (відділення, взвод, рота, батальйон).

Огляд літератури. Лідерство не є унікальним явищем людського суспільства, а зустрічається й у тваринному світі. Явище, коли одна або кілька тварин керують поведінкою багатьох інших, спостерігається практично серед усіх таксонів. Зокрема, найбільш вираженою є така поведінка в риб, що забезпечує синхронність руху сотень особин, перелітних птахів, що формують перелітні ключі, ссавців тощо. На сьогодні феномен лідерства у тваринному світі розглядається щодо чотирьох основних задач, які мають бути розв'язані лідером: синхронізація рухової активності (лідер попереду групи), здобуття їжі, розв'язання внутрішньогрупових і міжгрупових конфліктів. Припускається, що біологічною основою

лідерства є вроджена потреба до координації та синхронізації власних дій живих організмів з іншими особинами (колективом), особливо серед тих видів тварин, де особинам краще рухатися і діяти разом для збереження власного життя. Незважаючи на те, що існує певна паралель між лідерством у тваринному світі та світі людей, збільшення головного мозку в родині Номо сприяло збільшенню соціальної групи й розвитку мови, тому форми лідерства серед людей набули більш складних форм і якостей порівняно з тваринами (King, Johnson, & Vugt, 2009; Smith et al., 2015).

Постійне зростання кількості суспільних і глобальних викликів збільшило потребу в ефективних лідерах, а також кількість досліджень на тему лідерства в різних сферах діяльності людини. Якщо не розглядати особливості лідерства в кожній конкретній сфері людської діяльності, то можна виокремити два основних підходи в дослідженні лідерства. У першому випадку досліджується роль особистісних рис людини (індивідуально-психологічних факторів), які дозволяють їй стати лідером, а отже, – впливати на суспільну групу таким чином, щоб досягати поставленої мети. У другому випадку досліджується ситуації, у яких виявляється лідерство. Здебільшого в таких ситуаціях лідерство визначається спонтанно у зв'язку з одночасною дією багатьох чинників, укладання яких в один момент визначає ту особину лідером, яка найбільше відповідає розв'язанню конкретної ситуації. Таким чином, серед усіх особин лідер формується як ситуацією, так і внутрішніми й зовнішніми потребами самого лідера. Деякі дослідники виокремлюють третій підхід до дослідження лідерства, де поєднуються як особистісні риси людини, так і ситуації, у яких вона змогла виявити себе як лідер (Кокун, 2012; Мітлош, 2007; Казакевич, 2020).

Термін "нейролідерство" як поняття був запропонований у 2007 році Девідом Рокком, співзасновником і генеральним директором Інституту нейролідерства (Rock, 2009a). Утім, на сьогодні є невелика кількість наукових публікацій, у яких було б досліджено нейрональні кореляції лідерства, а також структури головного мозку, які б відповідали за лідерські якості в людини (Ruiz-Rodríguez, Ortiz-de-Urbina-Criado, & Ravina-Ripoll, 2023; Beard, 2021; Williams, 2014; Aidane, 2011). У той самий час в Американському військовому університеті (American Military University, n/d) була запроваджена онлайн-програма з нейролідерства, яка знайомить із когнітивними підходами до підвищення продуктивності військовослужбовців, поведінковими техніками, що підвищують усвідомленість при прийнятті рішень із врахуванням особливостей мозкової діяльності. Вона також сприяє кращому навчанню через коучинг і розвиває навички організаційного лідерства. Розуміння того, як функціонує мозок і як саме виникають фізичні реакції на стрес, формує самосвідомість, яка допомагає лідеру краще контролювати ці процеси (Rock, 2009b). Баланс емоцій та усвідомлених рішень досягається через урівноваження активації лімбічної системи – сукупності ділянок мозку, що відповідають за емоції, навчання і пам'ять, і префронтальної кори – центра мислення вищого рівня, який активно впливає на збалансованість ризиків у бою, розроблення планів дій і створення стратегій для ефективного керівництва (Lehrer, 2009; Swenson, 2006). Розвиток дослідження питання лідерства все більше повертається до основ розуміння роботи нервової системи як основи, у якій відбувається становлення якостей людини.

Якщо розглядати роль особистісних чинників, які формують лідера, то на сьогодні відомо про велику плеяду

різних психологічних методик, що виокремлюють більше трьох десятків лідерських якостей. Найбільш значущими й поширеними психологічними тестами при дослідженні лідерства є тести великої п'ятірки (Big Five), де вагома роль у формуванні лідерства надається екстраверсії, психологічній характеристиці, яка має значний спадковий компонент (Judge, & Bono, 2000). Проте єдиного універсального переліку психологічних і психофізіологічних лідерських якостей у людей різних сфер життєдіяльності на сьогодні не існує.

Формування військового лідерства є одним із найважливіших завдань будь-яких збройних сил. Дослідження лідерських якостей у військовій сфері є актуальним питанням, зважаючи на невелику кількість публікацій у відкритому доступі.

До прикладу, в армії Сполучених Штатів Америки (США) розроблено мультитест (Today's Military, n/d) для визначення лідерських якостей, який використовують у межах рекрутингу та професійного відбору військовослужбовців. Мультитест є сумішшю різноманітних завдань із різних сфер знань – природничих наук, математики, словникового запасу, розуміння прочитаного тексту, основ електроніки, принципів роботи механізмів, просторового мислення тощо. Ураховуючи отриманий рекрутером бал, військова комісія визначає йому відповідну посаду. Звісно, така система оцінювання залежить як від отриманої освіти (словниковий запас, математичні здібності та природничі науки, розуміння прочитаного тексту), так і від уроджених здібностей (просторове мислення, розуміння роботи механізмів).

Ще однією з подібних реалізованих на сьогодні комп'ютеризованих систем є Віденська тестова система (Schuhfried psychometrics for you, n/da). Це єдина платформа з доступом до понад 120 тестів, що вимірюють, у тому числі, психомоторні здібності (напр. реакцію, координацію, фізичні реакції), а також здатність до швидкого усвідомленого сприйняття інформації різного типу. Завдяки реалізації різнонаправлених тестів зазначена система може використовуватися в нейрофізіологічних (Schmidt, Fritz, & Weisbrod, 2023; Dong et al., 2023) і клінічних дослідженнях (Zahraie et al., 2021), спорті (Prończuk et al., 2023), а також роботах, які пов'язані з відновленням людини після перенесених хвороб (Kloek et al., 2020) або розумової втоми (Loch et al., 2020). Віденську систему тестів також застосовують у військовій сфері при професійному відборі (Schuhfried psychometrics for you, n/db). Залежно від мети дослідження, можуть використовуватися тести на увагу, оперативну й вербальну пам'ять, швидкість реакції, абстрактне мислення та просторову увагу. Одним із найпоширеніших тестів Віденської системи є тест на швидкість реакції, причому він має декілька варіацій. В одному випадку вимірюють час реакції на світловий стимул (простої сенсомоторної реакції), в іншому – час реакції на цільовий подразник поряд із нецільовими стимулами. Інколи задачу ускладнюють і вимірюють час реакції в умовах перевантаження та багатозадачності.

Зрозуміло, що збройні сили різних країн розробляють власні метрики щодо оцінювання лідерських якостей особового складу. Унаслідок проведення психологічних досліджень вітчизняні науковці виокремили п'ять основних компонентів лідерських якостей військовослужбовців (Кокун, Пішко, & Лозінська, 2013). Інші дослідники зазначають важливість і пріоритетність морально-психологічних якостей у лідерів, серед яких мораль, патріотизм, організаторські та військово-спеціальні здібності є основними (Собчишин, 2021). Незважаючи на те, що

різні дослідники виділяють дещо по-різному лідерські якості у військовослужбовців, більшість із них вважають, що серед особистісних рис лідерів важливі багатозадачність і здатність до переключення, стресостійкість, інтелект, швидкість мислення, емпатійність тощо.

Згідно з доктриною військового лідерства в Збройних силах України (Головне управління персоналу..., 2024), місія військового лідера полягає у забезпеченні успішного виконання завдань, єдності та згуртованості особового складу, умотивованості, тобто здорового командного духу. У концептуальній моделі "бути, знати, вести" зашифровані як повсякденна демонстрація особистісних рис і характер лідера, так і сукупність знань і навичок, тобто професійна компетентність, завдяки якій лідер досягає мети. Місія військового лідерства побудована на цінностях культури й саморозвитку у військовому середовищі. Основними цінностями військовослужбовців ЗС України є честь, стійкість, професійність та єдність. Зрозуміло, що цінності як культурний феномен можуть розвиватися тільки за наявності відповідного середовища та є набутою ознакою людини, яку можна вдосконалити. Цінності військовослужбовців різних країн можуть відрізнятися залежно від історико-культурних особливостей формування збройних сил. Однак є три категорії атрибутів військового лідера, які відображають внутрішні й зовнішні характеристики: морально-етичні якості, присутність (демонстративність) та інтелект. Військове лідерство реалізується на тактичному, оперативному та стратегічному рівнях. На тактичному рівні (відділення, взвод, рота, батальйон) основні дії військового лідерства реалізуються через безпосередній вплив (комунікація та мотивація), операційні дії (планування, підготовка, виконання) і вдосконалення (вивчення, розвиток, упродовження) (Головне управління персоналу..., 2024). Розглядаючи задачі, які стоять перед командиром відділення, взводу або роти, включаючи основну задачу – успішне виконання бойових завдань, можна виокремити два процеси, які належать до операційних (потребують розвитку оперативної пам'яті) та індивідуальних (потребують уваги й емпатії). До операційних процесів належать такі, що базуються на дотриманні дисципліни та навчанні, формуванні вмінь, знань, навичок поведінки зі зброєю, підтриманні в робочому стані озброєння та військової техніки тощо, до індивідуальних – робота з особовим складом, де командиру відділення, взводу або роти потрібно знати прізвище, ім'я, по батькові всіх підлеглих, віросповідання, особливості рис і якостей особистості, сімейний стан, морально-психологічні особливості тощо.

Отже, можна визначити, які саме характеристики повинен мати військовий лідер і виконання яких задач він повинен забезпечувати, але відкритим залишається питання щодо ролі вроджених когнітивних параметрів військовослужбовців, які можуть бути лідерами або розвинути лідерські якості.

Мета статті – обґрунтувати можливі психофізіологічні параметри військовослужбовця, які з високою імовірністю можуть бути в основі розвитку лідерських якостей. **Завдання** – розглянути основні особливості роботи нервової системи та її характеристики, що можна виміряти об'єктивно; обґрунтувати можливі психофізіологічні параметри, які можуть бути пов'язані з лідерськими якостями або видами задач, які виконують командири тактичної ланки.

Методи

На цьому етапі дослідження використовували теоретичні методи, а саме: аналіз, синтез, узагальнення. Метод аналізу застосовували для вивчення наукових

публікацій, а також загальнодоступних джерел інформації за темою лідерства, метод порівняння – для зіставлення вітчизняних і закордонних наукових праць за тією самою темою, метод синтезу й узагальнення – для комплексного підходу до розгляду військового лідерства як цілісної ієрархічної структури, в основі якої лежать психофізіологічні параметри людини.

Результати

Робота головного мозку пов'язана зі сприйняттям інформації, її обробленням і використанням при плануванні дій, пристосуваннях адаптивних реакцій тощо. Перераховані етапи оброблення інформації нервовою системою можна оцінити за двома об'єктивними параметрами: часом реакції (у мілісекундах) і кількістю помилок, які допускає обстежуваний під час виконання завдання. Відображенням часових характеристик роботи нервової системи є проста сенсомоторна реакція, відображенням кількості помилок – фіксація правильних і неправильних спроб, які робить людина при виконанні завдання правою або лівою рукою, на один або кілька стимулів різної природи тощо. Проста сенсомоторна реакція людини складається з трьох основних часових компонентів. Першим компонентом є час, який необхідний для активації того чи іншого рецептора та проходження збудження від рецептора до кори головного мозку. Другий основний компонент, який потребує більшість часу, пов'язаний із опрацюванням того чи іншого стимулу, що надійшов до мозку, тобто безпосередньо аналізу стимулу, його характеристик і значущості. Залежно від стимулу до його оброблення можуть бути залучені різні ділянки мозку, які будуть визначати різні характеристики подразника. Третім компонентом є час, який необхідний для того, щоб імпульс від кори головного мозку надійшов до органавиконавця, який має здійснити роботу (відреагувати). Сума всіх трьох часових проміжків і буде формувати час простої сенсомоторної реакції. У цьому випадку як зоровий подразник найчастіше використовують спалах світла, при появі якого людині потрібно якнайшвидше натискати на кнопку. Час реакції на слуховий або тактильний стимул буде відрізнятися і мати інші часові характеристики. Час реакції людини після досягнення дорослого віку не змінюється і залишається практично без змін до середнього віку, після якого починає поступово знижуватися і корелює зі зниженням когнітивних функцій у похилому віці. Розумові здібності людини давно пов'язують із хронометричними показниками ефективності діяльності. Час реакції є суттєвим обмеженням при прийнятті рішення і визначальним елементом компромісу між швидкістю і точністю, які характеризують якість більшості рішень. Різні когнітивні фактори модулюють час реакції, наприклад, він також корелює із загальними ментальними здібностями (Brunye et al., 2020; Подковка та ін., 2022).

Зважаючи на вищезазначене, можна дійти висновку, що два об'єктивні параметри (час реакції та кількість помилок) є основою для дослідження роботи нервової системи. Вимірюючи швидкість реакції на різну кількість стимулів, досліджуючи кількість помилок, які може допустити обстежуваний, ми отримуємо різні за значенням показники, що будуть відображати ті чи інші особливості роботи нервової системи. Наприклад, час реакції та кількість помилок лівою або правою рукою у підсумку будуть відображати активність лівої та правої півкуль головного мозку, що відбиватиметься на інтелектуальних здібностях, запам'ятовуванні та стратегії розв'язання задач. Установлено, що час реакції залежить від внутрішніх властивостей досліджуваного (вік, стать, професійний досвід), зовнішніх властивостей (інтенсивність подразника, міжстимульний

інтервал тощо), а також їхніх комбінацій (Макарчук, Філімонова, & Пампуха, 2024). Моделювання всіх задач, з якими стикаються командири й начальники будь-яких ланок управління у ЗСУ, є неможливим, однак можна змодельовати найпростіші виконавчі інструментальні тести, які будуть імітувати напруженість у роботі, багато-задачність, процес переключення між задачами, інформаційне переважання, роботу оперативної пам'яті тощо. Виходячи з мети статті, постає необхідність звернути увагу на психофізіологічні параметри військовослужбовців, які гіпотетично можуть бути в основі їхніх лідерських якостей.

Сила нервової системи є ознакою стресо- й перешкодостійкості військового лідера. Під перешкодостійкістю розуміється здатність виконувати завдання, незважаючи на зовнішні, можливо несприятливі, відволікаючі умови. Високий рівень перешкодостійкості є цінною характеристикою для виконавців конкретних завдань (Макаренко, 1991; Філімонова, 2000). Водночас він є перешкодою для адекватної реакції лідера на зміни як у зовнішній ситуації, так і всередині підрозділу, оскільки не включає емпатійність. Інтегральний показник, який розраховується на основі аналізу латентних періодів простої сенсомоторної реакції, відображає силу нервової системи, а саме її здатність витримувати, не виявляючи позамежного гальмування, тривале або часто повторюване збудження. Сильний тип нервової системи характеризується здатністю виконувати завдання, незважаючи на зовнішні умови, не відволікатись, не звертати увагу на невеличкі деталі й витримувати напруження упродовж тривалого часу. Слабкий тип нервової системи характеризується високою чутливістю до окремих деталей, незначних змін у поведінці, відволіканням на зовнішні подразники та швидкою втомою. Утім, високий рівень здатності виконувати завдання і не звертати увагу на зовнішні чинники пов'язаний із низькою чутливістю, тобто нездатністю тонко відчувати зміни настрою окремих людей і невеликі зміни в оточуючому середовищі. За таких показників лідер тактичної ланки не буде звертати увагу на потреби особового складу, буде виявляти меншу емпатійність, що є перешкодою для адекватної реакції лідера на зміни як у зовнішній ситуації, так і всередині військового колективу.

Функціональна рухливість нервових процесів є психофізіологічним показником здатності лідера до багато-задачності й адаптації у нових умовах. Цей показник залежить від швидкості руху нервових процесів, швидкості відновлення функціональної готовності рефлексорного апарату до нової реакції, а також здатності нервової системи до засвоєння ритму. Діяльність командира передбачає збільшення багатозадачності й потребу в постійному переключенні між задачами та потоками різномірної інформації, яка постійно змінюється. За багатозадачності та постійного переключення між задачами командир може щоразу потрапляти в новий інформаційний контекст щодо ситуації, яка склалася. У цьому випадку лідеру потрібно швидко орієнтуватися в новій ситуації та адаптуватися до неї, швидко оцінювати реакції інших людей і адекватно на них реагувати. В окремих дослідженнях показано, що переключення між задачами може супроводжуватися помилковими реакціями, унаслідок чого збільшується час на прийняття рішень. Чим більше помилок, тим більший час для прийняття наступного рішення (Fievez et al., 2022). Можливо, збільшення часу є виявом адаптації для того, щоб підвищити точність, а з іншого боку, сповільнення під час виконання завдань може бути виявом невпевненості. Збільшення

часу реакції при виникненні помилок може впливати на ефективність прийняття рішень, що особливо важливо в ситуаціях з обмеженим часом. В інших дослідженнях значається важлива роль кількості помилок, що вказує на розвиток культури, здатності до навчання, генерування інновацій і продуктивності дій підрозділу (Frese, & Keith, 2015).

Методика визначення функціональної рухливості нервової системи заснована на тому, що після подачі цільового позитивного сигналу (викликає збуджувальний процес) подають гальмівний сигнал (викликає гальмівний процес), і навпаки, після гальмівного сигналу через короткий час – збуджувальний сигнал. Таким чином, через збуджувальний і гальмівний сигнали імітується надходження двох різних за полярністю задач, а фіксація часу реакції та кількості помилок характеризує таку лідерську якість, як здатність виконувати кілька завдань, постійно переключаючи увагу між ними (Podkovka et al., 2024). Оскільки при виконанні бойових завдань дуже часто очікування не збігаються з реальністю, то лідеру необхідно дуже швидко зорієнтуватись і перебудувати тактичні дії. Наприклад, очікували, що виконання завдання відбудеться за чітким графіком, з вдалою організацією, а в реальності маршрути постійно змінюються. Очікували від місцевого населення як мінімум нейтрального ставлення, а в реальності зіткнулися з провокаціями. На початку виконання завдання була готовність особового складу виконувати будь-які завдання, а в процесі вони виявили розгубленість, нерозуміння, страх (Пам'ятка військовослужбовцю..., бід). Військовий лідер повинен швидко знайти ефективні рішення, які забезпечать підвищення боєздатності, стресостійкості, психологічної пружності та прийняти правильні рішення щодо дій у несподіваних обставинах. Високий рівень функціональної рухливості нервових процесів військового лідера здатний забезпечити адаптацію до екстремальних умов.

Пам'ять – фізіологічний процес ідентифікації, запам'ятовування, збереження, відновлення та забування інформації. На сьогодні існують різні класифікації пам'яті. Нижче, як найближчі до поставленої у статті мети, розглянуто оперативну й асоціативну пам'ять.

Оперативна пам'ять військового лідера є ознакою формування навичок, дисципліни та якісного прийняття рішень. Якість прийняття рішень обумовлюється обсягом оперативної пам'яті, оскільки саме вона забезпечує зіставлення різного роду інформації з метою створення цілісного сприйняття ситуації та є основою для переведення важливої інформації в довгострокову пам'ять. Вважають, що оперативна пам'ять пов'язана з інтелектуальними здібностями, а збільшення обсягу оперативної пам'яті веде до збільшення когнітивних можливостей. Процес навчання пов'язаний із роботою оперативної пам'яті, коли необхідно спочатку сприйняти нову інформацію, а потім її зіставити й, за необхідності, перевести в тривалу пам'ять. Ураховуючи обмеження у часі на навчання особового складу у 2022–2024 роках, можна припустити наявність взаємозв'язку між успішністю навчання за короткий проміжок часу та станом оперативної пам'яті. Більшою мірою використовується зорова оперативна пам'ять. Для того, щоб протестувати стан оперативної пам'яті, використовують різні геометричні фігури (зорова оперативна пам'ять), приголосні літери (вербальна оперативна пам'ять) тощо. При збільшенні кількості стимулів військовослужбовець не встигає запам'ятовувати їх усі й починає помилятися, тобто забувати щойно побачене. Фіксуючи латентні періоди реакції та кількість помилок, можна стверджувати про домінування

тієї чи іншої півкулі, яка залучена до опрацювання інформації. Цей тест визначає у військовослужбовця, чи змінюється швидкість реакції, і якщо фіксується подовження часу реакції певною рукою, то фіксується, на якій кількості стимулів. В іншому випадку при зростанні кількості помилок спостерігається зменшення часу реакції, що може бути свідченням відмови від спроб щось запам'ятати. Фіксація кількості помилок і часу реакції в тесті оперативної пам'яті дозволяє визначити домінування активності в тій чи іншій півкулі, а отже, охарактеризувати тип мислення військового фахівця (Подковка та ін., 2023; Макачук та ін., 2007; Філімонова, Куценко, & Макачук, 2006).

Під час підготовки до бою та в бою командир повинен знати й пам'ятати цілі та завдання запланованої операції, місцезнаходження та потреби підпорядкованих підрозділів, морально-психологічний стан особового складу, завдання сусідніх підрозділів і порядок взаємодії з ними, часові інтервали періодів виконання бойового завдання і багато іншої інформації. Без високого рівня як візуальної, так і вербальної оперативної пам'яті він не буде в змозі забезпечити якісне керування підпорядкованим підрозділом. Крім того, подібна інформація часто має взаємопов'язаний, комплексний характер, тому важливим параметром є не лише якість оперативної, а й асоціативної пам'яті.

Асоціативна пам'ять (асоціація – зв'язок, поєднання) працює за принципом зв'язків між подіями, образами, звуками або іншими елементами. Запам'ятати тактичну обстановку, місцевість, розміщення сил на топографічних картах, таблиці позивних тощо – це все робота асоціативної пам'яті. Важливо, що асоціативна пам'ять швидше формується, якщо нові образи вже пов'язані зі знаннями, які є в людини. Іншими словами, чим більше обізнаний, навчений і ерудований військовий лідер, тим легше нові знання будуть інтегруватися у вигляді асоціацій із ментальним ландшафтом внутрішнього досвіду та знань, зв'язком між предметами (об'єктами, подіями тощо) – асоціації можуть бути різними. Розрізняють асоціації за схожістю, суміжністю, контрастом і нелогічності. Асоціації за схожістю виникають, коли є зв'язок між предметами, які схожі в деяких частинах, наприклад: десант – бойова машина десанту, звук свисту – реактивна система залпового вогню. Асоціації за суміжністю у часі виникають, коли об'єкти йдуть один за одним (розвідка – координати цілі – передавання даних – ураження – до розвідки), у той час як асоціації за суміжністю у просторі виникають, коли декілька об'єктів пов'язані між собою у просторі (мінні поля – загородження – траншеї – взводний опорний пункт). Асоціації за контрастом формуються, коли два об'єкти мають протилежні ознаки або характеристики (десант-мотоцикл). Нелогічні асоціації є найскладнішою формою асоціативної пам'яті, оскільки під час її формування утворюється абсолютно новий, нелогічний взаємозв'язок між предметами та явищами, які в реальному житті ніколи б не могли поєднатися і потребують від людини індивідуального фантазійного (творчого) поєднання (місце дислокації – Атлантида) (Філімонова та ін., 2009).

Наприклад, при підготовці до операції військовий лідер повинен прокласти маршрут руху з урахуванням можливих замінованих ділянок місцевості з метою запобігання, уникнення підриву озброєння та військової техніки. Визначивши найбільш небезпечні ділянки, ще до початку руху йому слід продумати, як їх подолати. Перед початком операції лідер також має отримати максимально точну, достовірну й об'єктивну розвідувальну інформацію про ситуацію в конкретних місцях із метою

прив'язки отриманих даних до конкретних координат та орієнтирів. При цьому чим більше даних, тим вірогідніший позитивний результат запланованої операції. Найкращим способом утримувати всю цю інформацію є створення відповідних асоціативних зв'язків, що допомагає уникнути інформаційного перевантаження.

Інформаційне перевантаження командирів (начальників) є однією з комплексних проблем у межах сьогоденної структури організації сил оборони. Зміна кількості підпорядкованих підрозділів та особового складу, засобів озброєння, постійна зміна обстановки на полі бою тощо вимагають від військового лідера не лише стресостійкості, оперативної та асоціативної пам'яті, а й здатності витримувати інформаційне (нешумове) перевантаження. Часто військові фахівці стикаються з великим обсягом інформації, який вони з індивідуальних психофізіологічних можливостей не можуть ефективно обробити, і, як наслідок, частина інформації може бути проігнорована або втрачена. Першим виявом інформаційного перевантаження є збільшення кількості помилок, другим – збільшення часу прийняття рішень (Макачук та ін., 2007; Філімонова, & Вітківська, 2011).

При розробленні концепції конкурентної переваги військових США проблему ментального перевантаження було визнано як таку, що критично послаблює військову потужність. По-перше, велика кількість недостатньо інтегрованих військових підрозділів, які беруть участь у бойових діях, призводить до втрати контролю над ситуацією. По-друге, "вибух" доступної інформації створює інформаційне середовище розумового перевантаження, яке призводить до прийняття командуванням хибних рішень. Один із чиновників Міністерства оборони США (Department of Defense, U.S.) повідомив, що кожен рік більше 3000 повідомлень із 30000, які надходять, ніколи не відкриваються внаслідок інформаційної надмірності (Prinzel, 2002).

У NASA визначають інформаційне перевантаження як ситуацію, коли інформаційні процеси потребують такого індивідуального часу для виконання операцій взаємодії та внутрішнього оцінювання, який переважає доступні ресурси часу (Bourne, & Yaroush, 2003). Під інформаційним перевантаженням також розуміють інформаційний синдром втомі, інформаційний "вибух", інформаційне перенасичення (Tungate, 2009). Розрізняють особистісне (надмірний обсяг інформації) та організаційне (некерованість інформаційними потоками) інформаційне перевантаження. Особистісне інформаційне перевантаження може бути викликане великим обсягом непотрібної та незначущої інформації, недостатнім часом для її осмислення, одночасним багатоджерельним надходженням інформації (Tungate, 2009). Інформаційне перевантаження викликає різкі зміщення фокуса уваги й може бути перешкодою, яка заважає людині працювати в межах власних можливостей (Bawden, & Robinson, 2021). Поєднання кількох таких факторів викликає своєрідний синергетичний ефект, який становить особливу небезпеку для нервової системи людини. Сприймання, розпізнавання, зберігання у пам'яті та класифікація інформації вимагають значних енергетичних затрат. Аналіз отриманої інформації та намагання точно висловити свої думки є надзвичайно виснажливими, з енергетичного погляду, процесами. Будь-яке хвилювання викликає збільшення глибини дихання, наслідком чого є зменшення кількості вуглекислоти. Дефіцит CO₂ у крові призводить до кисневого голодування, психічної нестійкості, порушення внутрішньої рівноваги. У свою чергу, психофізіологічні негативні ефекти

корельовані з пізнавальним перевантаженням, що є абсолютно неприпустимим у системах, коли прийняття рішення однією людиною охоплює безпеку життя інших (Prinzel, 2002). Деякі люди в результаті інформаційного перевантаження відчувають дезорієнтацію, нудоту, запаморочення, інколи ейфорію та маніакальні стани (Zur, & Breznitz, 1981; Bawden, & Robinson, 2008; Speier, Valacich, & Vessey, 1999). Особливо актуальною ця проблема стає у військовій сфері (Horlings, Lindelauf, & Rietjens, 2022). У збройних силах забезпечується безперервний потік великої кількості інформації. Майор армії США з Університету Джорджа Мейсона Чад Бейтс зазначає, що потік інформації погіршує процес прийняття рішення (Bates, 2010). Це пояснюється тим, що пізнавальна здатність людського мозку обмежена. Нерівність між здатністю мозку й майже нескінченним потоком інформації перенапружує людський мозок (Forman, 2023). У результаті інформаційного перевантаження командири можуть неадекватно спрощувати завдання, неправильно визначати пріоритети, не брати до уваги важливу інформацію, формувати консервативні неефективні стратегії та приймати невідповідні рішення. Отже, здатність військових лідерів протистояти інформаційному перевантаженню є критично важливою.

Дискусія і висновки

У цій публікації розглянуто основні проблематики як феномена лідерства загалом, так і військового лідерства з погляду психофізіологічних параметрів. Першою складністю є неоднорідність дефініцій лідерства та лідера. В одному випадку лідерство вказує на положення громадянина в соціальній ієрархії (менеджер, керівник, директор), а отже, така людина може бути призначена наказом "зверху" на керівну / лідерську посаду; з іншого боку, визначення лідерства, яке сформульоване в Доктрині (Головне управління персоналу..., 2024), а саме як здатність впливати на інших людей із метою досягнення цілей, більше нагадує формування лідера "знизу" через його індивідуальні особливості. Тому на сьогоднішнє лідерство в одному випадку розглядають як соціокультурне явище, яке залежить від ситуації та команди, у якій виявляється лідер, а в іншому – крізь призму індивідуальних характеристик людини. У цій статті лідерство розглядається з погляду індивідуальних особливостей людини, хоча не заперечується важливість таких соціальних чинників, як безпосередній ситуації, у яких можуть виявитися лідерські якості. Можна зазначити, що необхідною умовою є наявність команди (соціальні групи), у якій формується лідер і визначається його формальне ієрархічне положення. Неоднозначність у розумінні того, як саме формуються лідерські якості – внутрішніми індивідуальними особливостями чи зовнішнім середовищем (ситуаціями) – залишається дискусійним питанням. Більше того, зважаючи на те, що лідерство не є унікальною ознакою людини, а зустрічається і у тваринному світі, можна стверджувати, що є певні особливості роботи нервової системи, які успадковуються внаслідок еволюції. Тому, досліджуючи лідерство крізь призму вроджених характеристик нервової системи людини, потрібно враховувати той факт, що саме нервова система формує основу для розгортання психологічних особливостей, які пов'язані з лідерськими якостями та здібностями. Утім, психологічні характеристики людини потрібно вміло викристалізувати, дати чітку дефініцію і спробувати зрозуміти кореляції між психічними станами й мозковою активністю. У деяких дослідженнях складно зрозуміти, яким чином можна об'єктивно виміряти й застосувати в практичній площині такі складні риси

характеру (чеснот) майбутнього військового лідера, як смиренність, розсудливість, драйв, зваженість, підзвітність, цілісність тощо за умови, що такі явища потребують чіткої дефініції і не мають трактуватися двозначно, особливо рядовим і молодшим офіцерським складом (Бойко, 2020). Можливо, у майбутньому статистично-математичні методи поряд із сучасними засобами реєстрації нейрональної активності підтвердять або заперечать наявність нейронального субстрату таких складних психологічних явищ. Дослідники Бізнес-школи Айві (Ivey Business School) стверджують, що люди можуть розвивати власні лідерські чесноти, а лідерство – це не характеристика, з якою народжується людина, а яку можна розвивати й виховувати в собі (Степанюк, 2020). Зі свого боку, автори цієї статті не заперечують можливості навчання лідерства будь-якою людиною, однак вимушені стверджувати, що без урахування вроджених особливостей роботи нервової системи таке навчання буде не всім до снаги. В окремих випадках навчання лідерства може призводити до надмірних зусиль, що буде супроводжуватися збільшенням рівня стресу, зниженням мотивації і, як наслідок, спричиняти зниження ефективності в роботі.

Запропонована концепція щодо визначення лідерських якостей через розуміння роботи центральної нервової системи та психофізіологічних параметрів застосовується у різних напрямках дослідниками інших країн. Одним із таких прикладів є програма тестування "Пізнання", яка була створена нейронауковцями для дослідження когнітивних здібностей астронавтів NASA та військовослужбовців США (Basner et al., 2015). Програма тестування містить тести для вимірювання часу реакції, просторової та оперативної пам'яті, ідентифікації емоцій і дослідження фокуса уваги.

Ураховуючи різні концепції та теорії, пропонуємо схематично розглядати проблематику лідерства як трирівневу структуру (рис. 1). Основою конструкції є вроджені психофізіологічні особливості роботи центральної нервової системи, які визначають можливість розвитку людини як такої. Саме завдяки вродженим особливостям нервової системи в людини до народження формуються безумовні рефлекси, а в ході індивідуального життєвого досвіду – умовні. До того ж під час індивідуального розвитку та в процесі навчання відбувається пізнання світу й усвідомлення свого місця у ньому. На другому рівні запропонованої піраміди, завдяки роботі нервової системи під час навчання у військовому середовищі, формуються цінності, атрибути й необхідні компетенції. Уроджені психофізіологічні характеристики завжди будуть сприяти вияву тих чи інших здібностей у людини, тому два військовослужбовці завжди будуть мати два різних результати в навчанні, фізичній підготовці, характері тощо. Отже, зважаючи на психофізіологічні параметри, потрібно максимально правильно визначити найбільш ефективну сферу діяльності комбатанта в тому середовищі, де він зможе виявити себе найефективніше щодо себе, особового складу підрозділу й поставленого завдання. На етапі формування лідерських якостей такі психофізіологічні параметри, як сила нервової системи й оперативна пам'ять, можуть визначати успішність у засвоєнні нових знань, набуття професійних навичок і розвиток кар'єри. Третій рівень представленої узагальненої схеми відображає середовище і його чинники, які можуть сприяти розвитку лідерських якостей. Якщо психофізіологічні параметри (швидкість реакції, кількість помилок) на першому рівні можна об'єктивно виміряти, успішність у засвоєнні знань, тобто формування компетенцій у процесі навчання, теж можна оцінити, то з останньою частиною

формування лідера, а саме середовищними чинниками, виникають найбільші труднощі. Середовище є складною динамічною системою, яка постійно змінюється і потребує від військовослужбовця вчасного вияву своїх

лідерських якостей, незважаючи на можливу несприятливу зовнішню ситуацію, реакція на яку зазвичай не може бути заздалегідь запланованою.

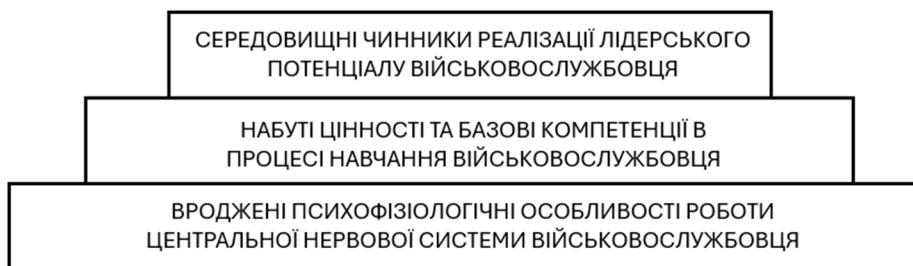

Рис. 1. Структура основних чинників становлення лідера

У цій статті не розглядалися детально другий і третій етапи формування лідера, а саме набуття основних атрибутів і базових компетенцій військового лідерства, і тим більше чинники середовища, у яких може реалізувати себе лідер і виявити свої лідерські якості. Ці етапи розвитку лідерства потребують ґрунтовного дослідження спеціалістів суміжних сфер. Утім, варто підкреслити, що набуті цінності, атрибути, як і базові компетенції військовослужбовця, формуються під час навчання та проходження служби у профільних закладах освіти, військових частинах і навчальних центрах, де виникає проблема відповідності військовослужбовця до декларованих в Доктрині (Головне управління персоналу..., 2024) цінностей і компетенцій. Наразі актуальним є формування відповідних навчальних програм і курсів щодо військового лідерства. Прикладом для формування таких програм може стати один з успішних кейсів розвитку військового лідерства – "Вишкіл капітанів" – як спільний проект Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка та громадської організації "Повернись живим" (Військовий інститут..., 2024). Незважаючи на ефективність і системність цієї програми, на сьогодні гостро стоїть проблема масштабування такого роду програм із підготовки якісного офіцерського складу для сил оборони з метою уникнення можливих криз управління на тактичному, оперативному та стратегічному рівнях і формування офіцерської платформи для можливого майбутнього переходу на дивізійно-корпусну систему управління.

Відбір військовослужбовців із лідерськими якостями потребує комплексного підходу на всіх етапах професійного відбору, рекрутингу, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Запропоновані можливі психофізіологічні параметри військового лідерства можуть бути частиною психофізіологічного портрета військовослужбовця тактичної ланки як майбутнього лідера поряд з іншими індивідуальними й освітніми характеристиками. Зважаючи на те, що психофізіологічні параметри є об'єктивними показниками, які зумовлені генетично детермінованою природою та які неможливо кардинально змінити під час тренувань і свідомих налаштувань, ми вважаємо, що певні психофізіологічні параметри пов'язані з виявами лідерських якостей особистості. Тому ми пропонуємо зосередити експериментальний фокус на розвитку комп'ютерних методик і проведенні обстежень із метою визначення об'єктивних кількісних характеристик центральної нервової системи, оперативної пам'яті й особливостей структури інтелекту обстежуваних, які є критично важливими для формування їхніх лідерських якостей.

Внесок авторів: Ігор Пампуха – концептуалізація, написання – перегляд і редагування; Віталій Лоза – аналіз джерел, редагування; Олексій Сіроштан – концептуалізація, перегляд і редагування; Сергій Собіщанський – аналіз джерел, написання – оригінальна чернетка; Наталія Філімонова – концептуалізація, методологія, аналіз джерел, написання – перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Бойко, О. В. (2020). *Теорія і методика формування лідерської компетенції офіцерів Збройних Сил України*. Житомир.
- Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. (2024, 25 квітня). *У Військовому інституті вперше розпочався оновлений вишкіл капітанів*. <https://mil.knu.ua/ua/news/1/view/1488-u-viyskovomu-instituti-vpershe-rozpochavsya-onovleniy-vishkil-kapitaniv>
- Головне управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України. (2024). *Доктрина військового лідерства у Збройних Силах України*. Військова публікація ОП 1-296. ГУП ГШ ЗСУ. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%E2%84%962-.pdf>
- Казакевич, О. І. (2020). Сучасні імовірнісні підходи до лідерства та їх впровадження у закладах вищої освіти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія*, 19(1), 43–50. <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2020-1-19-5>
- Кокун, О. М. (2012). Психологічна структура лідерських якостей майбутнього офіцера. *Вісник Національного університету оборони України*, 29(4), 170–174. <https://core.ac.uk/download/pdf/19596298.pdf>
- Кокун, О. М., Пішко, І. О., & Лозинська, Н. С. (2013). Кількісне оцінювання рівня розвитку лідерських якостей курсантів. *Вісник Національного університету оборони України*, 35(4), 222–226. <https://sur.li/twamii>
- Макаренко, Н. В. (1991). *Психофизиологические функции человека и операторский труд*.
- Макарчук, М. Ю., Трушина, В. А., Філімонова, Н. Б., Чікіна, Л. В., Федорчук, С. В., Плаксий, Ю. С., & Мамілов, С. О. (2007). Оцінка здатності людини до виконання завдань зростаючого рівня складності. *Фізика живого*, 15(2), 66–72.
- Макарчук, М. Ю., Філімонова, Н. Б., & Пампуха, І. В. (2024). Трьохкомпонентна система визначення стану центральної нервової системи та когнітивних функцій людини. *Фізіологічний журнал*, 70(5), 61–62. https://fz.kiev.ua/journals/2024_V.70/5S/Fzh-5S_2024.pdf
- Мітлош, А. В. (2007). *Психологічний аналіз лідерської обдарованості членів молодіжних громадських об'єднань* [Автореф. дис. канд. психол. наук, Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України]. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124039192>
- Пам'ятка військовослужбовцю під час підготовки до бою та в бою. (б/д). https://www.mil.gov.ua/content/pdf/combattraining_.pdf
- Подковка, О. І., Макарчук, М. Ю., & Філімонова, Н. Б. (2023). Нейропсихологічна оцінка візуальної оперативної пам'яті у операторів радіолокаційної станції та обстежуваних інших військових спеціальностей. *Фізіологічний журнал*, 69(6), 22–32. https://fz.kiev.ua/journals/2023_V.69/6/Fz-69-6-22-32.pdf
- Подковка, О. І., Макарчук, М. Ю., Філімонова, Н. Б., Пампуха, Н. Б., Нікіфоров, М. М. (2022). Нейрофізіологічні механізми здійснення простої сенсомоторної реакції у військовослужбовців різного віку. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: "Біологічні науки"*, 1, 63–73. <https://bio-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4649/4903>
- Собіщин, О. (2021). Лідерські якості майбутніх військовослужбовців України у XXI столітті. *Вісник Humanitas*, 6, 58–67. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.6.9>
- Степанюк, Я. (2020). *Лідерство на полі бою: дослідження військового лідерства в Україні*. <https://uculeadership.com.ua/blog/doslidzhennya-liderstva-na-poli-boyu-doslidzhennya-viyskovogo-liderstva-v-ukrayini/>

- Філімонова, Н. Б. (2000). Комп'ютерна експрес-методика для визначення психофізіологічного стану людини. *Культура здоров'я як предмет освіти* (с. 204-209). Херсонський державний педагогічний університет.
- Філімонова, Н. Б., & Вітковська, Г. (2011). Електрична активність головного мозку чоловіків при тестуванні оперативної пам'яті на невербальні стимули підвищеного рівня складності. *Вісник Київського університету. Серія: Проблеми регуляції фізіологічних функцій*, 14, 30–33. <https://bio.visnyk.knu.ua/libraryFiles/downloadPublic/8>
- Філімонова, Н. Б., Куценко, Т. В., & Макаруч, М. Ю. (2006). Особливості оброблення зорової вербальної та невербальної інформації в оперативній пам'яті людини. *Фізика живого*, 14(2), 75–86.
- Філімонова, Н., Макаруч, М., Мірошник, Т., Качуріна, К. (2009). Взаємозв'язок між показниками асоціативної і оперативної пам'яті у жінок та чоловіків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологія*, 54, 6–10. <https://bio.visnyk.knu.ua/libraryFiles/downloadPublic/23>
- Aidane, S. (2011). *Managing projects with the brain in mind: the neuroscience of leadership*. <https://www.pmi.org/learning/library/managing-projects-neuroscience-leadership-6276>
- American Military University. (n/d). *Neuroleadership. Online Graduate Certificate in Neuroleadership*. <https://www.amu.apus.edu/online-certificate-programs/graduate-certificate-in-neuroleadership/>
- Basner, M. et al. (2015). Moore Development and Validation of the Cognition Test Battery for Spaceflight. *Aerospace Medicine and Human Performance*, 86 (11), 942–952. <https://asma.kglmeridian.com/view/journals/amhp/86/11/article-p942.xml>
- Bates, C. (2010). *The Battle of Cognition Against the Tyranny of Information Overload*. https://www.researchgate.net/publication/235091512_The_Battle_of_Cognition_Against_the_Tyranny_of_Information_Overload
- Bawden, D., & Robinson, L. (2008). The dark side of information: overload, anxiety and other paradoxes and pathologies. *Journal of Information Science*, 35(2), 180–191. <https://doi.org/10.1177/0165551508095781>
- Bawden, D., & Robinson, L. (2021). *Information Overload: An Overview*. Oxford. <https://doi.org/10.17613/n4b2-1w48>
- Beard, S. M., (2021). The concept of neuroleadership scarf domain theory on the self-efficacy and emotional intelligence of executive leadership. <https://www.proquest.com/docview/2587167121>
- Bourne, L. E., & Yaroush, R. A. (2003). Stress and cognition: A cognitive psychological perspective. <https://ntrs.nasa.gov/api/citations/20040034070/downloads/20040034070.pdf>
- Brunye, T., Beaudoin, M., Feltman, K., Heaton, K., McKinley, R., Vartanian, O., Tangney, J., Erp, J., Vergin, A., Merla, A., & Whittaker, A. (2020). Neuroenhancement in Military Personnel. Conceptual and Methodological Promises and Challenges. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1159590.pdf>
- Dong, H., Koerts, J., Pijnenborg, G., Scherbaum, N., Müller, B., & Fuermaier, A. (2023). Cognitive Underperformance in a Mixed Neuropsychiatric Sample at Diagnostic Evaluation of Adult ADHD. *Journal of clinical medicine*, 12(21), 1–22. <https://doi.org/10.3390/jcm12216926>
- Fievez, F., Derosiere, G., Verbruggen, F., & Duque, J. (2022). Post-error Slowing Reflects the Joint Impact of Adaptive and Maladaptive Processes During Decision Making. *Frontiers in human neuroscience*, 16, 1–12. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2022.864590>
- Forman, B. M. (2023). Leadership strategies to address information overload and never-ending email messages. <https://www.proquest.com/openview/b103c68dc95dc9065ddd4b7ca9395332/1?cbl=18750&diss=y&pq-origsite=gscholar>
- Frese, M., & Keith, N. (2015). Action Errors, Error Management, and Learning in Organizations. *Annual Review of Psychology*, 66(1), 661–687.
- Horlings, T., Lindelauf, R., & Rietjens, S. (2022). Battling information overload in military intelligence & security organisations. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.24415/9789400604537-014/html>
- Judge, T. A., & Bono, J. E. (2000). Five-factor model of personality and transformational leadership. *Journal of Applied Psychology*, 85(5), 751–765. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.85.5.751>
- King, A. J., Johnson, D. D., & Vugt, M. V. (2009). The Origins and Evolution of Leadership. *Current Biology*, 19(19), 911–916. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2009.07.027>
- Kloek, A., Brouwer, M., Schmand, B., Tanck, M., & Beek, D. (2020). Long-term neurologic and cognitive outcome and quality of life in adults after pneumococcal meningitis. *Clinical microbiology and infection*, 26(10), 1361–1367. <https://doi.org/10.1016/j.cmi.2020.01.020>
- Lehrer, J. (2009). *How We Decide*.
- Loch, F., Berge, A., Ferratti, A., Meyer, T., Pfeiffer, M., & Kellmann, M. (2020). Acute Effects of Mental Recovery Strategies After a Mentally Fatiguing Task. *Frontiers in psychology*, 11, 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.558856>
- Podkovka, O. I., Makarchuk, M. Y., Filimonova, N. B., Pampuha, I. V., Nikiforov, M. M., Loza, V. M., & Kravchenko, K. O. (2024). Peculiarities of the age-related changes in the organization of brain activity of the servicemen, which determine the functional motility of nervous processes. *Fiziologichnyi Zhurnal*, 70(5), 11–19. https://fz.kiev.ua/journals/2024_V.70/5/Fzh-5-2024-11-19.pdf
- Prinzel, L. J. (2002). *Research on hazardous states of awareness and physiological factors in aerospace operations*. <https://ntrs.nasa.gov/api/citations/20020039536/downloads/20020039536.pdf>
- Prończuk, M., Trybek, G., Terbalyan, A., Markowski, J., Pilch, J., Krzysztofik, M., Kostrzewa, M., Mostowik, A., & Maszczyk, A. (2023). The Effects of EEG Biofeedback Training on Visual Reaction Time in Judo Athletes. *Journal of human kinetics*, 27(89), 247–258. <https://doi.org/10.5114/jhk/174272>
- Rock, D. (2009a). *Your Brain at Work: Strategies for Overcoming Distraction, Regaining Focus and Working Smarter All Day Long*. <http://scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2835200>
- Rock, D. (2009b). *Managing with the brain in mind. Strategy+ business*. <https://www.strategy-business.com/article/09306>
- Ruiz-Rodríguez, R., Ortiz-de-Urbina-Criado, M., & Ravina-Ripoll, R. (2023). Neuroleadership: a new way for happiness management. *Humanities & social sciences communications*, 10(139), 1–14. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01642-w>
- Schmidt, J., Fritz, M., & Weisbrod, M. (2023). Relevance of neurocognition in chronic pain syndrome: a systematic and methodical approach. *Journal of clinical and experimental neuropsychology*, 45(9), 874–889.
- Schuhfried psychometrics for you. (n/d^a). *The Vienna Test System*. <https://www.schuhfried.com/en/vienna-test-system/about-the-vienna-test-system/>
- Schuhfried psychometrics for you. (n/d^b). *Aptitude tests for military personnel*. <https://www.schuhfried.com/en/military/>
- Smith, J., Gavrilts, S., Mulder, M., Hooper, P., Mouden, C., Nettle, D., Hauert, C., Hill, K., Perry, S., Pusey, A., Vugt, M., & Smith, E. (2015). Leadership in Mammalian Societies: Emergence, Distribution, Power, and Payoff. *Trends in Ecology & Evolution*, 31(1), 54–66. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2015.09.013>
- Speier, C., Valacich, S., & Vessey, I. (1999). The influence of task interruption on individual decision making: An information overload perspective. *Decision Sciences*, 30(2), 337–360.
- Swenson, R. S. (2006). *Review of Clinical and Functional Neuroscience*. Dartmouth Medical School.
- Today's Military. (n/d). ASVAB test. <https://www.todaysmilitary.com/joining-eligibility/asvab-test>
- Tungare, M. (2009). *Mental Workload in Personal Information Management: Understanding PIM Practices Across Multiple Devices*. [Dissertation Thesis for PhD, Virginia Polytechnic Institute]. <https://techworks.lib.vt.edu/server/api/core/bitstreams/47b0d1ab-785d-4b65-9d42-573e56255e9b/content>
- Williams, C. A. (2014). Integrating neuroscience and leadership in U.S. graduate management curricula. [Dissertation Thesis for PhD, Walden University]. <https://www.proquest.com/openview/0c4ff75f4360d96288cb87f826ac6e1/1?cbl=18750&pq-origsite=gscholar>
- Zahraie, M., Alaedini, F., Payandemehr, P., Saadat, S., Sotoodehnia, M., & Bahreini, M. (2021). The influence of shift work on the psychomotor capabilities of emergency medicine residents. *Journal of the American College of Emergency Physicians open*, 2(6), 1–8. <https://doi.org/10.1002/emp2.12601>
- Zur, B. H., & Breznitz, S. J. (1981). The effects of time pressure on risky choice behavior. *Acta Psychologica*, 47, 89–104. <https://cris.haifa.ac.il/en/publications/the-effect-of-time-pressure-on-risky-choice-behavior>

References

- Dong, H., Koerts, J., Pijnenborg, G., Scherbaum, N., Müller, B., & Fuermaier, A. (2023). Cognitive Underperformance in a Mixed Neuropsychiatric Sample at Diagnostic Evaluation of Adult ADHD. *Journal of clinical medicine*, 12(21), 1–22. <https://doi.org/10.3390/jcm12216926>
- Fievez, F., Derosiere, G., Verbruggen, F., & Duque, J. (2022). Post-error Slowing Reflects the Joint Impact of Adaptive and Maladaptive Processes During Decision Making. *Frontiers in human neuroscience*, 16, 1–12. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2022.864590>
- Filimonova, N. B. (2000). Computer express method for determining the psychophysiological state of a person. *Health culture as a subject of education* (pp. 204–209). Kherson State Pedagogical University [in Ukrainian].
- Filimonova, N. B., & Vitkovska, G. (2011). Electrical activity of the male brain during testing of working memory for non-verbal stimuli of increased complexity. *Bulletin of the Kyiv University. Series: Problems of regulation of physiological functions*, 14, 30–33 [in Ukrainian]. <https://bio.visnyk.knu.ua/libraryFiles/downloadPublic/8>
- Filimonova, N. B., Kutsenko, T. V., & Makarchuk, M. Yu. (2006). Peculiarities of processing visual verbal and nonverbal information in human working memory. *Physics of Life*, 14(2), 75–86 [in Ukrainian].
- Filimonova, N., Makarchuk, M., Miroshnyk, T., & Kachurina, K. (2009). The relationship between associative and working memory indicators in women and men. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Biology Series*, 54, 6–10 [in Ukrainian]. <https://bio.visnyk.knu.ua/libraryFiles/downloadPublic/23>
- Forman, B. M. (2023). Leadership strategies to address information overload and never-ending email messages. <https://www.proquest.com/openview/b103c68dc95dc9065ddd4b7ca9395332/1?cbl=18750&diss=y&pq-origsite=gscholar>
- Frese, M., & Keith, N. (2015). Action Errors, Error Management, and Learning in Organizations. *Annual Review of Psychology*, 66(1), 661–687.
- Horlings, T., Lindelauf, R., & Rietjens, S. (2022). Battling information overload in military intelligence & security organisations. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.24415/9789400604537-014/html>
- Judge, T. A., & Bono, J. E. (2000). Five-factor model of personality and transformational leadership. *Journal of Applied Psychology*, 85(5), 751–765. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.85.5.751>
- Kazakevich, O. I. (2020). Modern probabilistic approaches to leadership and their implementation in higher education institutions. *Bulletin of Alfred Nobel University. Series: Pedagogy and Psychology*, 19(1), 43–50 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2020-1-19-5>
- King, A. J., Johnson, D. D., & Vugt, M. V. (2009). The Origins and Evolution of Leadership. *Current Biology*, 19(19), 911–916. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2009.07.027>
- Kloek, A., Brouwer, M., Schmand, B., Tanck, M., & Beek, D. (2020). Long-term neurologic and cognitive outcome and quality of life in adults after pneumococcal meningitis. *Clinical microbiology and infection*, 26(10), 1361–1367. <https://doi.org/10.1016/j.cmi.2020.01.020>
- Kokun, O. M. (2012). Psychological structure of leadership qualities of a future officer. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 29(4), 170–174 [in Ukrainian]. <https://core.ac.uk/download/pdf/19596298.pdf>
- Kokun, O. M., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2013). Quantitative assessment of the level of development of leadership qualities of cadets. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 35(4), 222–226 [in Ukrainian]. <https://surl.li/twamii>
- Lehrer, J. (2009). *How We Decide*.
- Loch, F., Berge, A., Ferrauti, A., Meyer, T., Pfeiffer, M., & Kellmann, M. (2020). Acute Effects of Mental Recovery Strategies After a Mentally Fatiguing Task. *Frontiers in psychology*, 11, 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.558856>
- Main Personnel Directorate of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2024). *Doctrine of military leadership in the Armed Forces of Ukraine*. Military publication OP 1-296. GUP GSh ASU [in Ukrainian]. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%E2%84%962.pdf>
- Makarchuk, M. Yu., Filimonova, N. B., & Pampukha, I. V. (2024). Three-component system for determining the state of the central nervous system and human cognitive functions. *Physiological Journal*, 70(5), 61–62 [in Ukrainian]. https://fz.kiev.ua/journals/2024_V.70/5S/Fzh-5S_2024.pdf
- Makarchuk, M. Yu., Trushyna, V. A., Filimonova, N. B., Chikina L. V., Fedorchuk, S. V., Plakisy, Y. S., & Mamilov, S. O. (2007). Assessment of human ability to perform tasks of increasing complexity. *Physics of Life*, 15(2), 66–72 [in Ukrainian].
- Makarenko, N. V. (1991). *Psychophysiological functions of a person and operator work* [in Ukrainian].
- Memo for a serviceman during preparation for combat and in combat. (n/d) [in Ukrainian]. <https://www.mil.gov.ua/content/pdf/combattraining.pdf>
- Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv. (2024, April 25). *The updated Captains' Training School began for the first time at the Military Institute* [in Ukrainian]. <https://mil.knu.ua/ua/news/1/view/1488-u-viyskovomu-institutu-vpershe-rozpochavsyia-onovleni-vishkil-kapitaniv>
- Mitlosh, A. V. (2007). *Psychological analysis of leadership talent of members of youth public associations* [Author's dissertation Candidate of Psychology, Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk, Academy of Sciences of Ukraine] [in Ukrainian]. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124039192>
- Podkovka, O. I., Makarchuk, M. Yu., Filimonova, N. B., Pampukha, I. V., Nikiforov, M. M., Loza, V. M., & Kravchenko, K. O. (2024). Peculiarities of the age-related changes in the organization of brain activity of the servicemen, which determine the functional motility of nervous processes. *Fiziologichnyi Zhurnal*, 70(5), 11–19. https://fz.kiev.ua/journals/2024_V.70/5/Fzh-5-2024-11-19.pdf
- Podkovka, O. I., Makarchuk, M. Yu., & Filimonova, N. B. (2023). Neuropsychophysiological assessment of visual working memory in radar station operators and subjects of other military specialties. *Physiological Journal*, 69(6), 22–32 [in Ukrainian]. https://fz.kiev.ua/journals/2023_V.69/6/Fz-69-6-22-32.pdf
- Podkovka, O. I., Makarchuk, M. Yu., Filimonova, N. B., Pampukha, N. B., & Nikiforov, M. M. (2022). Neuropsychological mechanisms of simple sensorimotor reaction in military personnel of different ages. *Bulletin of the Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy. Series: Biological Sciences*, 1, 63–73 [in Ukrainian]. <https://bio-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4649/4903>
- Prinzel, L. J. (2002). *Research on hazardous states of awareness and physiological factors in aerospace operations*. <https://ntrs.nasa.gov/api/citations/20020039536/downloads/20020039536.pdf>
- Prończuk, M., Trybek, G., Terbalyan, A., Markowski, J., Pilch, J., Krzysztofik, M., Kostzawa, M., Mostowik, A., & Maszczyk, A. (2023). The Effects of EEG Biofeedback Training on Visual Reaction Time in Judo Athletes. *Journal of human kinetics*, 27(89), 247–258. <https://doi.org/10.5114/jhk/174272>
- Rock, D. (2009a). *Your Brain at Work: Strategies for Overcoming Distraction, Regaining Focus and Working Smarter All Day Long*. <http://scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2835200>
- Rock, D. (2009b). *Managing with the brain in mind*. *Strategy+ business*. <https://www.strategy-business.com/article/09306>
- Ruiz-Rodríguez, R., Ortiz-de-Urbina-Criado, M., & Ravina-Ripoll, R. (2023). Neuroleadership: a new way for happiness management. *Humanities & social sciences communications*, 10(139), 1–14. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01642-w>
- Schmidt, J., Fritz, M., & Weisbrod, M. (2023). Relevance of neurocognition in chronic pain syndrome: a systematic and methodical approach. *Journal of clinical and experimental neuropsychology*, 45(9), 874–889.
- Schuhfried psychometrics for you. (n/d^a). *The Vienna Test System*. <https://www.schuhfried.com/en/vienna-test-system/about-the-vienna-test-system/>
- Schuhfried psychometrics for you. (n/d^b). *Aptitude tests for military personnel*. <https://www.schuhfried.com/en/military/>
- Smith, J., Gavrilts, S., Mulder, M., Hooper, P., Mouden, C., Nettle, D., Hauert, C., Hill, K., Perry, S., Pusey, A., Vugt, M., & Smith, E. (2015). Leadership in Mammalian Societies: Emergence, Distribution, Power, and Payoff. *Trends in Ecology & Evolution*, 31(1), 54–66. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2015.09.013>
- Sobchynshyn, O. (2021). Leadership qualities of future military personnel of Ukraine in the 21st century. *Politeness. Humanitas*, 6, 58–67 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.6.9>
- Speier, C., Valacich, S., & Vessey, I. (1999). The influence of task interruption on individual decision making: An information overload perspective. *Decision Sciences*, 30(2), 337–360.
- Stepanyuk, Ya. (2020). *Leadership on the battlefield: a study of military leadership in Ukraine* [in Ukrainian]. <https://uculeadership.com.ua/blog/doslidzhennya/liderstvo-na-poli-boyu-doslidzhennya-vijskovogo-liderstva-v-ukrayini/>
- Swenson, R. S. (2006). *Review of Clinical and Functional Neuroscience*. Dartmouth Medical School.
- Today's Military. (n/d). ASVAB test. <https://www.todaysmilitary.com/joining-eligibility/asvab-test>
- Tungare, M. (2009). *Mental Workload in Personal Information Management: Understanding PIM Practices Across Multiple Devices*. [Dissertation Thesis for PhD, Virginia Polytechnic Institute]. <https://vtechworks.lib.vt.edu/server/api/core/bitstreams/47b0d1ab-785d-4b65-9d42-573e56255e9b/content>
- Williams, C. A. (2014). *Integrating neuroscience and leadership in U.S. graduate management curricula*. [Dissertation Thesis for PhD, Walden University]. <https://www.proquest.com/openview/0c4ff75f4360d96288cb87ff826ac6e1/1?cbl=18750&pq-origsite=gscholar>
- Zahraie, M., Alaadini, F., Payandemehr, P., Saadat, S., Sotoodehnia, M., & Bahreini, M. (2021). The influence of shift work on the psychomotor capabilities of emergency medicine residents. *Journal of the American College of Emergency Physicians open*, 2(6), 1–8. <https://doi.org/10.1002/emp2.12601>
- Zur, B. H., & Breznitz, S. J. (1981). The effects of time pressure on risky choice behavior. *Acta Psychologica*, 47, 89–104. <https://cris.haifa.ac.il/en/publications/the-effect-of-time-pressure-on-risky-choice-behavior>

Отримано редакцію журналу / Received: 07.03.25
Прорецензовано / Revised: 24.03.25
Схвалено до друку / Accepted: 31.03.25

Igor PAMPUKHA¹, PhD, Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-4807-3984
e-mail: ihor.pampukha@knu.ua

Vitalii LOZA¹, PhD, Senior Researcher
ORCID ID: 0000-0002-8050-3614
e-mail: vitalii.loza@knu.ua

Oleksiy SIROSHTAN¹, Head of the Military Institute
ORCID ID: 0009-0001-4697-0307
e-mail: siroshtan_oleksiy@knu.ua

Sergii SOBISHCHANSKYI¹, Senior Researcher
ORCID ID: 0009-0005-8663-4227
e-mail: s.sobishchanskyi@gmail.com

Natalia FILIMONOVA¹, PhD, Senior Researcher
ORCID ID: 0000-0002-5133-3003
e-mail: filimonova@knu.ua

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOPHYSIOLOGICAL PARAMETERS OF MILITARY LEADERSHIP

Background. Leadership is examined through various theoretical frameworks, including perspectives that view it as a product of innate personality traits as well as characteristics acquired through training and experience. However, the role of psychophysiological parameters in underpinning leadership qualities in military personnel remains a topic of debate. This article focuses on the investigation of military leadership through the lens of individual psychophysiological traits or characteristics observed in military personnel.

Methods. The study employed methods of analysis, comparison, synthesis, generalisation, and systematisation of domestic and international research on the concept of leadership, features of military leaders, methods for identifying leadership traits, and psychological and psychophysiological parameters in military personnel relevant to leadership development.

Results. A comprehensive analysis of the concept of leadership in the military context was conducted. A three-level structure of core factors involved in the development of a military leader is proposed. This structure is based on the innate psychophysiological characteristics of the human central nervous system, which determine the potential for developing leadership qualities. The second level concerns the acquisition of military leadership competencies and attributes during training, where innate traits influence the manifestation of specific leadership behaviours. The third level represents environmental factors within the military setting that may promote the development of leadership potential. Based on the conducted analysis, the following psychophysiological characteristics are proposed as key indicators of military leadership: nervous system strength, functional mobility of neural processes, short-term visual and verbal working memory, associative memory capacity, and resistance to information overload.

Conclusions. Alongside other individual and educational characteristics, the proposed psychophysiological parameters should be regarded as part of the psychophysiological profile of a tactical-level military leader. Given that these parameters are objective indicators, further experimental focus is recommended on their in-depth study.

Keywords: leadership, military leadership, nervous system strength, associative memory, working memory, information overload.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ЯКІСНІ КОМПОНЕНТИ ЦИНІЧНОСТІ В ОСІБ, ЩО ВИКОНУЮТЬ ОБОВ'ЯЗКИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Вступ. У статті наведено теоретико-методологічні підходи щодо вивчення моральності працівників екстремальних видів діяльності та виявів цинізму щодо оточення. Емпірично виявлено відмінності вияву якісних компонентів цинічності у військовослужбовцях Національної гвардії України, які мають різний рівень бойового досвіду. Правоохоронці, військовослужбовці, рятувальники та представники інших професій, беручи участь у бойових діях, зазнають значних моральних і фізичних навантажень. Вплив великої кількості стрес-чинників різної етимології може призводити до нервово-психічних розладів, психосоматичних захворювань, дезадаптивних форм поведінки, хронічної напруги, зниження продуктивності, емоційного стресу, що, своєю чергою, сприяє психоемоційному вигоранню особистості, порушенню її настанов і навіть вчиненню аморальних дій. Працівники екстремальних видів діяльності мають бути психічно здатними протистояти вигоранню, деформаціям і деструктивним впливам. Усе це актуалізує наукову потребу ретельного дослідження моральної сфери особистості, що виконує обов'язки в екстремальних і кризових умовах, а також розроблення дієвих методів нівелювання впливу негативних чинників професійної діяльності.

Методи. Теоретичні – аналіз і узагальнення наукової літератури щодо проблеми моральності та цинізму особистості, зокрема працівників професій в екстремальних умовах. Як емпіричний метод обрано тестування з використанням "Тесту-опитувальника якісних компонентів цинічності" (CIN-1).

Результати. Проведено теоретичний аналіз вітчизняних та іноземних літературних джерел із вивчення проблеми моральності та цинізму працівників екстремальних видів професій. Попри важливість теми, особливо в умовах широкомасштабних бойових дій в Україні, наукові дослідження вразили своєю обмеженістю в кількості напрацювань, що стосуються психологічного аспекту, який вивчається. Емпірично встановлено особливості вияву якісних компонентів цинічності у військовослужбовцях Національної гвардії України.

Висновки. Проведене психодіагностичне дослідження показало, що респонденти, які мають бойовий досвід, з більшою силою та насиченістю емоційних переживань сприймають факти й події, пов'язані із цинізмом, ніж досліджувані без бойового досвіду. Респонденти, які мають бойовий досвід, мають вищий рівень вияву цинічності в поведінці правоохоронців, ніж ті, що не брали участі в бойових діях. Досліджувані, що не мають бойового досвіду, більше схильні до аналізу інформації, розмірковування та судження щодо цинічності. Досліджувані в обох групах виявились подібними за вираженістю настановного компонента і сприйманням інформації щодо цинічності, яка з'являється в їхньому житті. Перспективи подальшого дослідження передбачаються у вивченні особливостей вияву цинічності представників екстремальних професій у гендерному ракурсі та пошуку методів нівелювання шкідливих виявів цинізму особистістю.

Ключові слова: військовослужбовці, учасники бойових дій, правоохоронці, цинізм, поліцейські.

Вступ

Однією з найбільш важливих проблем, що досліджуються сьогодні у психології професій, які пов'язані з психоемоційними перевантаженнями, є питання психологічних змін в особистості при виконанні службових обов'язків в екстремальному середовищі. Кризові умови й участь у бойових діях впливають на емоційний стан, здоров'я й життєдіяльність фахівців та успішність проходження ними служби.

Правоохоронці, військовослужбовці, рятувальники й представники інших професійних груп, які стикаються з великими моральними й фізичними навантаженнями, повинні володіти витривалістю, фізичним і психічним здоров'ям, здатністю протистояти вигоранню, деформаціям і деструкціям. Однак зі збільшенням терміну служби ці показники знижуються. Вплив значної кількості різних стрес-чинників може викликати нервово-психічні порушення, психосоматичні захворювання, дезадаптивні форми поведінки, хронічну напруженість, зниження ефективності діяльності, емоційний стрес, що може спричинити вигорання особистості та порушення її моральної сфери й настанов (Клименко, 2014).

Як зазначає Р. Павелків, моральна сфера – складний конструкт людської психіки та поведінки, в основі якого є унікальне утворення, що отримало назву *моральної свідомості*, яка забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливим складником суспільного та індивідуального буття

людини. Вона є одним із компонентів свідомості, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а також розвитку людиною моральних принципів (Павелків, 2009).

Стресогенні фактори, своєю чергою, можуть викликати порушення в міжособистісній взаємодії індивіда з оточенням, що зазвичай виявляється у зневажливому ставленні, недовірі та неприйнятті позиції інших людей, зухвалому й цинічному ставленні до інших та етичних і моральних норм, скептицизмі, безпринципності, безсоромності й нахабності.

Часто цинізм сприймається як негативний феномен, однак він також може слугувати засобом захисту й самозбереження особистості в умовах постійного стресу та невизначеності. У такому контексті цинізм набуває подвійного значення: з одного боку, він є формою соціального протесту й самозахисту від впливу деструктивних явищ, а з іншого – може сприяти емоційному відчуженню та посиленню негативних настанов. Водночас захисні механізми особистості є важливими інструментами збереження психологічного балансу, однак їхній зв'язок із рівнем цинізму залишається малодослідженим (Атрошенко, 2024).

Цинізм може домінувати у світогляді ветеранів бойових дій, особливо тих, хто бореться з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), що характеризується надобережливостю і хронічним хворобливим очікуванням загроз (Todd et al., 2015)

Однак, незважаючи на актуальність цієї проблеми, варто зазначити недостатню її розробленість і дослідженість, які б спеціально фокусувалися на вивченні

цінності, зокрема природи її виникнення, структури й особливостей вияву.

Мета дослідження – установити особливості вияву якісних компонентів цінності військовослужбовців Національної гвардії, які мають різний рівень бойового досвіду.

Огляд літератури. У сучасній психології існує загальне розуміння цинізму як певного переконання людини щодо себе і ставлення до соціального й фізичного оточення. Багато авторів вважають, що це переконання відображає негативне ставлення до людської природи (Dean et al., 1998; Kruger, & Gilovich, 1999; Abraham, 2000; Turner, & Valentine, 2001; Tokgoz, & Yilmaz, 2008).

Поняття "цинізм" утворене від назви давньогрецької філософської школи кініків (циніків), представники якої (Антисфен, Діоген Синопський, Кратет) проповідували зневажливі погляди на загальноприйняті моральні норми й цінності, які не мали, на їхню думку, доцільності. Згодом цинізмом стали називати особистісну позицію, що заперечує значущість громадської думки й сорому. Він характерний для людей, які домагаються своїх цілей будь-яким, навіть аморальним способом. Цинік зазвичай демонструє аморальність. Цинізм розглядається як властивість особистості, яка виражає неприйняття позиції іншої людини, суспільства, що виявляється через специфічну зневагу, неприйняття, недовіру тощо (Топалова, 2012).

У сучасній психології чимало досліджень спрямовано на вияв тенденцій і закономірностей використання різних форм психологічного захисту, їхнього зв'язку з індивідуально-особистісними властивостями людини. Виявлено, що захисти мають зв'язок із різними формами агресії, рівнем емоційного інтелекту, цинізму, адаптивності, життєстійкості, копінг-стратегіями, самооцінкою тощо (Cramer, 2015; McWilliams, 2011).

Також існує думка про те, що цинізм є виявом роботи захисних механізмів особистості. Захисна поведінка, як вважають деякі автори, дозволяє людині захиститися від тих проблем, які вона не може розв'язати, зняти тривогу від загрозливих подій, уникнути загрозливої реальності, іноді перетворювати цю загрозу (Богач, & Кіршо, 2018).

Цинічне ставлення містить переконання, що суспільство не приносить людям нічого, окрім шкоди, що окремі люди, групи та інститути є ворожими, егоїстичними, владними та пригнічують своїх членів. Цинік негативно ставиться до людської природи, вважає, що влада корислива, дискримінує певні групи людей, не довіряє соціальним інститутам та ігнорує етику заради досягнень.

С. Вайс вважає, що наше ставлення до цинізму неоднозначне: з одного боку, ми засуджуємо його як недолік характеру й тенденцію, що підриває політичне й суспільне життя; з іншого боку, нас часто вражає удаваний реалізм і чесність циніка. На думку авторки, треба знайти підхід до опису цинізму, який зможе пояснити як його привабливість, так і неприязнь до нього (Vice, 2011).

Дж. Сноу розробив шкалу самозвітів для вимірювання цинізму й виявив зв'язок між цинізмом та етичними позиціями, загальнолюдськими цінностями й життєвою позицією. У результаті емпіричних досліджень цинізму було виявлено його слабку позитивну кореляцію з тривогою, депресією, тривожністю й вразливістю, а також сильну позитивну кореляцію між цинізмом і ворожістю, дратівливістю, образою і підозрілістю. Негативні кореляції були виявлені між цинізмом і міжособистісною довірою, сприйнятливістю, товаришкістю та чесністю. Крім цих показників, цинізм був негативно пов'язаний із безпосередністю шанобливості, вираженням позитивних емоцій, дружелюбністю, альтруїзмом, енергійністю, чуйністю, естетичністю, прагненням до спілкування і самодисципліною.

Також цинізм слабо пов'язаний зі злісною ворожістю і невразністю: циніки зовні дуже доброзичливі, але внутрішньо сумніваються в щирості добрих намірів інших. Крім того, підтверджено, що цинічні люди вважають соціальні, політичні й релігійні цінності корисливими, але не виключають можливості існування альтернативних, прийнятних для них цінностей. Показано, що високий рівень цинізму є свідченням того, що людина не здатна до тісних особистих стосунків і не схильна піклуватися про добробут свого соціального статусу (Snow, 1995).

О. Саннікова запропонувала модель, що є корисною для аналізу особистості професіонала й дозволяє упорядкувати безліч властивостей особистості та визначити підходи до дослідження її індивідуального становлення і розвитку. Авторка вважає, що в професійній діяльності відбувається специфічна функціональна й конституціональна зміна, розвиток, трансформація загальнопсихологічної структури особистості та формування особистості саме професіонала, тобто при набутті життєвого досвіду людина розширює, змінює та формує оновлений світогляд і ставлення до дійсності (Саннікова, 2013).

В. Русанов указує, що внаслідок тривалого впливу екстремальних стресових чинників, пов'язаних із роботою в умовах підвищеної небезпеки, інтенсивного емоційного навантаження, обмежених ресурсів і морально-етичних викликів, що притаманні медичній практиці під час воєнних дій, виникає синдром емоційного вигорання. Він характеризується хронічним емоційним і фізичним виснаженням, цинізмом, який виявляється як негативне або дистанційоване ставлення до роботи або людей, з якими взаємодіє особа (Русанов, 2024).

Згідно з моделлю, запропонованою О. Санніковою, особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих, взаємосюжних (взаємнених) підсистем, що мають специфічні характеристики. Виділено такі рівні: перший – формально-динамічний; другий – змістовно-особистісний і третій рівень, умовно названий соціально-імперативним (від лат. *imperativus* – наказовий, безумовний), який містить клас характеристик, спричинений включенням особистості в різноманітні суспільні, соціальні зв'язки та впливом реального соціального середовища, соціальних норм, культурних традицій тощо. На соціально-імперативному рівні показниками наведених підсистем обрано компоненти психічного феномена, що відображають проєкції (вимоги) культури, професії, соціального середовища, тут міститься "ядро" цинізму (Саннікова, 2013).

Тому можна передбачити, що в суворих екстремальних умовах виконання службових обов'язків психіка індивіда набуває глибоких змін, які є засобом адаптації та збереження життя і здоров'я. Такі зміни можуть поліпшити або погіршити взаємовідносини із зовнішнім світом.

Методи

Методами дослідження стали аналіз та узагальнення наукової літератури щодо проблеми моральності й цинізму особистості, зокрема працівників професій в екстремальних умовах. Як емпіричний метод обрано тестування з використанням "Тесту-опитувальника якісних компонентів цінності" (CIN-1).

О. Саннікова та І. Топалова вказують, що стимульний матеріал остаточного варіанта оригінального "Тесту-опитувальника якісних компонентів цінності" (CIN-1) містить 40 запитань (по 10 на кожен показник). Структура методики містить: письмову інструкцію; перелік запитань; розроблений бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповіді на кожне запитання; "ключі" для оброблення отриманих даних. Обчислення

індивідуальних оцінок за кожним із показників (компонентів) полягає в підсумовуванні набраних балів за кожним з індикаторів. Максимально висока оцінка за кожним показником становить 40 балів, мінімальна – 0 балів. Однак при проведенні психодіагностичного дослідження у респондентів часто виникало питання з приводу того, що передбачені чотири варіанти відповідей не надають можливості обрахувати отримані результати від мінімальних 0 до максимальних 40 балів. Тому в бланках було

запропоновано такі варіанти відповідей: 0, 1, 2, 3, 4 (Саннікова, & Топалова, 2015).

Досліджуваними були 143 військовослужбовці Національної гвардії України (НГУ) чоловічої статі віком від 25 до 45 років, з них 61 брали участь у бойових діях і 82 не мали бойового досвіду.

Результати

Результати вивчення якісних компонентів цинічності у військовослужбовців НГУ з різним рівнем бойового досвіду подано в табл. 1.

Таблиця 1

Показники вияву якісних компонентів цинічності військовослужбовців НГУ з різним рівнем бойового досвіду (M±m)

Шкала	Перша група (з бойовим досвідом)	Друга група (без бойового досвіду)	t	p
CiUsts – настановний компонент цинічності	24,73 ± 0,54	26,11 ± 0,65	1,63	–
CiEks – емоційний (афективний) компонент	32,44 ± 0,59	30,07 ± 0,52	3,01	0,01
CiKks – когнітивний компонент	23,52 ± 0,61	25,36 ± 0,53	2,28	0,05
CiKos – конативний (поведінковий) компонент	33,18 ± 0,57	31,12 ± 0,55	2,60	0,01

Результати проведеного дослідження показали, що не було встановлено вірогідних відмінностей між першою та другою групами досліджуваних за шкалою "CiUsts – настановний компонент цинічності", за якою показники, відповідно, становили 24,735 ± 0,54 та 26,11 ± 0,65. Відповідно до нормативів тесту, з урахуванням довірчих інтервалів показники в обох групах свідчать про наявність настановного компонента цинічності на середньому рівні. Отже, досліджуваним в обох групах притаманне загальне сприйняття цинічності на середньому рівні.

За шкалою "CiEks – емоційний (афективний) компонент" показник у першій групі становив 32,44 ± 0,59, у другій групі – 30,07 ± 0,52. Показник у першій групі вірогідно вище показника, отриманого у другій групі при $t = 3,01$, $p \leq 0,01$. Це свідчить про те, що військовослужбовцям НГУ, які мають бойовий досвід, більшою мірою, ніж досліджуваним без бойового досвіду, притаманний високий рівень сили q насиченості емоційних переживань, пов'язаних з цинізмом.

За шкалою "CiKks – когнітивний компонент" показник у другій групі вірогідно більше показника, отриманого в першій групі (23,52 ± 0,61 та 25,36 ± 0,53, відповідно, при $t = 2,28$, $p \leq 0,05$). Це вказує на те, що досліджуваним без бойового досвіду притаманні розмірковування та судження щодо цинічності.

За шкалою "CiKos – конативний (поведінковий) компонент" показник у першій групі (33,18 ± 0,57) вірогідно вище показника, отриманого у другій групі (31,12 ± 0,55 при $t = 2,60$, $p \leq 0,01$). Це вказує на вищий рівень вияву цинічності в поведінці військовослужбовців НГУ, які мають бойовий досвід, ніж у тих, що не брали участі в бойових діях.

Дискусія і висновки

Отже, було встановлено особливості вияву якісних компонентів цинічності у військовослужбовців НГУ гвардії з різним рівнем бойового досвіду. Порівняння результатів двох вибірок свідчить про те, що досліджувані в обох групах виявились подібними за вираженістю настановного компонента і сприйняттям інформації щодо цинічності, яка з'являється в їхньому житті. Досліджувані, що мають бойовий досвід, з більшою силою та насиченістю емоційних переживань сприймають факти й події, пов'язані із цинізмом, ніж досліджувані без бойового досвіду. Респонденти, які мають бойовий досвід, мають вищий рівень вияву цинічності в поведінці, ніж ті, що не брали участі в бойових діях. Досліджувані, що не мають бойового досвіду, більше схильні до аналізу інформації,

розмірковування та судження щодо цинічності. Отримані результати дослідження спонукають до подальшого всебічного дослідження особливостей цинізму в гендерному ракурсі й пошуку методів нівелювання шкідливих виявів цинізму особистістю.

Список використаних джерел

- Атрошенко, В. (2024). Рівень цинізму та механізми психологічного захисту: взаємозв'язок і адаптивні стратегії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 16(2), 3–12. <https://doi.org/10.15421/352441>
- Богаць, О. В., & Кіршо, С. М. (2018). Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження студентів. *Вісник Чернівецького національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, 152(2), 36–39.
- Клименко, Н. Г. (2014). Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*, 5, 116–119.
- Павелків, Р. В. (2009). *Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис*. Волинські обереги.
- Саннікова, О. П. (2013). Макроструктура особистості: психологічний опис. *Наука і освіта*, 7, 7–12.
- Саннікова, О. П., & Топалова, І. П. (2015). Психодіагностика компонентів цинічності. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, 3, 54–63.
- Топалова, І. П. (2012). Механізми психологічного захисту осіб з високим та низьким рівнем цинізму. *Науково-практичний журнал Південноукраїнського Національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, 6, 201–205.
- Abraham, R. (2000). Organizational cynicism: Bases and consequences. *Genetic, social, and general psychology monographs*, 126(3), 269.
- Cramer, P. (2015). Defense mechanisms: 40 years of empirical research. *Journal of Personality Assessment*, 97(2), 114–122. <https://doi.org/10.1080/00223891.2014.947997>
- Dean, Jr. J. W., Brandes, P., & Dharwadkar, R. (1998). Organizational cynicism. *Academy of Management review*, 23(2), 341–352.
- Kruger, J., & Gilovich, T. (1999). "Naive cynicism" in everyday theories of responsibility assessment: On biased assumptions of bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(5), 743. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.5.743>
- McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process*. Guilford Press.
- Snow, J. (1995). *The correlates and psychometric properties of a scale of cynicism* [Doctoral dissertation, University of Maryland, Baltimore County].
- Todd, R. M., MacDonald, M. J., Sedge, P., Robertson, A., Jetly, R., Taylor, M. J., & Pang, E. W. (2015). Soldiers with posttraumatic stress disorder see a world full of threat: magnetoencephalography reveals enhanced tuning to combat-related cues. *Biological psychiatry*, 78(12), 821–829.
- Tokgoz, N., & Yilmaz, H. (2008). Organizational cynicism: an investigation on hotel organizations in Eskisehir and Alanya. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 8(2), 282–305.
- Turner, J. H., & Valentine, S. R. (2001). Cynicism as a fundamental dimension of moral decision-making: A scale development. *Journal of Business Ethics*, 34, 123–136. <https://doi.org/10.1023/A:1012268705059>
- Vice, S. (2011). Cynicism and morality. *Ethical Theory and Moral Practice*, 14, 169–184. <https://doi.org/10.1007/s10677-010-9250-y>
- Русанов, В. (2024). Професійне вигорання медичних працівників в умовах війни: історичний аналіз, сучасні дослідження та авторське визначення. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 9(3). <https://doi.org/10.26766/PMGP.V9I3.529>

References

- Abraham, R. (2000). Organizational cynicism: Bases and consequences. *Genetic, social, and general psychology monographs*, 126(3), 269.
- Atroshenko, V. (2024). Level of cynicism and mechanisms of psychological protection: relationship and adaptive strategies. *Philosophy and political science in the context of modern culture*, 16(2), 3–12 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15421/352441>
- Bogach, O. V., & Kirsho, S. M. (2018). Mechanisms of psychological protection as a factor in preserving students' health. *Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences*, 152(2), 36–39 [in Ukrainian].
- Cramer, P. (2015). Defense mechanisms: 40 years of empirical research. *Journal of Personality Assessment*, 97(2), 114–122. <https://doi.org/10.1080/00223891.2014.947997>
- Dean, Jr. J. W., Brandes, P., & Dharwadkar, R. (1998). Organizational cynicism. *Academy of Management review*, 23(2), 341–352.
- Klymenko, N. G. (2014). The role and place of a female military serviceman in Ukraine. *Economy and State*, 5, 116–119 [in Ukrainian].
- Kruger, J., & Gilovich, T. (1999). "Naive cynicism" in everyday theories of responsibility assessment: On biased assumptions of bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(5), 743. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.5.743>
- McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process*. Guilford Press.
- Pavelkiv, R. V. (2009). *Phenomenology of moral development of the personality: determination, mechanisms, genesis*. Volynski oberegi [in Ukrainian].
- Rusanov, V. (2024). Burnout in medical professionals in wartime: historical analysis, modern research, and author's definition. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 9(3) [in Ukrainian]. DOI: 10.26766/PMGP.V9I3.529
- Sannikova, O. P. (2013). Macrostructure of the personality: psychological description. *Science and Education*, 7, 7–12 [in Ukrainian].
- Sannikova, O. P., & Topalova, I. P. (2015). Psychodiagnostics of cynicism components. *Scientific Bulletin of the South Ukrainian* [in Ukrainian].
- Snow, J. (1995). *The correlates and psychometric properties of a scale of cynicism* [Doctoral dissertation, University of Maryland, Baltimore County].
- Todd, R. M., MacDonald, M. J., Sedge, P., Robertson, A., Jetly, R., Taylor, M. J., & Pang, E. W. (2015). Soldiers with posttraumatic stress disorder see a world full of threat: magnetoencephalography reveals enhanced tuning to combat-related cues. *Biological psychiatry*, 78(12), 821–829.
- Tokgoz, N., & Yilmaz, H. (2008). Organizational cynicism: an investigation on hotel organizations in Eskisehir and Alanya. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 8(2), 282–305.
- Topalova, I.P. (2021). Mechanisms of psychological protection of individuals with high and low levels of cynicism. *Scientific and Practical Journal South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky*, 6, 201–205 [in Ukrainian].
- Turner, J. H., & Valentine, S. R. (2001). Cynicism as a fundamental dimension of moral decision-making: A scale development. *Journal of Business Ethics*, 34, 123–136. <https://doi.org/10.1023/A:1012268705059>
- Vice, S. (2011). Cynicism and morality. *Ethical Theory and Moral Practice*, 14, 169–184. <https://doi.org/10.1007/s10677-010-9250-y>

Отримано редакцією журналу / Received: 01.05.25

Прорецензовано / Revised: 07.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 09.05.25

Yulia SARBEY, Senior Lecturer

ORCID ID 0009-0004-0837-7221

e-mail: malushyulichka@gmail.com

Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine

QUALITATIVE COMPONENTS OF CYNICISM IN INDIVIDUALS PERFORMING DUTIES UNDER EXTREME CONDITIONS

Background. The article presents theoretical and methodological approaches to the study of morality among professionals engaged in extreme occupations and manifestations of cynicism in their interactions with others. Empirical data highlight the differences in the expression of qualitative components of cynicism among service personnel of the National Guard of Ukraine with varying levels of combat experience. Law enforcement officers, military personnel, emergency responders, and other professionals involved in combat operations are subject to intense moral and physical strain. The impact of numerous stressors of various origins can result in neuropsychological disorders, psychosomatic illnesses, maladaptive behaviours, chronic tension, decreased productivity, and emotional stress. These effects, in turn, contribute to emotional burnout, disruption of moral attitudes, and in some cases, immoral behaviour. Individuals in high-risk professions must be psychologically resilient to withstand burnout, cognitive distortion, and destructive influences. These realities underscore the scientific necessity for thorough examination of the moral domain of individuals operating in extreme and crisis conditions, as well as the development of effective methods to mitigate the negative effects of professional stressors.

Methods. Theoretical methods included analysis and generalisation of academic literature addressing morality and cynicism in individuals, particularly those working under extreme conditions. The empirical method employed was testing using the "CIN-1 Questionnaire for Qualitative Components of Cynicism."

Results. A theoretical review was conducted of domestic and international literature on the study of morality and cynicism in professionals working in high-risk occupations. Despite the relevance of the topic – especially in the context of large-scale combat actions in Ukraine – the volume of scientific work exploring its psychological aspects remains limited. The empirical study revealed distinct patterns in the manifestation of qualitative components of cynicism among service personnel of the National Guard of Ukraine.

Conclusions. The psychodiagnostic study demonstrated that respondents with combat experience perceive events and phenomena related to cynicism with greater emotional intensity and saturation compared to those without such experience. Respondents with combat experience exhibited a higher level of cynical behavioural tendencies, particularly in relation to law enforcement practices, than their non-combat counterparts. Individuals without combat experience were more inclined to analyse, reflect, and form judgments regarding cynicism. However, both groups showed similar levels of attitudinal components and perception of cynical information encountered in their lives. Future research perspectives include examining the gender-specific expression of cynicism among professionals in extreme occupations and developing strategies for mitigating its harmful effects on personality.

Keywords: military personnel, combatants, law enforcement officers, cynicism, police officers.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.9:316.624 (355.11)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.58-63>

Олександр САФІН, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-5745-8635

e-mail: 245440ss@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Наталія МАСЬ, канд. психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-3940-3985

e-mail: 2005mas@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Юлія ТЕПТЮК, канд. психол. наук

ORCID ID: 0000-0002-2918-112X

e-mail: yuliia.teptiuk@gmail.com

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ДИНАМІКА ВПЛИВУ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ НА ПОВЕДІНКОВІ ДЕВІАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОГО ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ

Вступ. Несення військової служби характеризується високим фізичним і психічним напруженням, яке під час бойових дій може досягати максимальних меж і призводити до дезадаптивних і девіантних форм поведінки у військовослужбовців, які вперше зіткнулися з такого роду навантаженнями. Професіогенез військовослужбовців передбачає, зокрема, формування духовно-морального стрижня, що перешкоджає розвитку девіацій. Утім, військова служба рясніє стресами, і в міру її продовження стрес накопичується, що також викликає небезпеку розвитку девіацій.

Методи. Було використано методики В. Менделевича "Схильність до наркозалежності", "Схильність до алкогольної залежності", анкету схильності до делінквентної та адиктивної поведінки (ДАП-2); методику САНТ-30, опитувальник для виявлення ранніх ознак алкоголізму й опитувальник діагностики агресії Басса – Перрі-24; методи математичної статистики: середнє значення, стандартне відхилення, кореляційний аналіз Спірмена, U-критерій Манна – Уїтні, критерій Краскела – Волліса, факторний аналіз.

Результати. Підтверджено гіпотезу про те, що існують відмінності у вияві схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців різних категорій. Вивчення девіантної поведінки серед військовослужбовців різних категорій дозволяє зібрати необхідну інформацію для створення програми її профілактики серед військових. Для того, щоб запобігти виникненню девіацій, необхідно здійснювати психологічну просвіту військовослужбовців, психологічний відбір і супровід.

Висновки. Для запобігання виникненню девіантної поведінки серед військовослужбовців необхідна відповідна профілактична робота, спрямована, насамперед, на можливе виникнення наркотичної залежності та суїцидальної поведінки. Також потрібні додаткова психологічна просвіта й навчання офіцерів умінь і навичок, які дозволять вчасно помітити девіантну поведінку й запобігти їй. Крім цього, офіцерам і психологам необхідно створювати певний клімат у військовому колективі, який зменшить шанси виникнення девіантної поведінки й буде підтримувати професійну спрямованість серед військових, оскільки низький рівень бажання виконувати військову службу може сприяти появі девіантної поведінки.

Ключові слова: фізичне та психічне напруження, дезадаптивні й відхильні форми поведінки, професіогенез, девіації, стрес, професійна спрямованість.

Вступ

Високе фізичне та психологічне напруження чинить негативний вплив на військовослужбовців, що може призводити до дезадаптивних і девіантних форм поведінки. Девіантна поведінка сприяє виникненню проблем із соціальними взаємодіями, труднощів із виконанням робочих обов'язків, підвищує ризик появи інших форм девіантної поведінки – відбувається погіршення здоров'я, скорочення тривалості життя. До девіантної поведінки військовослужбовців належать окремі форми відхильної поведінки, які найбільше характерні для цієї професії, а саме: боягузтво, симуляція, членушкодження, самогубство, добровільна здача в полон, самовільне залишення частини, мародерство, дезертирство, зрада, пияцтво, наркотизм, жорстоке ставлення до населення та військовополонених. Актуальним є вивчення динаміки схильності до девіантної поведінки в міру професійного зростання військовослужбовців. Девіантна поведінка може призвести не лише до засудження з боку суспільства й порушення соціальної адаптації, а й до загрозливих для життя і здоров'я наслідків, що може заподіяти шкоду, а в гіршому разі – летальний наслідок як для самого девіанта, так і для людей, які його оточують. У зв'язку із цим актуальним є вивчення динаміки схильності до девіантної поведінки в міру професійного зростання військовослужбовців.

Чим сильніше виражені девіації, тим менше вираженим є позитивний вплив військової служби. Можна припустити, що зміна повсякденного життя є серйозним викликом для військовослужбовця (Шиліна, 2022). Це, зокрема, може вплинути на виникнення девіантної поведінки. І хоча військова служба може спричинити підвищення імовірності виявів девіантної поведінки, її наявність не має заперечувати факти позитивного впливу. Залежно від оточення та умов, індивідуально-психологічних особливостей військового, а також зазначених вище чинників він може віддати перевагу вияву девіантної поведінки або ж буде дотримуватися встановлених норм. З одного боку, військова служба сприяє вихованню моральних і волевих якостей, привчає до дисципліни, а наявність стабільного доходу та пільги створюють певні сприятливі умови. Однак, з іншого боку, велика кількість фізично та психологічно важкої роботи, ненормований робочий день можуть сприяти відчуженню від оточуючих, бажанню втекти від негативних емоцій, стресу через алкоголь і вживання інших психоактивних речовин, а також породити інші девіації. Таким чином, нині тема девіантної поведінки та професійного розвитку військовослужбовців продовжує цікавити багатьох дослідників. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, подальше вивчення взаємозв'язку між цими двома компонентами, як і раніше, залишається актуальним.

© Сафін Олександр, Мась Наталія, Тептюк Юлія, 2025

Професіогенез – це складне й багатопланове явище. У військовослужбовців воно містить необхідну підготовку для виконання вимог професії, зокрема для здійснення роботи в мінливих та екстремальних умовах. Ядром професіогенезу військовослужбовця є взаємодія особистості та професії, у якій відбуваються зміни індивідуально-психологічних особливостей і специфіки професійних знань. Саме це ядро має забезпечити необхідну особистісну й нервово-психічну стійкість, що перешкоджають появі девіацій. Професіогенез залежить від безлічі чинників: біологічно вроджених особливостей організму, умінь і навичок, наявності загальних і спеціальних здібностей, активності особистості, інтересу до професії, рівня освіти, ступеня морально-психологічної підготовки, конкретної посади, неформального статусу в колективі. Перехід від однієї стадії до іншої характеризується професійним розвитком особистості, утворенням комплексних якостей і вмінь. Однак розвиток не відбувається рівномірно, у кожного військовослужбовця спостерігаються певні складнощі й перепони, унаслідок чого можуть виникати неадаптивні, девіантні форми поведінки у відповідь на зміни, що відбуваються.

Мета статті – оцінити взаємозв'язок схильності до девіантної поведінки з професійним розвитком військовослужбовців.

Огляд літератури. Наявність великої кількості досліджень девіантної поведінки, що виявляється у межах військової діяльності, усе ще не є достатньою, щоб вчасно визначити динаміку девіантних реакцій і запобігти цьому негативному явищу. Існує необхідність в отриманні актуальних даних про вияви девіантної поведінки у військовослужбовців різного рівня професійного розвитку (Ткач, 2015; Шемчук, О., Шемчук, В., & Торчевський, 2023). Збирання необхідних теоретичних і практичних знань також дозволить створити підґрунтя для розроблення програми профілактики девіантної поведінки, застосування якої може значно знизити її вияви у військовому середовищі.

Багато девіацій пов'язані саме з початком військової служби. Наприклад, військовослужбовець, який щойно розпочав військову службу, може переживати небажання виконувати професійні обов'язки й відчувати у зв'язку із цим серйозні труднощі, тому на початковому етапі потрібно багато сил для адаптації. У відповідь на це військовослужбовець може почати споживати алкоголь, щоб таким чином зняти перенапруження. Якщо він продовжить уживати алкоголь при виникненні труднощів, то може виникнути алкогольна залежність як одна з форм девіантної поведінки (Fida, Kaba, & Worku, 2024; Rushton, & Lynch, 2019).

Виявлено зв'язок девіантної поведінки з рівнем нервово-психічної стійкості й певними соціальними та психологічними ознаками (Галич, М., & Галич, Я., 2023). Дослідження засвідчили наявність сильного негативного взаємозв'язку соціальних і психологічних ознак девіантної поведінки в осіб із нервово-психічною стійкістю, тобто чим вищим є рівень нервово-психічної стійкості, тим нижчим є ризик виникнення девіацій і девіантної поведінки (Максимова, 2021). Професійний розвиток зменшує імовірність виникнення девіантної поведінки, замінюючи її адаптивними формами. Результати кореляційного аналізу вказують на те, що між нервово-психічною стійкістю, пізнавальними здібностями, спрямованістю на військову службу, з одного боку, і схильністю до девіантної поведінки, з іншого, є значущий зв'язок. Чим вищими є показники нервово-психічної стійкості, пізнавальних здібностей і спрямованості на військову

службу, тим нижчою є схильність до девіантної поведінки (Грись, 2019; Скиданович, 2016).

Методи

У роботі було задіяно такі методики:

- В. Менделевича "Схильність до наркозалежності", "Схильність до алкогольної залежності" (шкали схильності до залежної поведінки);
- анкета схильності до делінквентної та адиктивної поведінки (ДАП-2) (шкали: "Схильність до девіантних форм поведінки", "Військово-професійна спрямованість", "Адиктивність", "Делінквентність", "Суїцидальний ризик", "Кількість ухильних відповідей");
- САНТ-30 (шкали: "Схильність до суїцидних реакцій", "Ризик несанкціонованого застосування зброї щодо оточуючих", "Схильність до наркоманії, токсикоманії");
- опитувальник для виявлення ранніх ознак алкоголізму (шкала "Ранні ознаки алкоголізму");
- опитувальник діагностики агресії Басса – Перрі-24 (шкали: "Фізична агресія", "Гнів", "Ворожість", "Загальний показник агресії");
- методи математичної статистики: середнє значення, стандартне відхилення, кореляційний аналіз Спірмена, U-критерій Манна – Уїтні, критерій Краскела – Волліса, факторний аналіз.

Результати

Гіпотеза: існують відмінності у вияві схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців різних категорій і з різною освітою.

Випробовувані: 42 військовослужбовці чоловічої статі різних категорій. Було виокремлено кілька категорій: тип служби (за контрактом – 12 %, за призовом під час мобілізації на особливий період – 88 %); посади (рядові – 74 %, сержанти – 26 %); наявність освіти (з вищою освітою – 21 %, середньою професійною – 2 %, середньою – 17 %). Віковий діапазон за всіма категоріями – 18–30 років.

Виходячи з гіпотези дослідження, спочатку вибірку було поділено за посадовими категоріями: рядові, сержанти. Аналіз середніх значень показників військовослужбовців різних посадових категорій дозволяє виокремити таке. Показники за шкалою "Наркозалежність" відображають схильність до наркотичної залежності. Показники рядових перебувають у межах підвищеної схильності до цього виду залежності, а дані сержантів перебувають у межах норми. Відмінності достовірні ($p \leq 0,05$). За іншими показниками достовірних відмінностей не виявлено (табл. 1).

Далі вибірку було поділено за рівнем освіти: середня, середня професійна та вища. Застосування критерію Краскела – Уолліса для пошуку достовірних відмінностей серед військовослужбовців за рівнем освіти не дало значущих результатів. Це означає, що рівень освіти в цьому випадку не є чинником, який визначає схильність до девіантної поведінки.

Далі вибірку було поділено за видом військової служби: контрактна служба і служба за призовом під час мобілізації на особливий період. Результати відображено у табл. 2.

Для визначення того, чи є значущі відмінності між показниками військовослужбовців, які проходять службу за контрактом, і військовослужбовців, які проходять службу за призовом під час мобілізації на особливий період, було застосовано U-критерій Манна – Уїтні. У результаті аналізу було виявлено достовірну значущість у відмінностях за показниками "Наркозалежність" і "Ухильні відповіді" між військовослужбовцями, які проходять службу за контрактом і призваних за призовом під час мобілізації

на особливий період. Схильність до адиктивної наркотичної поведінки і прагнення до ухильних, неправдивих відповідей найбільше виражена у призовників. За іншими показниками достовірних відмінностей не виявлено. Призвані за призовом під час мобілізації на особливий період за шкалою "Ухильні відповіді" набрали більшу кількість балів, ніж військовослужбовці за контрактом. Призвані за призовом під час мобілізації, на особливий період можуть мати менше довіри до оточуючих і виявляти більшу скритність, оскільки наразі вони перебувають у зовсім новому, відмінному від їхнього минулого місці, що може провокувати певні патерни поведінки, які дозволяють убезпечити себе й поступово адаптуватися до військової діяльності.

Для розуміння особливостей цієї підгрупи військовослужбовців було здійснено аналіз із виокремленням

середніх значень і використано U-критерій Манна – Уїтні. Результати відображено у табл. 3.

Для визначення того, чи є значущі відмінності між показниками військовослужбовців із прямими й ухильними відповідями, було застосовано U-критерій Манна – Уїтні. Було виявлено значущі відмінності між військовослужбовцями, які дали прямі відповіді, і військовослужбовцями, які дали ухильні відповіді, за шкалами "Алкогольна залежність" і "Професійна спрямованість". У тих, хто дав ухильні відповіді, більше виражена схильність до алкогольної залежності й найменше виражена спрямованість на військову службу.

Девіантна поведінка є явищем, яке залежить від безлічі причин. Для визначення домінуючих чинників девіантної поведінки досліджуваних військовослужбовців було застосовано факторний аналіз із варімакс-повертанням. Результати відображено у табл. 4.

Таблиця 1

Порівняння показників схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців із різним професійним рівнем (різних категорій)

Показники	Рядові		Сержанти		Н	p
	М	SD	М	SD		
Фізична агресія	19,71	7,647	25	4,858	-	-
Гнів	16,35	5,116	16,83	2,317	-	-
Ворожість	16,19	7,213	17	4,561	-	-
Загальний показник агресії	52,26	17,023	58,83	7,055	-	-
Наркозалежність	109,97	10,177	101,33	6,976	5,991	p ≤ 0,05
Алкогольна залежність	97,29	10,65	92,17	5,981	-	-
Ранні ознаки алкоголізму	29,92	40,692	32,5	22,834	-	-
Суїцидні реакції	2,26	1,365	3	1,095	-	-
Ризик застосування зброї	4,23	1,23	4,67	1,633	-	-
Схильність до наркоманії	1,55	1,71	1	0,632	-	-
Загальний показник схильності до девіантної поведінки	3,39	2,642	3,33	2,503	-	-
Професійна спрямованість	2,61	2,076	1,5	1,225	-	-
Адиктивність	3,13	2,513	2,33	2,503	-	-
Делінквентність	3,84	2,557	3,17	2,483	-	-
Суїцидальний ризик	3,35	2,984	5,67	2,805	-	-
Ухильні відповіді	7,1	7,4	1,5	2,074	-	-

Таблиця 2

Порівняння показників схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців за призовом під час мобілізації, на особливий період і військовослужбовців за контрактом

Показники	За призовом під час мобілізації на особливий період		За контрактом		U	p
	М	SD	М	SD		
Фізична агресія	20,7	8,058	23,8	4,324	-	-
Гнів	16,35	4,877	16,4	2,302	-	-
Ворожість	16	6,716	18,2	3,899	-	-
Загальний показник агресії	53,05	16,558	58,4	7,797	-	-
Наркозалежність	110,51	9,865	100,8	7,662	39,5	p ≤ 0,05
Алкогольна залежність	97,59	10,327	92	6,671	-	-
Ранні ознаки алкоголізму	31,45	38,033	33,46	25,393	-	-
Суїцидні реакції	2,32	1,292	2,8	1,095	-	-
Ризик застосування зброї	4,27	1,239	5	1,581	-	-
Схильність до наркоманії	1,57	1,608	1	0,707	-	-
Загальний показник схильності до девіантної поведінки	3,32	2,45	3,6	2,702	-	-
Професійна спрямованість	2,62	1,963	1,2	1,095	-	-
Адиктивність	3,19	2,39	2,6	2,702	-	-
Делінквентність	4,03	2,533	3,2	2,775	-	-
Суїцидальний ризик	3,7	2,943	5,2	2,864	-	-
Ухильні відповіді	6,84	7,335	0,8	1,304	36,5	p ≤ 0,05

Таблиця 3

Порівняння показників схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців із високим рівнем ухильних відповідей за методикою ДАП-2

Показники	Військові з ухильними відповідями		Військові з прямими відповідями		U	p
	M	SD	M	SD		
Фізична агресія	22	8,209	20,83	7,560	-	-
Гнів	17,21	4,742	16,03	4,547	-	-
Ворожість	17,71	8,453	15,69	5,183	-	-
Загальний показник агресії	56,93	17,644	52,55	14,831	-	-
Наркозалежність	109,79	8,929	108,52	11,070	-	-
Алкогольна залежність	100,79	7,777	95,07	10,454	122	$p \leq 0,05$
Ранні ознаки алкоголізму	21,01	41,594	38,21	33,236	-	-
Суїцидні реакції	2,5	1,019	2,34	1,370	-	-
Ризик застосування зброї	4,21	1,311	4,52	1,353	-	-
Схильність до наркоманії	1,86	2,033	1,31	1,198	-	-
Загальний показник схильності до девіантної поведінки	3,43	2,065	3,24	2,641	-	-
Професійна спрямованість	3,36	1,692	1,97	1,880	109	$p \leq 0,05$
Адиктивність	2,93	2,018	3,21	2,555	-	-
Делінквентність	4	2,184	3,79	2,744	-	-
Суїцидальний ризик	3,29	2,673	4,14	3,020	-	-
Ухильні відповіді						

Таблиця 4

Результати факторного аналізу схильності до девіантної поведінки військовослужбовців

Матриця компонентів						
Показники	Компонент					
	1	2	3	4	5	6
Загальний показник агресії	0,851	0,43				
Фізична агресія	0,81					
Гнів	0,713	0,453				
Загальний показник схильності до девіантної поведінки	-0,646	0,49				
Ворожість	0,603					-0,5
Делінквентність	-0,592	0,563				
Суїцидні реакції	0,589					
Схильність до наркоманії	0,519					
Алкогольна залежність	0,45	0,438				
Професійна спрямованість	-0,431	0,54			-0,41	
Ухильні відповіді			0,681			
Наркозалежність				0,68		
Ранні ознаки алкоголізму			-0,484	0,587		
Суїцидальний ризик				-0,565	0,626	
Ризик застосування зброї	0,448					0,659
Адиктивність						

Як видно з табл. 4, у результаті факторного аналізу було отримано шість чинників девіантної поведінки, властивих військовослужбовцям. Загальна дисперсія становила 74,837 %. Перший фактор пояснює 29,087 % дисперсії, другий – 13,158 %, третій – 9,829 %, четвертий – 8,359 %, п'ятий – 8,011 %, шостий – 6,393 %.

Перший фактор, названий "Загальна схильність до девіантної поведінки", має найбільшу вагу. Цей фактор відображає основну зону девіантної поведінки, що виражається у вияві агресії як до оточуючих, так і до самого себе. Можна зазначити знижену схильність до делінквентної та інших форм девіантної поведінки, але підвищений ризик переходу в адиктивну або суїцидальну поведінку. Це також супроводжується низькою спрямованістю на військову службу.

Другий фактор, "Делінквентність", виражається у вияві гніву та бажанні піти в адиктивну поведінку, делінквентності, що супроводжуються спрямованістю на виконання військової діяльності.

Третій фактор – "Ухильність". Більша кількість ухильних відповідей на поставлені запитання відображає меншу схильність до алкогольної залежності. Недовіра й певна обачливість сприяють такому самому обережному ставленню до споживання алкоголю.

Четвертий фактор – "Залежна поведінка". Схильність до нарко- й алкозалежності сприяє низьким показникам щодо суїцидних реакцій.

П'ятий фактор – "Суїцидальний ризик". Висока схильність до суїцидального ризику негативно пов'язана зі спрямованістю на військову діяльність.

Шостий фактор – "Ризик застосування зброї". У цьому випадку агресія виражається у формі ворожості, що знижує ризик несанкціонованого застосування зброї, або вияв ворожості пригнічується, що підвищує ризик використання зброї проти оточуючих.

Дискусія і висновки

У результаті проведеного дослідження виявлено значущі відмінності у вияві схильності до девіантної поведінки в різних категорій військовослужбовців. На думку дослідників цієї проблеми, просування кар'єрними сходами у військових пов'язане зі зниженням рівня ризику виникнення девіантної поведінки. З одного боку, військова служба сприяє вихованню моральних і вольових якостей, привчає до дисципліни, а наявність стабільного доходу й пільги забезпечують певні сприятливі умови. Однак, з іншого боку, велика кількість фізично та психологічно важкої роботи, ненормований робочий день можуть сприяти відчуженню від оточуючих, бажанню втекти від негативних емоцій, стресу через алкоголь і

застосування психоактивних речовин, а також призвести до виникнення інших девіацій. Зв'язок низького вияву девіантної поведінки з більш високим службовим статусом може пояснюватися тим, що люди, схильні до девіацій, не піднімаються службовими сходами або відсіюються в процесі психологічного відбору.

Результати дослідження засвідчили, що є значущі відмінності між військовослужбовцями різних категорій (рядові, сержанти) за показником "Наркозалежність". У сержантів показники схильності до наркотичної залежності нижчі, ніж у рядових. Також існують відмінності за показником "Наркозалежність" між військовослужбовцями за контрактом і призваними за призовом під час мобілізації, на особливий період. Найбільша кількість девіацій спостерігається у військовослужбовців, призваних за призовом під час мобілізації, на особливий період і військовослужбовців у званні рядового. У військовослужбовців за контрактом і військовослужбовців зі старшим званням кількість девіацій і ступінь схильності до них виявились достовірно нижчими. Це дослідження засвідчило, що існують достовірні відмінності у схильності до девіацій у військовослужбовців із різним професійним рівнем (різних посадових категорій). Відмінності достовірні для схильності до наркотичної залежності. Достовірно нижча схильність до наркотичної залежності в сержанського складу, ніж у рядових ($p \leq 0,05$). Також схильність до наркотичної залежності менше виявляється у службовців за контрактом порівняно з призваними за призовом під час мобілізації, на особливий період ($p \leq 0,05$).

У результаті факторного аналізу було отримано шість чинників девіантної поведінки, властивих військовослужбовцям. Перший фактор, названий "Загальна схильність до девіантної поведінки", має найбільшу вагу (29,087 %). Цей фактор відображає основну зону девіантної поведінки, що виражається у вияві агресії як до оточуючих, так і до самого себе. Можна зазначити знижену схильність до деліквентної та інших форм девіантної поведінки, але підвищений ризик переходу в адиктивну або суїцидальну. Це також супроводжується низькою спрямованістю на військову службу.

Отже, під час дослідження було підтверджено гіпотезу про те, що існують відмінності у вияві схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців різних категорій. Вивчення девіантної поведінки серед військовослужбовців різних категорій дозволяє зібрати необхідну інформацію для створення програми її профілактики серед них. Для того, щоб запобігти виникненню девіацій, необхідно здійснювати психологічну просвіту військовослужбовців, психологічний відбір і супровід. Для запобігання виникненню девіантної поведінки серед військовослужбовців необхідна відповідна профілактична робота, спрямована, насамперед, на можливе виникнення наркотичної залежності та суїцидальної поведінки (Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах, 2024; Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців, 2023; Андриєті, & Ваврик, 2024). Також потрібна додаткова психологічна просвіта й навчання офіцерів умінь і навичок, які дозволять вчасно помітити девіантну поведінку й запобігти їй. Крім цього, офіцерам і психологам необхідно створювати певний клімат у військовому колективі, який зменшить шанси виникнення девіантної поведінки й буде підтримувати професійну спрямованість серед військових, оскільки низький рівень бажання виконувати військову службу може сприяти девіантній поведінці.

Внесок авторів: Олександр Сафін – концептуалізація, аналіз джерел; Наталія Мась – збирання емпіричних даних та їхня валідація, емпіричне дослідження, аналіз та інтерпретація отриманих результатів; Юлія Теплюк – підготовка огляду літератури й теоретичних засад дослідження.

Список використаних джерел

- Андриєті, А. В., & Ваврик, Л. В. (2024). Психологічні аспекти профілактики девіантної поведінки військовослужбовців сектору безпеки і оборони України. *Габітус*, 65, 116–121. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.20>
- Галич, М., & Галич, Я. (2023). Детермінанти появи й особливості виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану. *Юридична психологія*, 1(32), 51–59. DOI: <https://doi.org/10.33270/03233201.51>
- Грись, А. М. (2019). Імпульсивність як чинник девіантної поведінки. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Т. XI: *Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*, 19, 85–99. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v11/i19/8.pdf>
- Максимова, Н. Ю. (2021). *Система ранньої діагностики відхильностей в розвитку особистості*. Видавничий дім "Вікторія Кундельська".
- Максимова, Н. Ю., Грись, А. М., Павлюк, М. М., Манілов, І. Ф., Рябовол, Т. А., Філоненко, Л. А., Максим, О. В., Щербина-Прилука, В. М., & Старков, Д. Ю. (2024). *Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах* У Н. Ю. Максимова (Ред.). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742767/1/Prevention%20of%20deviations_monograph_2024.pdf
- Романішин, А. М., Мацевко, Т. М., Капінус, О. С., Гузенко, І. М., & Неурова, А. Б. (2023). *Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців*. СКІФ.
- Скиданович, В. (2016). Вплив нервово-психічної стійкості на формування копінг-стратегій військовослужбовців. *Збірник наукових праць. Психологія*, 21, 104–111. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znfp2016_21_17
- Ткач, Б. М. (2015). Девіантна поведінка: еволюційно-психологічний підхід. Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. *Психологічна допомога особистості*, 11(13), 284–294.
- Шемчук, О., Шемчук, В., & Торчевський, Р. (2023). Психолого-педагогічний погляд на проблему девіантної поведінки військовослужбовців в умовах російсько-української війни. *Військова освіта*, 2(48), 308–322. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2023-48/308-322>
- Шиліна, А. А. (2022). Особливості прояву девіантної поведінки в бойовій обстановці. *Особистість, суспільство, війна*, 128–131.
- Fida, A. T., Kaba, M., & Worku, A. (2024). Alcohol use and its associated factors among Ethiopian military personnel. *BMJ Military Health*, 170, 32–324. <https://militaryhealth.bmj.com/content/early/2023/05/11/military-2022-002217>
- Rushton, R., & Lynch, K. (2019). Development of alcohol treatment for UK military personnel. *BMJ Military Health*, 165, 98–101.
- References**
- Andriety, A. V., & Vavryk, L. V. (2024). Psychological aspects of prevention of deviant behavior of servicemen of the security and defence sector of Ukraine. *Habitus*, 65, 116–121 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.20>
- Fida, A. T., Kaba, M., & Worku, A. (2024). Alcohol use and its associated factors among Ethiopian military personnel. *BMJ Military Health*, 170, 32–324. <https://militaryhealth.bmj.com/content/early/2023/05/11/military-2022-002217>
- Galich, M., & Galich, Y. (2023). Determinants of occurrence and peculiarities of manifestations of mental behavioural disorders under martial law. *Legal Psychology*, 1(32), 51–59 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33270/03233201.51>
- Hrys, A. M. (2019). Impulsivity as a factor of deviant behaviour. *Actual problems of psychology: Collection of scientific papers of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Vol. XI: *Psychology of personality. Psychological assistance to the individual*, 19, 85–99 [in Ukrainian]. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v11/i19/8.pdf>
- Maksimova, N. Y., Grys, A. M., Pavlyuk, M. M., Manilov, I. F., Ryabovol, T. A., Filonenko, L. A., Maksym, O. V., Shcherbyna-Pryluka, V. M., & Starkov, D. Yu. (2024). *Prevention of deviations in personality development in difficult life circumstances*. In N. Yu. Maksimova (Ed.). G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742767/1/Prevention%20of%20deviations_monograph_2024.pdf
- Maksimova, N. Y. (2021). *System of early diagnostics of deviations in personality development*. Victoria Kundelska Publishing House [in Ukrainian].
- Romanyshyn, A. M., Matsevko, T. M., Kapinus, O. S., Guzenko, I. M., & Neurova, A. B. (2023). *Prevention of deviant behavior in military personnel*. SKIF [in Ukrainian].
- Rushton, R., & Lynch, K. (2019). Development of alcohol treatment for UK military personnel. *BMJ Military Health*, 165, 98–101.
- Shemchuk, O., Shemchuk, V., & Torchevskyi, R. (2023). Psychological and pedagogical view on the problem of deviant behaviour of servicemen in the context of the Russian-Ukrainian war. *Military Education*, 2(48), 308–322 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2023-48/308-322>

Shilina, A. A. (2022). Features of deviant behaviour in a combat situation. *Personality, Society, War*, 128-131 [in Ukrainian].
 Skydanovych, V. (2016). The influence of neuropsychological stability on the formation of coping strategies of military personnel. *Collection of scientific works. Psychology*, 21, 104-111 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2016_21_17

Tkach, B. M. (2015). Deviant behaviour: an evolutionary psychological approach. Actual problems of psychology. Psychology of personality. *Psychological assistance to the individual*, 11(13), 284-294 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 07.03.25
 Прорецензовано / Revised: 17.03.25
 Схвалено до друку / Accepted: 21.03.25

Oleksandr SAFIN, DSc (Psychol.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0001-5745-8635
 e-mail: 245440ss@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Nataliia MAS, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.
 ORCID ID: 0000-0003-3940-3985
 e-mail: 2005mas@ukr.net
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Yuliia TEPTYUK, PhD (Psychol.)
 ORCID ID: 0000-0002-2918-112X
 e-mail: yuliia.teptiuk@gmail.com
 Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

DYNAMICS OF THE IMPACT OF NEUROPSYCHOLOGICAL RESILIENCE ON BEHAVIOURAL DEVIATIONS IN MILITARY PERSONNEL DURING THEIR PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Background. Military service is characterised by high levels of physical and psychological strain, which can reach critical thresholds during combat operations. This may result in maladaptive and deviant forms of behaviour in military personnel encountering such stressors for the first time. The process of professional development in military personnel (professiogenesis) involves, among other aspects, the formation of a strong moral and spiritual core, which acts as a safeguard against the emergence of deviant behaviour. However, military service is inherently saturated with stress, and over time, cumulative stress may increase the risk of behavioural deviations.

Methods. The following psychodiagnostic tools and methods were employed: V. Mendeleevych's scales for addiction-prone behaviour ("Tendency toward drug dependence", "Tendency toward alcohol dependence"); the Delinquent and Addictive Behaviour Questionnaire (DAP-2); scales assessing "Tendency toward deviant forms of behaviour", "Military-professional orientation", "Addictiveness", "Delinquency", "Suicidal risk", and "Number of evasive responses"; the SANT-30 diagnostic system (including: "Tendency toward suicidal reactions", "Risk of unauthorised use of weapons against others", "Tendency toward drug and substance abuse"); Early Signs of Alcoholism Questionnaire; Bass-Perry Aggression Questionnaire (BPAQ-24) with subscales: "Physical aggression", "Anger", "Hostility", "Overall aggression index"; and statistical methods including mean values, standard deviation, Spearman's rank correlation, Mann-Whitney U-test, Kruskal-Wallis test, and factor analysis.

Results. The hypothesis was confirmed that there are measurable differences in the manifestation of deviant behavioural tendencies among military personnel of different categories. The study of deviant behaviour across military categories enables the collection of data necessary for the development of a targeted prevention programme. Preventing the emergence of behavioural deviations requires consistent psychological education, as well as psychological screening and ongoing support of military personnel.

Conclusions. To prevent the development of deviant behaviour among military personnel, appropriate preventive measures must be implemented, particularly focusing on the risks of drug dependency and suicidal tendencies. Additional psychological education and training for officers are necessary to equip them with the skills to detect and respond to early signs of deviant behaviour. Furthermore, officers and military psychologists must maintain a unit climate conducive to discipline and morale, which in turn reduces the risk of behavioural deviations and supports sustained professional orientation. A low level of motivation to fulfil military duties is itself a risk factor in the development of such behaviours.

Keywords: physical and psychological stress, maladaptive and deviant behaviour, professiogenesis, deviations, stress, professional orientation.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ПРАВО

УДК 341.3

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.64-72>

Ольга СЛЮСАРЕНКО, канд. юрид. наук

ORCID ID: 0000-0003-0994-1010

e-mail: olya_sunnyday@ukr.net

Національна академія Служби безпеки України, Київ, Україна

ВІЙСЬКОВА МЕДІАЦІЯ ЯК НОВИЙ ВИД ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ

Вступ. У сучасному світі, де кількість збройних конфліктів зростає, питання їх урегулювання стає дедалі актуальнішим. За даними міжнародного онлайн-порталу "Верховенство права у збройних конфліктах (RULAC)", нині у світі зафіксовано понад 110 збройних конфліктів, у яких беруть участь щонайменше 55 держав і понад 70 збройних недержавних суб'єктів. Військова медіація є новим напрямом у переговорних процесах, що спрямований на врегулювання конфліктів у військовій сфері. Застосування військової медіації дає змогу уникати ескалації насильства та сприяє досягненню мирних угод. У цій статті розглянуто концепцію військової медіації, її особливості, методи й ефективність у сучасних умовах.

Методи. Дослідження базується на таких наукових методах, як-от: аналіз літератури – вивчення теоретичних основ військової медіації та досвіду її застосування у міжнародних конфліктах; порівняльний метод – зіставлення різних підходів до розв'язання збройних конфліктів за допомогою медіації; метод моделювання – розроблення можливих сценаріїв застосування військової медіації у сучасних конфліктах; емпіричний метод – аналіз реальних випадків успішного застосування військової медіації в історії міжнародних відносин.

Результати. У процесі дослідження узагальнено й систематизовано дані щодо: класифікації збройних конфліктів та їх впливу на міжнародну безпеку; методів переговорів у військовій сфері та їх особливостей; використання військової медіації для врегулювання конфліктів; досвіду застосування військової медіації у різних країнах; практичних аспектів військової медіації, її ефективності та перспектив розвитку.

Висновки. Військова медіація є ефективним інструментом запобігання ескалації збройних конфліктів, що дає змогу знаходити компроміси й досягати мирних угод. Військова медіація має значний потенціал у розв'язанні конфліктів як на міжнародному, так і національному рівнях. Основними принципами військової медіації є нейтральність, конфіденційність, гнучкість і дотримання міжнародного гуманітарного права. Успішними прикладами військової медіації можуть слугувати мирний процес у Колумбії, переговори в Лівії, Судані, Кіпрі тощо. Використання військової медіації потребує розвитку професійної підготовки військових медіаторів і впровадження нових підходів до мирного врегулювання конфліктів.

Ключові слова: військова медіація, збройний конфлікт, переговорний процес, міжнародне право, мирне врегулювання, дипломатія, військовий медіатор, медіація, медіаційна процедура, посередництво, сторони, що конфліктують, медіатор (посередник), примирення.

Вступ

У сучасному світі, що характеризується нестабільністю та зростанням кількості збройних конфліктів, питання мирного врегулювання протистоянь набуває все більшого значення. Військова медіація як особлива форма переговорного процесу стає важливим інструментом для зменшення рівня насильства, досягнення домовленостей між сторонами конфлікту та створення умов для тривалого миру. Попри те, що традиційні методи дипломатії залишаються актуальними, виклики сучасних конфліктів вимагають розширення підходів та адаптації переговорних стратегій до реалій військових протистоянь.

Збройні конфлікти не лише руйнують інфраструктуру та призводять до людських жертв, але й залишають глибокі психологічні й соціальні травми для майбутніх поколінь. Саме тому виникає потреба у впровадженні нових механізмів комунікації, які б ураховували особливості воєнних умов і дозволяли знайти ефективні рішення навіть у ситуаціях високої напруги між конфліктуючими сторонами. Військова медіація є одним із таких механізмів, який поєднує традиційні переговорні підходи, знання міжнародного права та практичні навички ведення діалогу між конфліктуючими сторонами у воєнний час.

Розвиток військової медіації передбачає не лише роботу з державними структурами та військовими підрозділами, але й активне залучення міжнародних організацій, гуманітарних місій і громадянського суспільства. Залучення до переговорного процесу нейтральних посередників, які володіють знаннями у сфері військового управління та конфліктології, дає змогу створити більш довірливу атмосферу під час проведення переговорів і

сприяє пошуку компромісів під час мирних перемовин. Досвід міжнародних миротворчих операцій свідчить, що вчасне застосування військової медіації може не лише запобігти подальшій ескалації конфлікту, а й закласти основу для стабільного післяконфліктного розвитку.

Сучасні збройні конфлікти вимагають як воєнних стратегій, так і нових методів їх урегулювання. Одним із таких інструментів, що набуває все більшого значення, є військова медіація, яка використовується не тільки у сфері дипломатії, а й у розвідувальній діяльності. Військова розвідка є ключовим джерелом інформації для прийняття рішень під час конфліктів, і саме її дані можуть відігравати визначальну роль у мирних переговорах і процесах примирення. Використання розвідувальної інформації для деескалації напруженості між сторонами конфлікту та сприяння мирному врегулюванню суперечностей є важливим складником сучасних миротворчих зусиль. Військова медіація у розвідці передбачає обмін інформацією між державами й міжнародними організаціями, прогнозування можливих сценаріїв розвитку подій і запобігання ескалації конфліктів ще до їх розгортання.

Завдяки ефективному використанню розвідувальних даних медіація стає засобом подолання вже існуючих суперечностей і механізмом попередження збройних конфліктів. Це підкреслює важливість взаємодії між розвідувальними службами різних країн, а також необхідність розширення співпраці між дипломатами, військовими аналітиками й експертами з медіації. У поєднанні із сучасними технологіями, такими як аналіз великих даних і штучний інтелект, військова медіація у розвідці

може відігравати ключову роль у забезпеченні міжнародної стабільності та безпеки.

Незважаючи на численні успішні приклади миротворчих місій і переговорних ініціатив, військова медіація стикається з низкою викликів, серед яких: політичні маніпуляції, недовіра між сторонами конфлікту, іноземне втручання. Саме тому міжнародна спільнота зосереджує зусилля на вдосконаленні механізмів медіації, залученні новітніх технологій і розширенні форматів дипломатичних переговорів. У такому контексті військова медіація стає не просто інструментом реагування на кризи, а стратегічним підходом до збереження миру та стабільності як у національному, так і у світовому масштабі.

Отже, військова медіація постає як новий, проте необхідний вид переговорного процесу, що спрямований на врегулювання збройних конфліктів через діалог, пошук взаємоприйнятних рішень і дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Дослідження цього феномена дозволяє зрозуміти його потенціал, а також виявити ключові виклики та перспективи його подальшого розвитку в сучасних умовах глобальної безпеки.

Огляд літератури. За даними міжнародного онлайн-порталу "Верховенство права у збройних конфліктах (RULAC)" (RULAC – ініціатива Женевської академії міжнародного гуманітарного права та прав людини), що класифікує всі наявні світові ситуації збройного насильства, які відповідно до міжнародного гуманітарного права є збройними конфліктами, і надає інформацію про сторони, останні події та застосовне міжнародне право, на сьогодні відстежується понад 110 збройних конфліктів, у яких беруть участь щонайменше 55 держав і понад 70 збройних недержавних суб'єктів (Rulac Geneva Academy, 2025).

Усі ці збройні конфлікти – не просто суха статистика, під час них відбувається застосування зброї в межах однієї держави або збройної сили між державами, а це, у свою чергу, провокує збройне насильство, смерті людей, горе, страждання, травмування населення, руйнацію життєвих людських надій, втрачене майбутнє та прийдешність поколінь.

Для припинення збройних конфліктів дієвою є процедура примирення з метою досягнення домовленостей під час переговорних процесів. Механізми національного й міжнародного переговорних процесів пропонують унікальний потенціал для підтримки здійснення примирення та досягнення консенсусу між конфліктуючими суб'єктами (країни, групи тощо) і в постконфліктних відносинах. Досягнення примирення, особливо після тривалих збройних конфліктів, – це довга історія подолання недовіри та ідеологічних розбіжностей між людьми й великого сталого напруження серед населення конфліктуючих сторін. Як ранній захід до зміцнення довіри й побудови якісних відносин щодо взаємодії, інклюзивні процеси мають розпочинатися насправді вже на початку конфліктної ситуації. Людство має навчитись конструктивно розмовляти й домовлятися. Для мирного співіснування ми маємо навчатися та навчати майбутні покоління (дітей, починаючи з дитячих садочків) компетенціям медіатора (знання, навички, уміння) і прийомам комунікації, основ психології та соціології, що застосовуються в роботі медіаторів.

Переговорні процеси – це діалоги між двома або більше сторонами конфлікту, які здійснюються на різних рівнях для досягнення прийнятного рішення для кожної зі сторін, залежно від класифікації переговорного процесу:

- якщо це міжнародний рівень (держави ведуть діалог щодо примирення), то уряди країн проводять

різнорівневі переговори, насамперед між правлячою елітою держави, а також іноді залучають впливові економічні суб'єкти та здійснюють необхідні опитування для врахування потреб населення, а потім відбуваються переговори між конфліктуючими сторонами на міжнародних аренах, переважно із залученням інших держав як гарантів утримання миру;

- якщо це національний рівень (конфлікт відбувається всередині держави), то уряд проводить переговори з невдоволеними групами населення чи їхніми лідерами для розуміння їхніх інтересів і можливості задовольнити потреби для досягнення консенсусу та миру.

Під час переговорних процесів мають ураховуватися правила та керівні принципи міжнародних переговорів, закріплені в резолюції, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН (United Nations Digital Library, 1988), а саме:

- а) суверенна рівність усіх держав;
- б) держави зобов'язані не втручатися у справи, що належать до внутрішньої юрисдикції будь-якої держави;
- в) держави зобов'язані добросовісно виконувати свої зобов'язання згідно з міжнародним правом;
- г) держави зобов'язані у своїх міжнародних відносинах утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави;
- д) будь-яка угода є недійсною, якщо її укладення було досягнуто шляхом погрози силою або її застосування;
- е) держави зобов'язані співпрацювати одна з одною;
- є) держави розв'язують свої міжнародні суперечки мирними засобами, що підтверджує важливість ведення переговорів згідно з міжнародним правом у спосіб, який є сумісним і сприяє досягненню заявленої мети переговорів, а також відповідно до таких керівних принципів:
 - переговори мають вестися добросовісно;
 - держави мають належним чином ураховувати важливість участі в міжнародних переговорах;
 - мета й об'єкт усіх переговорів мають бути повністю сумісними з принципами й нормами міжнародного права;
 - держави мають дотримуватися взаємоузгоджених рамок ведення переговорів;
 - держави мають намагатися підтримувати конструктивну атмосферу під час переговорів;
 - держави мають сприяти проведенню або завершенню переговорів;
 - держави мають докладати всіх зусиль, щоб продовжувати працювати над взаємоприйнятним і справедливим рішенням у випадку, якщо переговори зайдуть у глухий кут.

Усі вищеперелічені правила та принципи є обов'язковою невід'ємною частиною ведення медіації, а оскільки держави мають докладати всіх зусиль, щоб продовжувати працювати над взаємоприйнятним і справедливим рішенням, особливо якщо переговори заходять у глухий кут, то дієвими є саме медіаційний інструментарій і залучення медіаторів як експертів ведення переговорних процесів, адже під час медіаційної процедури медіатор допомагає сторонам з'ясувати їхні інтереси, сприяє відкритому спілкуванню та дослідженню потенційних рішень. Завдяки ефективному посередництву сторони досягають взаємоприйнятного розв'язання своїх основних проблем або більш конструктивно проходять певні переговорні етапи. Основними методами ведення діалогу під час медіації, крім інших, є застосування методу активного слухання, спілкування криз призму пошуку спільних інтересів та альтернатив – ці методи особливо важливі для ведення конструктивних переговорних процесів під

час пошуку виходу зі складних політичних і суспільних конфліктів.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз і обґрунтування військової медіації як нового виду переговорного процесу, визначення її основних принципів, методів та особливостей застосування в умовах збройних конфліктів і під час військової справи. Дослідження покликане розкрити роль військової медіації у врегулюванні конфліктів як на національному, так і на міжнародному рівнях, а також визначити можливості її розвитку та інтеграції в систему миротворчих ініціатив. Основними завданнями дослідження є: охарактеризувати теоретичні основи військової медіації, її концептуальні підходи й методологічні засади; дослідити сучасний стан військових конфліктів у світі задля розуміння потреби в нових формах переговорних процесів; визначити ключові принципи й механізми функціонування військової медіації, її правових та етичних аспектів; проаналізувати практичні приклади застосування військової медіації у врегулюванні збройних конфліктів і міжнародних криз; визначити переваги військової медіації порівняно з традиційними методами врегулювання конфліктів; окреслити основні етапи процесу військової медіації, зокрема щодо підготовки, проведення переговорів і здійснення контролю за виконанням досягнутих угод; розробити рекомендації щодо впровадження військової медіації як ефективного інструменту деескалації конфліктів і запобігання їх подальшому загостренню; проаналізувати перспективи розвитку військової медіації у контексті змін міжнародної безпеки та правового регулювання збройних конфліктів. Дослідження сприятиме розширенню наукового дискурсу щодо мирного врегулювання військових конфліктів і вдосконаленню механізмів взаємодії між конфліктуючими сторонами шляхом залучення військових медіаторів і використання сучасних методик переговорного процесу.

Методи

У дослідженні використано теоретичний аналіз наукових публікацій з обраної тематики. Дослідження базується на таких наукових методах, як-от: аналіз літератури – вивчення теоретичних основ військової медіації та досвіду її застосування у міжнародних конфліктах; порівняльний метод – зіставлення різних підходів до розв'язання збройних конфліктів за допомогою медіації; метод моделювання – розроблення можливих сценаріїв застосування військової медіації у сучасних конфліктах; емпіричний метод – аналіз реальних випадків успішного застосування військової медіації в історії міжнародних відносин. Дослідження ґрунтується на міжнародних документах, резолюціях ООН, наукових статтях та аналітичних матеріалах щодо військової медіації. У роботі розглянуто: документи міжнародного гуманітарного права щодо ведення переговорів у конфліктних ситуаціях; дослідження Женевської академії міжнародного гуманітарного права та прав людини щодо збройних конфліктів і можливостей їх мирного врегулювання; праці західних та українських дослідників щодо специфіки переговорного процесу у військовій сфері; аналітичні звіти міжнародних організацій про успішні кейси застосування військової медіації. З огляду на сучасні виклики у сфері міжнародної безпеки, військова медіація залишається важливим механізмом мирного розв'язання конфліктів і заслуговує на подальше дослідження та впровадження.

Результати

Сьогодні у світі прийнято вважати, що найпотужнішою зброєю є ядерна, оскільки вона істотно

відрізняється від інших видів озброєння як масштабами, так і характером ураження. На відстані близько кілометра від центра вибуху відбуваються суцільні руйнування та знищується все живе поза укриттями (SIPRI Yearbook, 2024). Проте не можна залишати поза увагою і знецінювати й такий новий вид дієвої зброї масового ураження, як конфлікт. Ядерна зброя дійсно руйнує і знищує все живе в моменті на певній території, а конфлікт руйнує і знищує стосунки, людяність, повагу людей один до одного й передається в майбутньому як руйнівна потужна сила ненависті для інших поколінь. Особливо гостро відчувається руйнація та складність відновлення відносин під час або після збройних конфліктів, тому превенція як профілактика та протидія із залученням медіаційних інструментів і медіації може значно підвищити рівень свідомості суспільства з питань конструктивного виходу з конфліктних ситуацій і умінь надання самопомогі у складних емоційних ситуаціях під час тривалих збройних конфліктів, а також для здійснення всіх можливих заходів на національному чи міжнародному рівні, щоб деескалювати конфлікт ще до його розв'язання. Звичайно, виходячи з практичного досвіду, необхідно зауважити, що медіація як процедура та її інструменти можуть зарекомендувати, бути вживаними й однозначно дієвими, але під час збройного конфлікту інструментарій має все ж таки дещо видозмінитися і бути більш пристосованим до головної опори цього часу – армії. Усі взаємодії, зв'язки, переговори, внутрішні державні й зовнішні міжнародні, а також медіації з військовими й цивільним населенням як особистого, так і суспільного характеру, будуть більшою чи меншою мірою, але пов'язані з війною, військовими діями.

Отже, більш вузьконаправленими, специфічними стають такі медіації та загалом переговорні процеси, якщо сторони вже перебувають у збройному конфлікті. Саме тому виникає і специфічний напрям ведення медіації – військова медіація та залучення до переговорів військових медіаторів чи медіаторів із практикою роботи під час збройних конфліктів і досвідом роботи з військовими й цивільним населенням, яке постраждало під час збройних конфліктів.

Військова медіація – це спеціалізована сфера медіації, розроблена (прилаштована) для розв'язання конфліктів, які стосуються військової справи. Конфлікти у сфері військової справи можуть виникати як під час збройних зіткнень, так і в мирний час. Конфлікти у сфері військової справи на національному рівні (внутрішні) можна класифікувати як:

- конфлікти у підрозділах;
- військові конфлікти серед особового складу;
- управлінські конфлікти, пов'язані з військовою справою (політики, чиновники, відомства тощо);
- конфлікти цивільного населення, що постраждало внаслідок збройного конфлікту (конфлікти у громаді, особисті конфлікти постраждалих із залученням двох чи більше сторін, індивідуальна робота – супервізії з людьми у зв'язку із внутрішніми конфліктами, які виникли внаслідок травмувальних воєнних подій).

Також конфлікти у сфері військової справи можуть виникати під час переговорних процесів між конфліктуючими сторонами на міжнародному рівні (зовнішні). Наприклад, під час міжнародних партнерських переговорів може відбуватися не обов'язково конфлікт, але дискусії, під час яких можуть виникати суперечки, здебільшого щодо взаємодії чи примирення.

Військова медіація в основному підходить для всіх випадків, у яких унаслідок тривалості бойових дій і

пов'язаних із цим витрат застосування переговорів створює можливість більш ефективного розв'язання конфлікту, а також тоді, коли суб'єкти конфліктної ситуації загалом зацікавлені в тривалій взаємодії і співіснуванні та, звісно, як превенція конфліктної ситуації.

Можна виокремити такі переваги військової медіації порівняно з іншими методами залагодження спірних питань:

- військова медіація суттєво не обмежується певними правовими, економічними чи суспільними інтересами;
- військова медіація охоплює велику кількість окремих фактичних і правових аспектів;
- військова медіація особливо результативна й необхідна, коли її суб'єкти зацікавлені у тривалих відносинах чи ділових стосунках;
- обмежується обтяження прямими й непрямими ризиками при веденні процесу;
- сторони контролюють результат переговорів;
- під час військової медіації можна досягнути тактично доцільних результатів щодо співпраці;
- сторони (сторона) можуть (може) самостійно та вільно за попередньою домовленістю обирати час початку процедури медіації (виняток становлять лише певні правові терміни);
- гнучкість процедури військової медіації та вільний розподіл часу сприяє швидкому прийняттю рішення (економія часу й ресурсів);
- зазвичай вибір військової медіації сприяє значному заощадженню ресурсів і збереженню життя;
- військова медіація дає змогу уникнути витрат, необхідних для подолання опору під час спілкування чи взаємодії, і цим стимулює до зростання продуктивності під час переговорів;
- військова медіація націлена на спільне розв'язання проблем і пошук взаємовигідних рішень для збереження відносин між суб'єктами конфліктної ситуації, тому її учасники зберігають ділові стосунки, що надає можливість для розвитку довготермінових фінансових і репутаційних вигод;
- загалом військова медіація сприяє зменшенню значних юридичних витрат, оскільки за наявності судового процесу виникають значні судові витрати, включаючи гонорари адвокатів, гонорари свідків-експертів тощо. Обираючи процедуру військової медіації, суб'єкти конфліктної ситуації уникають витрат, які часто становлять десятки чи навіть сотні тисяч доларів;
- військова медіація – це про раціоналізм і здійснення аналізу конфліктної ситуації задля розуміння необхідності вирішення спору з позиції влади та процедур чи необхідності в порозумінні й домовленостях, саме тому військова медіація не бюрократичний метод, а інновація та креативність;
- завдяки застосуванню військової медіації як сучасної форми розв'язання збройних конфліктів і конфліктів, пов'язаних із військовою справою, зростає імідж держави на міжнародних аренах, уряду на національному рівні та загалом відбувається підвищення емоційного інтелекту й переговорної свідомості всіх членів суспільства.

Отже, військовий медіатор – це медіатор, який спеціалізується на розв'язанні конфліктів, пов'язаних із військовою справою, і володіє необхідними для цього фаховими знаннями та практичним досвідом.

Можна визначити такі типові сфери застосування військової медіації:

- внутрішня військова медіація під час несення військової служби (керівні посади, співпраця, рядовий солдат тощо);
- комунікаційні спори в підрозділах;

- конфлікти в силових структурах;
- конфлікти у сфері військових виплат;
- військово-правові конфлікти;
- конфлікти у сфері військового виробництва;
- конфлікти у сфері військового партнерства й укладенні міжнародних торгових договорів;
- зміна структури збройних сил;
- оновлення / реструктуризація оборонних підприємств;
- суперечності населення щодо військового законодавства;
- робота з населенням, травмованим унаслідок збройних конфліктів.

Військовий медіатор за можливості залучає до процедури всіх причетних до конфліктної ситуації. Сенсом військової медіації завжди є взаємне рішення, яке спрямоване на розв'язання конфлікту й розробляється сторонами самостійно, адже ні військовий медіатор, ні правила медіаційної процедури не застосовують до суб'єктів медіації жодного примусу.

Отже, суб'єкти медіаційної процедури несуть відповідальність за її результат, а медіатор не є експертом чи особою, яка приймає рішення у цій справі, а відіграє роль посередника, дотримуючись правил, принципів, необхідних для дієвої медіаційної процедури, і підтримує їх під час пошуку власних переконливих рішень.

На відміну від формально-правових процесів, під час медіаційної процедури розробляються рішення для конкретної конфліктної ситуації, не з'ясовується, чия провина та хто винний, не розглядаються рішення, які можна узагальнити, а завжди враховуються загальні й особисті причини, повага до будь-яких вчинків без права на оцінювання, адже медіаційна процедура не є формальною та завжди стосується певного випадку.

Загалом військова медіація як превентивна міра у військовій справі для систематизації та структуризації роботи з конфліктами має бути впорядкована за системою управління конфліктами під час військового управління, військової служби й загалом військової діяльності та складатися з таких основних компонентів:

- інформаційні центри конфліктів – сегмент, у якому відбуваються аналіз конфлікту та професійне передання кейсу (опис суті конфліктної ситуації) медіатору;
- систематика й обрання процедури – аналіз конфліктної ситуації за певними критеріями задля обрання саме тієї послуги чи способу розв'язання конфліктної ситуації в цей момент і за цих обставин;
- комунікація як система інформування військовослужбовців щодо конфліктів, а також шляхів їх конструктивного розв'язання;
- документування, аналіз та оцінювання – система управління конфліктами має бути організована чітко, послідовно й логічно викладена в робочій документації як структурована система кроків подолання конфліктної ситуації у певному відомстві, підрозділі тощо;
- стандарти процедури – військовий підрозділ (відомство, воєнізовані структури) також повинні мати список військових медіаторів, до яких можна звернутися за потреби;
- суб'єкти опрацювання конфлікту – такий собі центр спеціалістів "під рукою".

Приблизний алгоритм здійснення військової медіації складається з таких етапів.

1. Підготовчий етап: прийняття стратегічно важливого рішення щодо створення служби медіації; інформування та обговорення серед військовослужбовців ініціативи щодо створення служби військової медіації;

визначення загальних принципів функціонування служби військової медіації та планування її бюджету.

2. Організаційний етап: набір кадрів і формування підрозділу; налагодження внутрішньої та зовнішньої співпраці.

3. Початок роботи: служба військової медіації отримує першу інформацію щодо наявних конфліктів і опрацьовує їх; аналіз конфлікту – вивчення його причин, сторін і динаміки; установлення контакту з усіма сторонами конфлікту (офіційні й неофіційні канали зв'язку); визначення посередників і, за потреби, залучення нейтральних сторін (ООН, ОБСЄ, Червоний Хрест тощо); розроблення стратегії військової медіаційної процедури – формат переговорів, цілі, правила взаємодії тощо.

4. Проведення переговорів: формування порядку денного – визначення основних тем обговорення (ключові питання для обговорення); визначення позицій сторін – з'ясування інтересів і потреб, а також вимог, претензій, компромісів, можливих точок об'єднання інтересів і взаємозалежних обставин; генерування варіантів розв'язання конфлікту – розгляд можливих угод; посередництво в розв'язанні суперечностей – модерация переговорів, згладжування розбіжностей тощо.

5. Досягнення домовленостей (підписання проміжних чи остаточних документів): узгодження умов мирного врегулювання або перемир'я; документальне оформлення домовленостей; розроблення механізмів моніторингу виконання угоди.

6. Контроль і моніторинг: упровадження механізмів контролю (спостережні місії, незалежні експерти, міжнародні організації тощо); регулярне звітування і, за необхідності, коригування обраних стратегій; здійснення профілактичних дій із метою запобігання ескалації конфлікту в майбутньому.

Отже, військова медіація – це шлях до миру й порозуміння, процедура, під час якої нейтральні посередники використовують дієві медіаційні інструменти й методи для врегулювання конфліктів, пов'язаних із війною, або збройних конфліктів між різними сторонами. Головною метою використання процедури військової медіації є досягнення мирного вирішення спірних питань без застосування силових методів. Військова медіація може бути застосована як між державами, державою та неурядовими організаціями (напр. бойовими групами чи повстанськими рухами), так і між військовослужбовцями, населенням, постраждалими від збройного конфлікту групами людей тощо.

Військова медіація – це процедура, під час якої нейтральний посередник сприяє досягненню мирного рішення в ситуаціях, де конфлікт між сторонами набув збройного характеру. Медіатор не виступає у ролі судді й не нав'язує своє рішення, але допомагає сторонам конфлікту досягти консенсусу, знайти компроміси, аналізує проблеми, допомагає здійснити аналіз альтернатив і забезпечує ефективну комунікацію між ними.

Загалом військова медіація може відбуватися на різних етапах конфлікту: до його початку, під час активних бойових дій або після завершення конфлікту, коли виникають питання реконструкції та відновлення миру.

У військовій медіації як на міжнародному (зовнішні державні відносини), так і на національному (внутрішня державна взаємодія) рівні важливо, щоб посередник (чи посередники) був абсолютно нейтральним і незалежним, розумів основи дипломатії, а також мав досвід роботи у військовій справі та розв'язанні конфліктів із гуманітарних питань. Медіатор може бути як представником міжнародної організації (напр. ООН), так і

визнаним незалежним експертом, який не має політичних чи економічних інтересів.

Основними функціями військового медіатора є: забезпечення діалогу між сторонами; аналіз ідентифікації причин конфлікту; допомога у формулюванні можливих варіантів мирних угод; укладання тимчасових угод або припинення вогню; підтримка постконфліктних мирних процесів і відновлення після війни.

Успішна військова медіація базується на таких основних принципах:

- нейтральність та об'єктивність – медіатор не повинен підтримувати позицію жодної з воюючих сторін і має зберігати абсолютну незалежність;
- конфіденційність – усі переговори і пропозиції мають бути конфіденційними, щоб уникнути тиску з боку інших зацікавлених осіб чи міжнародних сил;
- гнучкість – медіатор повинен бути готовим адаптувати стратегії переговорів залежно від змін у ситуації;
- повага до норм гуманітарного права – медіатор поважає принципи міжнародного гуманітарного права та прав людини і наглядає за їх дотриманням під час усієї процедури військової медіації.

Протягом останніх десятиліть було кілька успішних прикладів військової медіації, які допомогли уникнути масштабних жертв і насильства. Одним із таких прикладів є медіація мирного процесу в Колумбії, де у 2016 році було підписано мирну угоду між урядом і Револьюційними збройними силами Колумбії (FARC), що стало результатом кількарічних переговорів, у яких важливу роль відіграли медіатори, зокрема представники ООН та інших міжнародних організацій. Медіація дала змогу знизити рівень насильства й забезпечити політичне врегулювання конфлікту, що стало історичною подією для країни та сприяло припиненню більше ніж на 50 років збройного конфлікту (House of Commons Library, 2022).

Ще один яскравий приклад успішного застосування медіаційної процедури – це роль Організації Об'єднаних Націй у мирних переговорах у Лівії після повалення режиму Муаммара Каддафі. Хоча ситуація в Лівії не була повністю стабілізована, міжнародні зусилля допомогли створити базу для можливого політичного діалогу. Країна пережила серйозну політичну та військову нестабільність. Медіація, у якій активно брали участь Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Африканський Союз і арабські держави, дала змогу забезпечити тимчасове припинення вогню і провести діалоги між різними фракціями. Однак, незважаючи на кілька мирних угод, стабільність у країні залишається непевною, і в ситуації Лівії медіація насамперед продемонструвала, наскільки важко відновити мир у країні, де існують глибокі політичні й етнічні розбіжності (Mouhoub, 2024).

Медіація також зіграла ключову роль у процесах мирного врегулювання в Судані та Південному Судані. Організація Об'єднаних Націй і Африканський Союз активно залучалися до переговорів між різними політичними та військовими силами. У 2013 році підписання мирної угоди між урядом Судану та бойовими групами в Дарфурі стало важливим кроком до зниження насильства в регіоні. Аналогічно, після проголошення незалежності Південного Судану у 2011 році медіація сприяла залагодженню внутрішньополітичних суперечностей між південносуданським урядом і опозиційними силами (Seidel, 2025).

Конфлікт між грецькою та турецькою частинами Кіпру триває вже десятки років. Медіація, яка активно здійснювалась за участю Організації Об'єднаних Націй та інших

міжнародних структур, була ключовим фактором у численних спробах щодо розв'язання цього конфлікту, але попри певні позитивні кроки, такі як встановлення буферної зони й укладення тимчасових угод, досягнення повного мирного врегулювання все ще залишається непростим завданням і потребує продовження роботи посередників (International Crisis Group, 2023).

Яскравим прикладом військової медіації є її застосування також у розвідці – взаємодія між розвідувальними службами для мирного розв'язання конфліктів. Військова медіація у контексті розвідки є важливим інструментом для зменшення ескалації конфліктів і забезпечення більш ефективного розв'язання міжнародних або внутрішніх криз. Цей процес охоплює використання розвідувальних даних, співпрацю між різними державними або міжнародними розвідувальними службами й застосування медіації для досягнення мирного розв'язання конфліктів. Метою є не тільки збереження миру, але й забезпечення ефективної комунікації як між сторонами, які можуть бути на межі війни, так і загалом між підрозділами, а також медіаційні інструменти можна використовувати для злагодження певного підрозділу.

Військова медіація в розвідці на міжнародному рівні передбачає співпрацю між розвідувальними установами різних держав або організацій для отримання та аналізу розвідувальних даних із метою зниження рівня напруги й сприяння мирному розв'язанню конфліктів, що може складатися, наприклад, зі:

- збирання розвідувальної інформації для оцінювання ситуації й прогнозування можливих наслідків військових дій;
 - здійснення аналізу інформації для виявлення можливостей щодо мирного врегулювання конфліктних ситуацій і відновлення діалогу між сторонами конфлікту;
 - співпраці між розвідувальними службами різних держав або між міжнародними організаціями для моніторингу й аналізу поведінки учасників конфлікту.
- Військова медіація у розвідці може застосовуватися як на етапі запобігання конфлікту, так і під час чи після його активної фази, щоб уникнути ескалації насильства й забезпечити стабільність.

Загалом робота розвідки є критичним елементом у військовій медіації, оскільки розвідка надає інформацію, що є основою для прийняття рішень і підтримки дипломатичних процесів, адже за допомогою розвідувальної інформації можна зібрати детальні відомості про потенційні загрози, наміри противників і навіть, за потреби, виявити слабкі місця, які можна використати для мирного врегулювання конфліктної ситуації.

Окреслимо основні ролі розвідки у військовій медіації:

- інформаційна підтримка переговорів: розвідувальна інформація про військову ситуацію може продемонструвати медіаторам точне розуміння поточного стану конфлікту й дозволити об'єктивно оцінити можливість його мирного врегулювання;
- попередження ескалації конфліктної ситуації: збирання інформації про потенційні загрози та військові плани дає змогу попередити можливу ескалацію насильства, що дозволяє дипломатам і медіаторам пропонувати альтернативи військовим діям;
- визначення надійних посередників: розвідувальні дані можуть сприяти виявленню осіб або груп, які можуть бути відповідальними за підтримку миру або стабільності в конфлікті, посилюючи успішну медіацію.

Під час російського збройного вторгнення на схід України (Донбас) із квітня 2014 року інструменти військової

медіації, зокрема з використанням розвідки, були важливою частиною мирних переговорів і можливістю припинення вогню в Україні. Зокрема, у рамках підписання Мінських угод застосовані розвідувальні дані для забезпечення моніторингу перемир'я і дотримання умов припинення вогню. Збирання та обмін інформацією між сторонами конфлікту, а також використання розвідки для виявлення порушень допомогли забезпечити певний рівень стабільності на лінії фронту до моменту порушення країною-агресором цих угод, початку повномасштабного вторгнення в Україну та продовження порушення основних норм і принципів міжнародного права (Rulac Geneva Academy, 2023).

В Африці з метою врегулювання конфліктів таких, як війна в Дарфурі чи Південному Судані, міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй та Африканський Союз, використовували розвідувальні дані для військової медіації і спостереження за дотриманням угод про припинення вогню. Розвідка допомагала зібрати інформацію про переміщення військ, а також виявляти ключових лідерів опозиційних угруповань, що давало змогу організувати більш ефективні переговори й забезпечити контроль за виконанням мирних угод (ACCORD and African Union, 2014).

Визначимо такі виклики щодо використання розвідувальної інформації у військовій медіації, як-от: невизначеність даних – у розвідувальній діяльності часто виникають проблеми з точністю і достовірністю інформації, а якщо медіатор має неповні або спотворені дані, то це може призвести до прийняття неправильних рішень, що ускладнює процес мирного врегулювання; політичні інтереси – оскільки служба розвідки часто є інструментом політичного впливу і якщо одна зі сторін конфлікту має доступ до більшої кількості даних або використовує розвідку для маніпулювання результатами медіації, то це може знизити ефективність мирного процесу; відсутність довіри між сторонами конфлікту – міжнародні або національні розвідувальні організації повинні мати довіру від усіх сторін конфлікту, оскільки коли одна зі сторін сумнівається у нейтральності розвідки, це може ускладнити процес медіації.

Усе ж таки перспективи використання військової медіації у розвідці полягають у подальшому розвитку технологій збирання інформації, сприянні співпраці між розвідувальними органами різних країн і міжнародних організацій, тому найближчими роками можна очікувати: удосконалення процесу обміну даними між різними розвідувальними агентствами для забезпечення більш ефективної військової медіації; застосування новітніх технологій (штучний інтелект, аналіз великих даних) для точнішого оцінювання ситуації в реальному часі та сприяння медіаційним зусиллям; залучення цивільних експертів до розвідувальних процесів для більш глибокого розуміння локальних контекстів і потреб мирного врегулювання конфліктів.

Військова медіація у розвідці є важливим елементом сучасних миротворчих зусиль. Використання розвідувальної інформації допомагає знижувати ризик ескалації насильства, забезпечувати контроль за виконанням мирних угод і підтримувати мирний процес. Однак для того, щоб цей інструмент був ефективним, важливо забезпечити об'єктивність, точність і довіру в обміні інформацією між сторонами конфлікту, а також постійно вдосконалювати технології та методи збирання даних.

Однією з основних платформ для військової медіації є міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй, яка займається миротворчими місіями,

забезпечує підтримку діалогу між воюючими сторонами й організовує посередницькі переговори. Від початку своєї діяльності в 1945 році Організація Об'єднаних Націй багато разів виступала в ролі посередника в міжнародних конфліктах (United Nations, 2025).

Також інші міжнародні організації, такі як Європейський Союз, Африканський Союз або Ліга арабських держав, активно застосовують медіацію та її інструменти для врегулювання конфліктів у своїх регіонах. Наприклад, в Африці Африканський Союз часто організовує переговори між урядами й різними повстанськими групами, прагнучи уникнути широкомасштабних воєн.

Незважаючи на позитивні приклади, військова медіація стикається із численними викликами, наприклад такими, як:

- невизначеність щодо результатів – медіація не гарантує успіху, а в багатьох випадках навіть після підписання мирних угод конфлікти можуть відновлюватися через відсутність стабільної політичної волі;
- нерівність умов для переговорів – одними з основних труднощів під час проведення військової медіації є наявність значних розбіжностей у силі між сторонами конфлікту. Якщо одна з них значно сильніша, то вона може бути менш схильна до компромісів і досягнення консенсусу загалом, що ускладнює медіаційну процедуру;
- іноземне втручання – військові й політичні інтереси інших держав чи міжнародних організацій можуть ускладнити переговори та створити додаткові перешкоди для мирного процесу;
- проблеми з довірою – в умовах війни відновити довіру між сторонами часто є надзвичайно важким завданням, що ускладнює будь-яку медіацію.

Аналіз реалій сьогодення демонструє, що міжнародна спільнота усвідомлює важливість застосування медіації у збройних конфліктах і розвитку такого нового напрямку медіації, як військова медіація, тому намагається розвивати інструменти, які допоможуть зробити цю переговорну процедуру більш ефективною і вживаною.

Розвиток військової медіації залежить від певних ключових факторів.

1. Інституційне та правове забезпечення: міжнародні організації – Організація Об'єднаних Націй (ООН), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейський Союз (ЄС), Північноатлантичний альянс (НАТО) тощо відіграють важливу роль у розвитку військової медіації; формування правових механізмів та угод (Женевська конвенція, Гаазькі угоди тощо); зміцнення міжнародного права й механізмів його застосування у конфліктах.

2. Використання дипломатичних механізмів: розширення ролі технологій у процесах медіації, зокрема створення та застосування міжнародних і національних переговорних онлайн-платформ для діалогу й комунікації між сторонами конфлікту із залученням нейтральних посередників; використання дипломатичних каналів для запобігання ескалації конфліктів; розвиток багатосторонніх переговорів і коаліцій.

3. Удосконалення стратегій миротворчих місій: розширення миротворчих операцій та їх адаптація до нових викликів; використання новітніх технологій для моніторингу конфліктних зон (супутникові дані, безпілотні літальні апарати (БПЛА) тощо); посилення співпраці між військовими й цивільними структурами.

4. Гуманітарний вимір і робота із цивільним населенням: взаємодія медіаторів із місцевими громадами з метою зменшення напруги; надання гуманітарної допомоги в зонах конфлікту й залучення військових медіаторів;

залучення місцевих громад до мирного процесу, оскільки лише врахування інтересів усіх учасників конфлікту може сприяти стабільному та сталому миру; реінтеграція з використанням механізмів військової медіації ветеранів і колишніх комбатантів.

5. Вплив новітніх технологій та інформаційної безпеки: застосування медіації в кіберпросторі (боротьба з дезінформацією, інформаційні кампанії); моніторинг соціальних мереж і виявлення потенційних загроз; використання алгоритмів штучного інтелекту для аналізу конфліктів.

6. Підготовка й навчання медіаторів: спеціальні програми підготовки для військових і дипломатів (навчання спрощення процесу медіації і створення спеціалізованих центрів для підготовки військових медіаторів – миротворців); впровадження у навчальні програми військових, силовиків і цивільного населення (починаючи з дитячих садочків і шкіл) курсів із конфліктології, емоційного інтелекту й переговорних навичок; розвиток регіональних центрів військової медіації, сімейної медіації та переговорних процесів.

Військова медіація є потужним інструментом у розв'язанні збройних конфліктів, однак її ефективність залежить від багатьох факторів. Історія показує, що медіація може допомогти в досягненні мирних угод і зменшити рівень насильства, але вимагає великої дипломатичної майстерності, об'єктивності та неупередженості з боку медіаторів. Зважаючи на глобалізацію та нові виклики у сфері безпеки, міжнародні інститути будуть продовжувати вдосконалювати механізми медіації, прагнучи створити стабільні мирні регіони по всьому світу.

Військова медіація є складною і чутливою процедурою, яка постійно стикається із численними викликами, одним із яких є відсутність довіри між сторонами конфлікту, що часто ускладнює будь-який переговорний процес, а також відсутність єдності серед міжнародних партнерів (гравців). Крім того, необхідно розуміти, що геополітичні інтереси територіально великих та економічно потужніших держав можуть впливати на ефективність здійснення військової медіації.

Попри це, сучасний світовий порядок вимагає розвитку й удосконалення інститутів медіації, оскільки війни призводять до людських трагедій, руйнувань і соціальних проблем, що можуть мати довгострокові наслідки. Військова медіація дає шанс на мир, навіть коли інші шляхи розв'язання конфліктів здаються неможливими.

Військова медіація є важливим інструментом у сучасних міжнародних відносинах – це можливість зупинити конфлікти, запобігти гуманітарним катастрофам і закласти основу для тривалого миру. Проте успіх таких ініціатив залежить від готовності сторін до діалогу, а також здатності військових медіаторів ефективно адаптувати свої стратегії до кожного конкретного випадку. Зі збільшенням чисельності збройних конфліктів у світі медіація набуватиме ще більшого значення і в майбутньому може стати ключовим фактором у збереженні миру на планеті.

На сьогоднішній день військова медіація як метод мирного врегулювання збройних конфліктів знаходить застосування в різних кутках світу, оскільки замість того, щоб розв'язувати конфлікти через ескалацію насильства, вона спрямована на припинення кровопролиття і пошук компромісів, які можуть забезпечити тривалий мир. Різні міжнародні організації та окремі держави використовують дієву процедуру медіації та її механізми для розв'язання конфліктів, і цей інструмент суттєво впливає на стабільність у світі.

Дискусія і висновки

Сучасні збройні конфлікти демонструють складність і багатогранність процесу їх врегулювання. Військова медіація як новий вид переговорного процесу є відповіддю на виклики, зумовлені глобальними військовими конфліктами й необхідністю пошуку ефективних механізмів їх мирного врегулювання. Дослідження показують, що традиційні методи дипломатії часто виявляються недостатньо дієвими в розв'язанні військових протистоянь, особливо за умови складної багаторівневої структури конфлікту, наявності великої кількості зацікавлених сторін і різноспрямованих інтересів.

На основі аналізу сучасних переговорних практик можна виділити ключові аспекти, які визначають ефективність військової медіації. По-перше, її дієвість залежить від рівня підготовленості медіаторів, які мають володіти не лише навичками комунікації та ведення переговорів, але й розуміти специфіку військової справи, знати міжнародне гуманітарне право, а також мати практичний досвід роботи в зонах збройних конфліктів. По-друге, важливу роль відіграє нейтральність посередників і довіра до них із боку всіх учасників конфлікту. Відомо, що ефективність медіаційного процесу часто залежить від сприйняття сторін, які беруть участь у переговорах, і саме тому вибір медіаторів є критичним елементом організації військової медіації.

Дискусійним залишається питання правових аспектів військової медіації та її інтеграції у міжнародну систему врегулювання конфліктів. З одного боку, існує значна кількість міжнародних документів, які регламентують принципи мирного врегулювання конфліктів (резолюції ООН, міжнародні конвенції тощо). Проте вони часто не передбачають конкретних механізмів взаємодії між військовими й цивільними суб'єктами під час збройних конфліктів. Саме тому виникає необхідність розроблення нормативно-правових актів, які б регулювали порядок застосування військової медіації та визначали її місце в системі миротворчих ініціатив.

Ще одним викликом є питання координації військової медіації з іншими засобами мирного врегулювання конфліктів. Практика показує, що успішне застосування медіаційних методів можливе лише за умови комплексного підходу, який включає дипломатичні, економічні, соціальні та правові інструменти. Крім того, важливо враховувати психологічний аспект військових конфліктів, оскільки тривалий воєнний досвід формує специфічний менталітет учасників бойових дій, що може ускладнювати процес примирення.

Оцінюючи перспективи розвитку військової медіації, слід зазначити її потенціал у формуванні нових стандартів ведення переговорів у військовій сфері. Залучення військових медіаторів, які мають досвід роботи з військовослужбовцями й постраждалими від конфліктів, може суттєво підвищити ефективність процесу примирення. Водночас важливим завданням залишається упровадження програм підготовки військових медіаторів і розширення міжнародного співробітництва у цій сфері.

Отже, військова медіація є необхідним і перспективним інструментом врегулювання конфліктів, який може сприяти зниженню рівня насильства та формуванню більш стійких механізмів примирення. Її ефективність залежить від професійної підготовки медіаторів, юридичних механізмів регулювання та політичної волі сторін конфлікту. Подальші дослідження у цій сфері мають бути спрямовані на розроблення практичних рекомендацій щодо інтеграції військової медіації у міжнародну

систему врегулювання конфліктів та її адаптацію до сучасних умов глобальної безпеки.

У сучасному світі військова медіація стає все більш важливим інструментом для розв'язання збройних конфліктів і зниження рівня напруги між сторонами. Вона використовується як у міжнародних переговорах, так і на національному рівні, із залученням як військових, так і цивільного населення. Проте, незважаючи на численні успішні кейси її застосування, військова медіація стикається з низкою викликів, які впливають на її ефективність.

Одним із ключових аспектів військової медіації є її застосування у розвідці. Взаємодія між розвідувальними службами різних держав може значно сприяти мирному врегулюванню конфліктів, зменшенню загроз ескалації та підвищенню довіри між сторонами конфлікту. Розвідувальна інформація дає змогу медіаторам оцінити ситуацію, виявити потенційні ризики й виробити стратегію переговорного процесу. Прикладами успішного використання військової медіації в розвідці є конфлікти в Україні, Дарфурі, Південному Судані, де міжнародні організації та уряди застосовували розвідувальні дані для моніторингу ситуації та забезпечення контролю за дотриманням мирних угод.

Проте застосування військової медіації у розвідці має і свої труднощі. Одним з основних викликів є невизначеність розвідувальних даних, що може призвести до помилкових рішень. Також існує ризик політичного впливу, оскільки служби розвідки можуть використовувати отримані дані для маніпуляції або приховування правдивої інформації. Довіра між сторонами конфлікту також залишається слабкою ланкою, оскільки конфліктуючі сторони часто сумніваються в нейтральності отриманої інформації.

Попри всі виклики, перспективи військової медіації у розвідці є позитивними. Подальший розвиток технологій збирання та аналізу інформації, використання штучного інтелекту та співпраця між розвідувальними службами можуть зробити цей інструмент ще більш ефективним. Новітні технології надають можливість швидко реагувати на зміни в конфліктних ситуаціях, аналізувати великі масиви даних і забезпечувати точність прогнозів.

Міжнародні організації, такі як ООН, ЄС, ОБСЄ та Африканський Союз, відіграють ключову роль у розвитку військової медіації. Вони створюють переговорні платформи, залучають незалежних посередників і сприяють розробленню механізмів мирного врегулювання конфліктів. Також національні уряди мають посилювати свої інституційні спроможності у сфері військової медіації та інтегрувати цей інструмент у власні системи управління конфліктами.

Значним викликом залишається політична воля сторін до компромісу. Навіть за умови ефективного медіаційного процесу конфлікти можуть відновлюватися через відсутність довіри або небажання виконувати досягнуті домовленості. Також слід ураховувати вплив зовнішніх зацікавлених осіб, які можуть мати власні інтереси в конфлікті й перешкоджати досягненню миру.

Отже, військова медіація є одним із найперспективніших механізмів розв'язання збройних конфліктів, проте її успіх залежить від багатьох факторів. Розвиток технологій, міжнародна співпраця, посилення правових механізмів і готовність сторін до переговорів є критичними умовами її ефективного застосування. Ураховуючи зростаючу кількість конфліктів у світі, можна спрогнозувати, що роль військової медіації продовжуватиме зростати, а її методи й інструменти будуть удосконалюватися, щоб відповідати викликам сучасного глобального порядку.

Список використаних джерел

- ACCORD and African Union. (2014). *African Union Mediation Support Handbook*. <https://www.peaceau.org/uploads/06-au-mediation-support-handbook-2014.pdf>
- House of Commons Library. (2022). *Human rights in Colombia and implementation of the 2016 peace agreement*. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CDP-2022-0081/CDP-2022-0081.pdf>
- International Crisis Group. (2023). *How to Reinvigorate the UN's Mediation Efforts in Cyprus*. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europe-mediterranean/cyprus/how-reinvigorate-uns-mediation-efforts-cyprus>
- Mouhoub, N. (2024). The Role of The United Nations in Conflict Resolution and Peacekeeping: Case of Libya. *International Journal of Social Science and Human Research*, 7(07). <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v7-i07-02>
- Rulac Geneva Academy. (2023). *International armed conflict in Ukraine*. <https://www.rulac.org/browse/conflicts/international-armed-conflict-in-ukraine>
- Rulac Geneva Academy. (2025). *Rule of Law in Armed Conflicts – statistical data*. RULAC. <https://www.rulac.org/>
- Seidel, K. (2025) Towards a decentring of standardised peace mediation governance: a postcolonial reading of an interventionist travelling model in African contexts. *ONATI SOCIO-LEGAL SERIE*. <https://doi.org/10.35295/osls.iisl.2158>
- SIPRI Yearbook. (2024). *The independent resource on global security. World nuclear forces*. <https://www.sipri.org/yearbook/2024>
- United Nations Digital Library. (1988). *Principles and guidelines for international negotiations*. Resolution / adopted by the General Assembly. <https://digitalibrary.un.org/record/265687?v=pdf>
- United Nations. (2025). *Maintain International Peace and Security*. <https://www.un.org/en/our-work/maintain-international-peace-and-security>

References

- ACCORD and African Union. (2014). *African Union Mediation Support Handbook*. <https://www.peaceau.org/uploads/06-au-mediation-support-handbook-2014.pdf>
- House of Commons Library. (2022). *Human rights in Colombia and implementation of the 2016 peace agreement*. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CDP-2022-0081/CDP-2022-0081.pdf>
- International Crisis Group. (2023). *How to Reinvigorate the UN's Mediation Efforts in Cyprus*. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europe-mediterranean/cyprus/how-reinvigorate-uns-mediation-efforts-cyprus>
- Mouhoub, N. (2024). The Role of The United Nations in Conflict Resolution and Peacekeeping: Case of Libya. *International Journal of Social Science and Human Research*, 7(07). <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v7-i07-02>
- Rulac Geneva Academy. (2023). *International armed conflict in Ukraine*. <https://www.rulac.org/browse/conflicts/international-armed-conflict-in-ukraine>
- Rulac Geneva Academy. (2025). *Rule of Law in Armed Conflicts – statistical data*. RULAC. <https://www.rulac.org/>
- Seidel, K. (2025) Towards a decentring of standardised peace mediation governance: a postcolonial reading of an interventionist travelling model in African contexts. *ONATI SOCIO-LEGAL SERIE*. <https://doi.org/10.35295/osls.iisl.2158>
- SIPRI Yearbook. (2024). *The independent resource on global security. World nuclear forces*. <https://www.sipri.org/yearbook/2024>
- United Nations Digital Library. (1988). *Principles and guidelines for international negotiations*. Resolution / adopted by the General Assembly. <https://digitalibrary.un.org/record/265687?v=pdf>
- United Nations. (2025). *Maintain International Peace and Security*. <https://www.un.org/en/our-work/maintain-international-peace-and-security>

Отримано редакцією журналу / Received: 28.03.25

Прорецензовано / Revised: 02.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 07.04.25

OIha SLIUSARENKO, PhD (Law)
 ORCID ID: 0000-0003-0994-1010
 e-mail: olya_sunnyday@ukr.net
 National Academy of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MILITARY MEDIATION AS A NEW FORM OF NEGOTIATION PROCESS

Background. In today's world, where the number of armed conflicts continues to rise, the issue of their resolution is becoming increasingly urgent. According to the international online platform Rule of Law in Armed Conflicts (RULAC), there are currently over 110 armed conflicts worldwide involving at least 55 states and more than 70 non-state armed actors. Military mediation is an emerging branch of negotiation aimed at resolving conflicts within the military domain. The use of military mediation enables de-escalation of violence and contributes to the achievement of peace agreements. This article explores the concept of military mediation, its key characteristics, methods, and effectiveness under contemporary conditions.

Methods. The study is based on the application of the following scientific methods: Literature analysis – the theoretical foundations of military mediation and its implementation in international conflict resolution; Comparative method – juxtaposition of various approaches to armed conflict resolution through mediation; Modelling method – development of potential scenarios for applying military mediation in current conflicts; Empirical method – analysis of real-world cases of successful implementation of military mediation in the history of international relations.

Results. The research summarises and systematises data concerning: the classification of armed conflicts and their impact on international security; methods of negotiation within the military domain and their specific features; the use of military mediation in conflict resolution; international experience in the application of military mediation across various countries; practical aspects of military mediation, its effectiveness, and prospects for development.

Conclusions. Military mediation is an effective tool for preventing the escalation of armed conflicts, allowing for the achievement of compromises and the signing of peace agreements. It holds significant potential for conflict resolution both at the international and national levels. The core principles of military mediation include neutrality, confidentiality, flexibility, and adherence to international humanitarian law. Notable examples of military mediation include the peace process in Colombia, negotiations in Libya, Sudan, Cyprus, and others. The successful application of military mediation requires the development of professional training programmes for military mediators and the implementation of new approaches to peaceful conflict resolution.

Keywords: military mediation, armed conflict, negotiation process, international law, peaceful settlement, diplomacy, military mediator, mediation, mediation procedure, third-party intervention, conflicting parties, mediator, reconciliation.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflict of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 528.4/.5

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.73-77>

Олександр ГОНЧАРЕНКО, канд. техн. наук

ORCID ID: 0000-0002-0353-2470

e-mail: uy5us@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Сергій БОДНАР, асист.

ORCID ID: 0000-0002-1052-5543

e-mail: bodnarsp@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Маргарита ДУБНИЦЬКА, д-р філософії

ORCID ID: 0000-0002-1907-1496

e-mail: MarharytaDubnytska@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВПЛИВ ПЕРСПЕКТИВНОГО ЗОБРАЖЕННЯ ШТРИХОВОГО ПОЛЯ НІВЕЛІРНОЇ РЕЙКИ
НА ТОЧНІСТЬ ЗЧИТУВАННЯ ЦИФРОВИМ НІВЕЛІРОМ

Вступ. У статті наведено результати теоретичного аналізу та числового моделювання впливу перспективного спотворення зображення нівелірної штрихкової рейки на точність зчитування цифровим нівеліром. Досліджено процес зміщення максимуму кореляційної функції, що виникає при повороті рейки навколо вертикальної осі. Аналітично доведено, що похибка відліку має квадратичну залежність від кута повороту рейки.

Методи. Для комплексного вивчення системи "нівелір – рейка" застосовано системний аналіз; для визначення перспективних змін розмірів штрихів та їхнього впливу на алгоритм зчитування – методи проєктивної геометрії. Геометричний аналіз використано для математичного опису змін у геометрії штрихових символів при повороті рейки. Кореляційний аналіз виконано для оцінювання зв'язку між кутом повороту рейки, відстанню до неї та середньоквадратичною похибкою вимірювання.

Результати. Числове моделювання, проведене для відстані візування 30 м, показало, що при кутах повороту до 5° похибка залишається в межах 0,2 мм і є несуттєвою для практичних вимірювань. Однак при кутах понад 10° систематична похибка перевищує 0,8 мм, що є критичним для вимог високоточного нівелювання. Продемонстровано, що перспективне спотворення штрихкової шкали призводять до зменшення розмірів штрихів пропорційно закону косинуса кута повороту.

Висновки. Результати числового моделювання узгоджуються з аналітичними оцінками, що підтверджує достовірність запропонованої моделі. Зроблено висновок про необхідність контролю положення рейки під час вимірювання для мінімізації систематичних похибок. Отримані результати можуть бути враховані для вдосконалення технологій цифрового нівелювання, розроблення методів автоматичного контролю положення рейки та підвищення загальної точності геодезичних вимірювань.

Ключові слова: штрихкова нівелірна рейка, перспективне спотворення, кореляційна функція, похибка відліку, високоточне нівелювання.

Вступ

Цифрове нівелювання є невід'ємним складником сучасної геодезичної практики завдяки високій точності й автоматизації оброблення даних. Застосування цифрових нівелірів дозволяє істотно підвищити продуктивність польових робіт і при зчитуванні відліків мінімізувати людський фактор (Leica Geosystems, 2007; Trimble DiNi Digital..., 2017). Проблематика забезпечення точності цифрового нівелювання активно досліджується у науковій літературі. Бруннер і Вошиц (Brunner, & Woschitz, 2004) детально проаналізували потенціал точності цифрових нівелірів і основні джерела похибок, зокрема викривлення шкали рейки та спотворення зображення. Хойнеке та Нойнер (Heipenke, & Neuner, 2011) розробили методики мережевого калібрування цифрових нівелірів для виявлення систематичних похибок, спричинених оптичними дефектами. Стандарт ISO 12858-1:2014 (ISO, 2014) визначає технічні вимоги до інварних рейок і аксесуарів для геодезичних приладів, проте не містить рекомендацій щодо похибок, зумовлених неправильним положенням рейки відносно нівеліра. Дубовий у підручнику "Геодезичні вимірювання високої точності" (Дубовий, 2015) підкреслює важливість точного встановлення рейки, однак окремо не аналізує ефект перспективного спотворення, що виникає при її повороті.

Найближчими до теми дослідження є роботи Німеєр (Niemeier, 2000), де обговорюється загальний вплив спотворень рейки на результати вимірювання, і дослідження Чжан і Альтамімі (Zhang, & Altamimi, 2014), які аналізували точність цифрового нівелювання за допомогою Trimble DiNi, однак також не акцентували увагу на перспективних спотвореннях. У роботах (Бурак, & Гринішак, 2012, 2014; Тревого та ін., 2011, 2012) досліджені питання визначення похибок і точності цифрового нівелювання короткими променями за різних умов виконання робіт. Отже, проведення теоретичного аналізу і числового моделювання впливу повороту нівелірної штрихкової рейки на точність визначення відліку цифровими нівелірами є актуальним, що й обумовлює вибір теми дослідження.

У межах дослідження було поставлено такі основні завдання:

- розробити геометричну модель перспективного спотворення штрихкової рейки, що виникає внаслідок її повороту навколо власної вертикальної осі;
- аналітично вивести залежність зміщення положення кореляційного максимуму від величини кута повороту рейки;
- провести числове моделювання похибок зчитування рейки для різних значень кута повороту;

© Гончаренко Олександр, Боднар Сергій, Дубницька Маргарита, 2025

- здійснити порівняльний аналіз результатів аналітичного та числового підходів із метою верифікації запропонованої моделі;

- сформулювати рекомендації щодо мінімізації впливу похибок перспективного спотворення під час практичного використання цифрових нівелірів.

Методи

Для комплексного вивчення системи "нівелір – рейка" застосовано системний аналіз. Система розглядається як цілісний об'єкт, у якому досліджується взаємовідношення між інформаційно-геометричними характеристиками штрихкової рейки та властивостями електронно-оптичного сенсора. Методи проективної геометрії застосовані для визначення перспективних змін розмірів штрихів та їх впливу на алгоритм зчитування цифровим нівеліром. Геометричний аналіз використано для математичного опису змін у геометрії штрихових символів при повороті рейки. Кореляційний аналіз виконано для оцінювання зв'язку між кутом повороту рейки, відстанню до неї та апіорного розрахунку середньоквадратичної похибки вимірювання.

Результати

Під час проведення нівелювання з використанням цифрового нівеліра передбачається, що нівелірна рейка встановлена вертикально й перпендикулярно до візирної осі приладу. Однак у реальних умовах виникають випадки, за яких установлення рейки необхідно виконати з деяким поворотом навколо власної вертикальної осі, що зумовлює перспективні спотворення зображення штрихів рейки в оптико-електронній системі зчитування цифрового нівеліра.

При куті повороту рейки φ видимий розмір штриха $W_{\text{вид}}$ зменшується за законом

$$W_{\text{вид}} = W \cos \varphi, \quad (1)$$

де W – теоретичний розмір штриха на рейці; φ – кут повороту рейки (в радіанах або градусах).

Це зменшення зумовлює те, що профіль захопленого зображення в цифровому нівелірі вже не відповідає стандартному еталону, що застосовується для визначення висоти методом кореляції (рис. 1).

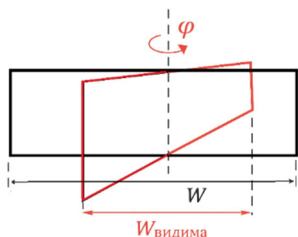

Рис. 1. Геометрична модель перспективного спотворення

Числова ілюстрація процесу:

- при $\varphi = 0^\circ$ видима протяжність штриха дорівнює реальній;
- при $\varphi > 10^\circ$ спостерігається помітне звуження розміру штрихового елемента, яке спричиняє зміщення максимуму кореляції.

Причини виникнення систематичних похибок при геометричному нівелюванні цифровим нівеліром. Цифрові нівеліри зчитують відлік шляхом крос-кореляції захопленого зображення рейки з еталонним профілем штрихового коду. В ідеальних умовах максимум кореляції точно відповідає положенню правильного відліку. Поворот рейки змінює масштаб видимого профілю, що викликає:

- зміну ширини штрихів і пробілів;
- деформацію форми кореляційної функції;

- зміщення положення максимуму кореляції.

Отже, при визначенні відліку цифровий нівелір реєструє хибне значення висоти.

Математична інтерпретація:

- форма кореляційної функції $C(x)$ стає асиметричною при повороті;

- положення максимуму x_{max} зміщується від істинного нуля. Це зміщення інтерпретується як похибка у визначенні перевищення.

Аналітична оцінка похибок. Для малих кутів φ можна використати розклад функції косинуса в ряд Тейлора:

$$\cos(\varphi) \approx 1 - \frac{\varphi^2}{2} \quad (2)$$

Відповідно, зміщення відліку викликає метричну похибку Δh , яка пропорційна квадрату кута повороту:

$$\Delta h = L(1 - \cos(\varphi)) \approx L \frac{\varphi^2}{2} \quad (3)$$

де L – відстань від цифрового нівеліра до рейки.

Приклад розрахунку: при $L = 30$ м та $\varphi = 10^\circ$ (тобто $\varphi = 0,1745$ рад) отримуємо

$$\Delta h \approx (30 \times 0,1745^2) / 2 \approx 0,45 \text{ мм.}$$

Така похибка є суттєвою і перевищує допустимі значення для високоточного нівелювання.

Числове моделювання процесу спотворення. Для кількісного оцінювання впливу кута повороту рейки навколо вертикальної осі на результати цифрового нівелювання було застосовано метод числового моделювання.

Метою моделювання є встановлення залежності між перспективними спотвореннями зображення штрихів рейки та виникненням похибок у вимірюванні перевищень.

Поворот рейки навколо вертикальної осі є важливим чинником, що зумовлює перспективне "стискання" зображення, наслідком чого є зміщення характерних елементів штрихового коду на фотоелектронному сенсорі приладу.

У цьому моделюванні зроблено припущення, що основним ефектом спотворення є зменшення видимої ширини штрихів пропорційно до косинуса кута повороту. Інші можливі спотворення, такі як викривлення форми штрихів або зміна контрастності, у цьому дослідженні не враховувалися, оскільки їхній вплив вважаємо другорядним при малих кутах повороту.

Числове моделювання (рис. 2) виконане за таким алгоритмом.

1. *Формування еталонного профілю рейки без спотворень.* Створюється математична модель ідеального (недеформованого) зображення штрихкової рейки з правильною геометрією штрихів.

2. *Побудова спотвореного профілю шляхом зменшення ширини штрихів відповідно до заданого кута повороту φ .* Ураховується перспектива: унаслідок повороту рейки навколо власної вертикальної осі видима ширина штрихів зменшується пропорційно до косинуса кута повороту.

3. *Обчислення крос-кореляційної функції між еталонним і спотвореним профілями.* Для кількісного порівняння профілів застосовується метод крос-кореляції, що дозволяє визначити ступінь взаємної відповідності сигналів і виявити можливі зміщення.

4. *Визначення зміщення положення максимуму кореляційної функції.* Зміщення максимуму відносно положення еталонного профілю інтерпретується як результат геометричного спотворення, спричиненого поворотом рейки.

5. *Переведення зміщення в метричну похибку Δh з урахуванням робочої відстані L .* Обчислене зміщення переводиться у похибку вимірювання перевищення, виходячи з геометричних співвідношень між піксельною відстанню і реальною відстанню до рейки.

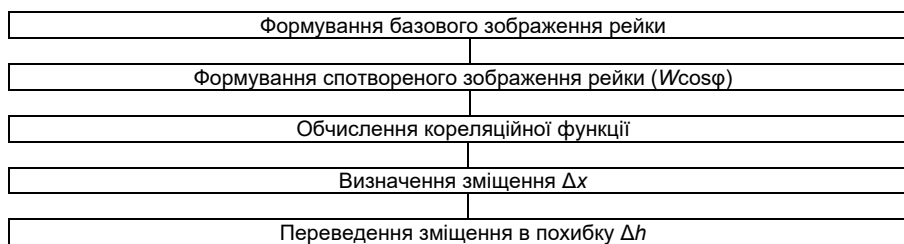

Рис. 2. Блок-схема алгоритму числового моделювання впливу повороту рейки на похибку відліку

Використані параметри моделювання:

- робоча відстань до рейки: $L = 30$ м;
- кути повороту рейки: $0^\circ, 5^\circ, 10^\circ, 15^\circ$;
- базова (реальна) ширина штриха на рейці: $W = 10$ мм.

Аналіз похибок. Отримані результати показали квадратичну залежність похибки від кута повороту. При поворотах до 5° похибка залишається незначною (0,2 мм). При кутах більше 10° похибка зростає і досягає 0,8 мм.

Залежність може бути описана узагальненою формулою

$$\Delta h(\varphi) = kL\varphi^2 \quad (4)$$

де $k \approx 0,5$ – емпіричний коефіцієнт пропорційності.

Аналіз геометричних змін видимої ширини штрихів.

На основі аналітичної моделі зменшення ширини штрихів нівелірної рейки при її повороті на кут φ були розраховані значення видимої ширини для кутів $0^\circ, 5^\circ, 10^\circ$ та 15° . Розрахунок проводили за формулою (1). Результати розрахунків наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Видима ширина штриха рейки при заданих кутах повороту		
Кут повороту φ , град.	$\cos(\varphi)$	Видима ширина штриха $W_{\text{вид}}$, мм
0°	1,00000	10,00
5°	0,99619	9,96
10°	0,98481	9,85
15°	0,96592	9,66

Аналіз показує, що при повороті рейки на 15° видима ширина штрихів на відстані 30 м зменшується на понад 3 %, що призводить до суттєвого спотворення видимої форми штрихового образу.

Числове визначення похибок відліку. З використанням моделі деформації зображення виконано числове моделювання процесу кореляційного зчитування відліку. Результати обчислення метричної похибки при різних кутах наведено у табл. 2.

Як видно з табл. 2, при кутах повороту понад 10° систематична похибка у визначенні висоти перевищує 0,8 мм, що є критичним для робіт високої точності.

Для наочності результатів було побудовано графік залежності похибки від кута повороту рейки (рис. 3).

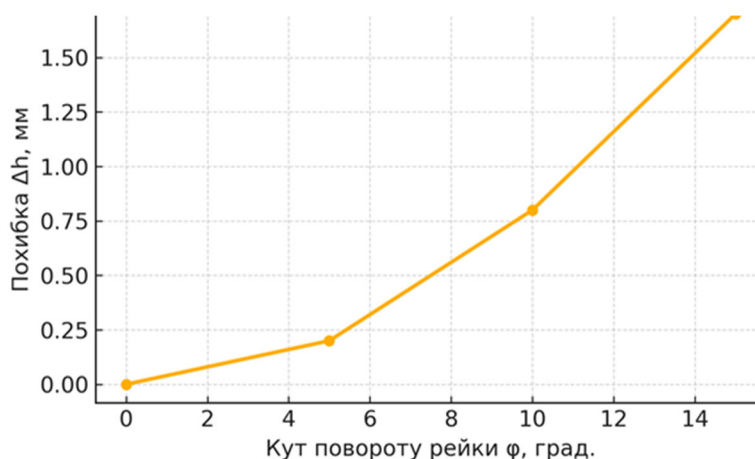
Графік має квадратичний характер, що підтверджує аналітичне виведення залежності:

$$\Delta h \approx \frac{L\varphi^2}{2} \quad (5)$$

Графік демонструє, що при збільшенні кута повороту рейки φ похибка Δh швидко зростає.

Таблиця 2

Похибка відліку Δh залежно від кута повороту рейки φ	
Кут повороту φ , град.	Похибка Δh , мм
0°	0,0
5°	0,2
10°	0,8
15°	1,7

Рис. 3. Залежність похибки Δh від кута повороту рейки φ

Інтерпретація результатів. Дослідження має прикладне спрямування і дає змогу обґрунтовано визначити граничне допустиме значення кута повороту рейки, за якого похибка цифрового нівелювання не перевищує критичних меж точності. За результатами числового моделювання встановлено, що цей поріг перебуває в межах 10° . При

перевищенні цього значення похибка зростає на понад 0,8 мм, що є неприйнятним для вимог нівелювання I та II класу. Отримані результати можуть бути використані при розробленні програм польових вимірювань і методик перевірки достовірності отриманих даних.

Дискусія і висновки

Проведене аналітичне й числове дослідження впливу повороту нівелірної рейки навколо власної вертикальної осі на точність визначення висоти цифровим нівеліром підтвердило гіпотезу про квадратичний характер залежності похибки від кута повороту.

Отримані результати добре узгоджуються з положеннями аналітичної моделі, що базується на наближенні функціональної залежності косинуса для малих кутів:

$$\cos(\varphi) \approx 1 - \frac{\varphi^2}{2}. \quad (6)$$

Порівняння отриманих результатів із положеннями попередніх досліджень (зокрема Brunner, & Woschitz, 2004; Heunecke, & Neuner, 2011) засвідчило, що хоча загальний вплив геометричних спотворень зображення рейки на точність визначення перевищень був зазначений, вплив саме повороту рейки навколо вертикальної осі як джерела систематичної похибки досі не розглядався окремо. У такому контексті результати цього дослідження заповнюють важливу прогалину в методиці високоточного цифрового нівелювання.

Установлене граничне значення кута повороту рейки (біля 10°) може розглядатися як рекомендаційне при виконанні короткопроменевого нівелювання. При перевищенні цього порогу похибка перевищує 0,8 мм, що є недопустимим для нівелювання I та II класу. Отже, результати дослідження мають практичний характер і можуть бути використані для розроблення нормативних настанов з організації польових вимірювань, а також для вдосконалення алгоритмів оброблення результатів вимірювань програмним забезпеченням цифрових нівелірів щодо фільтрації та автоматичного виявлення спотворених або недостовірних спостережень. Крім того, дослідження засвідчує доцільність використання додаткового оснащення і методів, які дозволяють контролювати або автоматично визначати орієнтацію під час зчитування відліків по штрихкодів рейках, наприклад за допомогою аналізу асиметрії кореляційної функції або інклінометричних модулів.

Таким чином, результати дослідження не лише підтверджують фізичну природу спотворень, пов'язаних із горизонтальним поворотом рейки, але й надають практичні орієнтири для забезпечення точності цифрового нівелювання в реальних умовах.

На основі проведеного теоретичного аналізу й числового моделювання сформульовано такі висновки.

1. Поворот нівелірної рейки навколо її вертикальної осі зумовлює перспективне спотворення зображення штрихів на ПЗЗ-матриці цифрового нівеліра, що зумовлює зміщення максимуму кореляційної функції та генерує систематичну похибку у визначенні перевищень.

2. Похибка має квадратичну залежність від кута повороту й досягає гранично допустимих значень при відносно невеликих кутах повороту штрихкової рейки. Зокрема, при кутах повороту понад 10° розрахункова величина похибки перевищує 0,8 мм. Звідси допустиме значення кута повороту, при якому похибка ще не перевищує межі, установлені для високоточного нівелювання, становить до 10°. Це значення може бути рекомендоване як орієнтир для практичного використання.

3. Результати числового моделювання добре узгоджуються з аналітичною моделлю, заснованою на використанні косинусної залежності для малих кутів, що підтверджує достовірність і надійність запропонованої методики.

4. Отримані результати можуть бути застосовані для:

- розроблення методики й регламентів польових вимірювань;

- удосконалення методів контролю положення нівелірної рейки;

- автоматизації алгоритмів виявлення ненадійних результатів цифрового нівелювання.

Внесок авторів: Олександр Гончаренко – концептуалізація, аналіз джерел, математичне моделювання, оригінальна чернетка; Сергій Боднар – методологія, аналіз джерел, формальний аналіз, валідація даних; Маргарита Дубницька – аналіз джерел, огляд літератури, розробка теоретичних основ дослідження, перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Бурак, К., & Гринішак, М. (2012). Дослідження роботи електронних приладів (віддалеміра LEICA DISTO TM A6, цифрового нівеліра SPRINTER 150M та електронного тахеометра SOKKIA SET 630R) під час різкої зміни температури приладу. *Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва*, 1(23), 72–76.
- Бурак, К., & Гринішак, М. (2014). Дослідження похибки зчитування відліку під час геометричного нівелювання коротким променем цифровими нівелірами. *Геодезія, картографія та аерофотознімання*, 80, 30–39.
- Дубовий, С. І. (2015). *Геодезичні вимірювання високої точності*. Вид-во КНУ.
- Тревого, І., Ільків, Є., & Ткаченко, Ю. (2011). Точність цифрового нівелювання з врахуванням додаткових переміщень рейок. *Геодезія, картографія і аерофотознімання*, 74, 10–13.
- Тревого, І., Ільків, Є., & Кухтар, Д. (2012). Удосконалення методики нівелювання цифровим нівеліром. *Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва*, 1(23), 96–97.
- Brunner, F. K., & Woschitz, H. (2004). On Digital Levels: Accuracy Potential and Error Sources. *Reports on Geodesy*, 1(70), 71–78.
- Heunecke, O., Neuner, H. (2011). Network-Based Calibration of Digital Levels. *Journal of Applied Geodesy*, 2, 79–89.
- ISO. (2014). ISO 12858-1:2014. *Optics and optical instruments – Ancillary devices for geodetic instruments. Part 1: Invar levelling staffs*. <https://www.iso.org/standard/57606.html>
- Leica Geosystems. (2007). *Leica Sprinter. User Manual*. http://geotop.com.pe/descargas/soporte/manuales/sprinter_manualuser_geotop.pdf
- Niemeier, W. (2000). Digital Levels – A New Chance for Geodetic Precision Leveling. *Proceedings of the FIG Working Week*.
- Trimble DiNi Digital Level User Guide. (2017). *Trimble Navigation Limited*. https://zinyas.geonovus.lt/sites/default/files/2021-09/Trimble%20DiNi%20UserGuide%20ver6_ENG.pdf
- Zhang, C., & Altamimi, Z. (2014). Investigation of Digital Levelling Accuracy Using Trimble DiNi. *Survey Review*, 46(335), 57–65.

References

- Brunner, F. K., & Woschitz, H. (2004). On Digital Levels: Accuracy Potential and Error Sources. *Reports on Geodesy*, 1(70), 71–78.
- Burak, K., & Hrynishak, M. (2012). Study of the operation of electronic devices (LEICA DISTO TM A6 rangefinder, SPRINTER 150M digital level and SOKKIA SET 630R electronic total station) during a sharp change in the temperature of the device. *Modern advances in geodetic science and production*, 1(23), 72–76 [in Ukrainian].
- Burak, K., & Hrynishak, M. (2014). Study of the error of reading the reference during geometric leveling with a short beam by digital levels. *Geodesy, cartography and aerial photography*, 80, 30–39 [in Ukrainian].
- Dubovy, S. I. (2015). *High-precision geodetic measurements*. KNU [in Ukrainian].
- Heunecke, O., Neuner, H. (2011). Network-Based Calibration of Digital Levels. *Journal of Applied Geodesy*, 2, 79–89.
- ISO. (2014). ISO 12858-1:2014. *Optics and optical instruments – Ancillary devices for geodetic instruments. Part 1: Invar levelling staffs*. <https://www.iso.org/standard/57606.html>
- Leica Geosystems. (2007). *Leica Sprinter. User Manual*. http://geotop.com.pe/descargas/soporte/manuales/sprinter_manualuser_geotop.pdf
- Niemeier, W. (2000). Digital Levels – A New Chance for Geodetic Precision Leveling. *Proceedings of the FIG Working Week*.
- Trevogo, I., Ilkiv, Ye., & Kukhtar, D. (2012). Improvement of the digital leveling method. *Modern advances in geodetic science and production*, 1(23), 96–97 [in Ukrainian].
- Trevogo, I., Ilkiv, Ye., & Tkachenko, Yu. (2011). Accuracy of digital leveling with additional rail displacements. *Geodesy, Cartography and Aerial Photography*, 74, 10–13 [in Ukrainian].
- Trimble DiNi Digital Level User Guide. (2017). *Trimble Navigation Limited*. https://zinyas.geonovus.lt/sites/default/files/2021-09/Trimble%20DiNi%20UserGuide%20ver6_ENG.pdf
- Zhang, C., & Altamimi, Z. (2014). Investigation of Digital Levelling Accuracy Using Trimble DiNi. *Survey Review*, 46(335), 57–65.

Отримано редакцією журналу / Received: 29.04.25

Прорецензовано / Revised: 05.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 08.05.25

Oleksandr HONCHARENKO, PhD (Engin.)
ORCID ID: 0000-0002-0353-2470
e-mail: uy5us@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Serhii BODNAR, Assist.
ORCID ID: 0000-0002-1052-5543
e-mail: bodnarsp@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Marharyta DUBNYTSKA, PhD
ORCID ID: 0000-0002-1907-1496
e-mail: MarharytaDubnytska@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IMPACT OF PERSPECTIVE DISTORTION OF A BAR-CODE LEVELING STAFF FIELD ON THE ACCURACY OF DIGITAL LEVEL READINGS

Background. This article presents the results of theoretical analysis and numerical modelling of the influence of perspective distortion in the image of a bar-code leveling staff on the accuracy of readings obtained by a digital level. The study examines the displacement of the peak in the correlation function caused by the rotation of the staff around its vertical axis. It is analytically demonstrated that the reading error exhibits a quadratic dependence on the rotation angle of the staff.

Methods. A systems analysis approach was used to comprehensively study the "level-staff" system. Projective geometry methods were applied to determine the dimensional changes in the bar elements due to perspective and their effect on the reading algorithm. Geometric analysis was employed to mathematically describe changes in the geometry of bar-code symbols during staff rotation. Correlation analysis was conducted to assess the relationship between the rotation angle of the staff, the distance to the staff, and the root-mean-square measurement error.

Results. Numerical modelling performed at a sighting distance of 30 metres showed that for rotation angles up to 5° , the resulting error remains within 0.2 mm, which is negligible for most practical measurements. However, at rotation angles exceeding 10° , the systematic error surpasses 0.8 mm, which is critical for high-precision levelling requirements. The study demonstrates that perspective distortion reduces the apparent size of the bar elements proportionally to the cosine of the rotation angle.

Conclusions. The results of numerical modelling are consistent with analytical estimations, confirming the validity of the proposed model. The study concludes that controlling the position of the staff during measurement is essential to minimise systematic errors. The findings can be used to improve digital levelling technologies, develop methods for automatic staff positioning control, and enhance the overall accuracy of geodetic measurements.

Keywords: bar-code leveling staff, perspective distortion, correlation function, reading error, high-precision levelling.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 528.4:658.155

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.62.78-83>

Олександр КОРЕНЕЦЬ¹, канд. геогр. наук
ORCID ID: 0000-0001-6352-9591
e-mail: oleksandr.korenets@knu.ua

Ірина ПІДЛІСЕЦЬКА¹, канд. геогр. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-6724-2379
e-mail: Irinna2008@univ.net.ua

Андрій БУЛГАКОВ², д-р філософії
ORCID ID: 0000-0003-4139-6761
e-mail: bulgandriy@gmail.com

Тамара КУРАЧ¹, канд. геогр. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5989-9431
e-mail: kurachTM@knu.ua

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
²Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Київ, Україна

МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ ВАРТОСТІ Т ОПОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧНИХ І КАРТОГРАФІЧНИХ РОБІТ

Вступ. Проблематика економічного оцінювання топографо-геодезичних і картографічних робіт (далі ТГКР) у секторі оборони України залишається недостатньо висвітленою у сучасних наукових дослідженнях. В умовах реформування сектору безпеки й оборони, а також активного залучення ресурсів до потреб воєнного забезпечення, постає необхідність у науково обґрунтованій методиці визначення вартості ТГКР, яка враховувала би специфіку діяльності підрозділів Топографічної служби Збройних сил України (далі ТС ЗС України). Запропонована модель розрахунку включає шість етапів: підготовку вихідних даних, проведення основних розрахунків, визначення величин прямих і непрямих витрат, розрахунок базисної кошторисної вартості, узгодження і затвердження розрахунків.

Методи. У статті було використано загальнонаукові методи аналізу, порівняння, синтезу, аналогії, системного підходу, структурно-графічний. Застосування цих методів дозволило систематизувати існуючі підходи до оцінювання вартості топографо-геодезичних і картографічних робіт і розробити структурно-графічну модель розрахунку їхньої вартості.

Результати. Розроблена система базових розрахункових показників охоплює трудовитрати, витрати на матеріали, транспорт, обладнання та їхню амортизацію, адміністративні й накладні витрати з урахуванням непередбачених витрат і ризиків. Існує очевидна наукова і практична потреба у розробленні економіко-методичної моделі оцінювання вартості ТГКР, адаптованої до структури та завдань ТС ЗС України, яка б стала основою для прийняття управлінських рішень у плануванні, логістиці та ресурсному забезпеченні.

Висновки. Запропонована структурно-графічна модель вартості робіт урахує специфіку оцінювання цих видів робіт для військової сфери та включає комплексну систему показників для оцінювання вартості: трудовитрати, матеріальні, транспортні, адміністративні, накладні витрати тощо. Важливим результатом проведеного дослідження є розроблення системи базових розрахункових показників, які можуть бути адаптовані до різних видів топографо-геодезичних і картографічних робіт, що виконуються ТС ЗС України.

Ключові слова: топографо-геодезичні та картографічні роботи, економічне оцінювання, топографічна служба, оцінювання вартості, структурна модель, геопросторові дані.

Вступ

Провідними науковими та проектно-виробничими організаціями України, зокрема ДП "Науково-дослідний інститут геодезії і картографії", ДП "Укргеоінформ", а також низкою закордонних інституцій (таких як National Geospatial-Intelligence Agency (NGA, США), US Geological Survey (USGS), European Space Agency (ESA)) проводилися та проводяться розроблення, спрямовані переважно на технічне вдосконалення способів збирання, оброблення та візуалізації геопросторових даних. Наприклад, у рамках проєктів ESA реалізовано рішення з уніфікації супутникового картографування та геодинамічного моніторингу; NGA розробляє стандартизовані формати збереження, обміну та інтеграції геоданих у військових інформаційних системах; вітчизняні установи адаптували міжнародні технології до умов національного забезпечення геопросторовими даними ЗС України.

Проте в абсолютній більшості випадків результати цих досліджень стосуються технологічного або організаційного складника процесів топографо-геодезичного забезпечення. Питання ж економічного обґрунтування вартості таких робіт, особливо у специфічних умовах воєнного часу, залишаються відкритими. Зокрема, відсутня систематизована методика, яка б урахувала:

обсяги та специфіку ТГКР; рівень залучених ресурсів; технічні параметри обладнання; умови виконання (включно з бойовими умовами або умовами надзвичайного стану); критерії ефективності витрат.

Окремі елементи підходів до оцінювання вартості робіт зустрічаються у техніко-економічних і керівних документах (Командування Сил підтримки Збройних Сил України, 2020а; Міністерство оборони України, 2010), а також у роботі (Кобель, 2024), проте системної реалізації методики з урахуванням оборонної специфіки досі не здійснено.

Отже, існує очевидна наукова й практична потреба в розробленні економіко-методичної моделі оцінювання вартості ТГКР, адаптованої до структури та завдань ТС ЗС України, яка б стала основою для прийняття управлінських рішень у плануванні, логістиці й ресурсному забезпеченні.

Мета дослідження – розроблення методики оцінювання вартості топографо-геодезичних і картографічних робіт для ефективного планування та ресурсного забезпечення ТС ЗС України.

Методи

Під час написання статті використовувалися загальнонаукові методи: аналізу, порівняння, синтезу, аналогії, системного підходу. Метод аналізу був застосований

для вивчення нормативно-правової бази щодо оцінювання вартості ТГКР, метод порівняння – для зіставлення різних підходів до оцінювання вартості ТГКР, метод синтезу та структурно-графічний для розроблення основних етапів методики розрахунку, системний підхід – для комплексного розгляду проблеми визначення вартості ТГКР із врахуванням взаємозв'язків між різними факторами впливу.

Результати

Згідно зі статтею 19 Закону України "Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність" (Верховна Рада України, 1998), фінансування топографо-геодезичних і картографічних робіт здійснюється коштом Державного бюджету України, місцевих бюджетів, коштів замовників робіт та інших джерел, не заборонених законодавством. Вартість робіт визначається з урахуванням аспектів складності робіт, природних умов, пори року, транспортної доступності району робіт, системи організації робіт тощо. Розглянемо особливості формування вартості окремих видів робіт. Загальнодержавні топографо-геодезичні роботи фінансуються переважно з державного бюджету та мають фіксовані розцінки, вартість топографічних робіт визначається на договірній основі, з урахуванням визначених і додаткових умов виконання робіт. Ціноутворення щодо виконання картографічних робіт залежить від багатьох факторів: масштабу карт, категорій складності картографічних робіт, рельєфу місцевості, призначення картографічної продукції тощо. Закон України "Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність" визначає загальні принципи ціноутворення, але не містить конкретної методики розрахунку вартості робіт.

Загальна кошторисна вартість ТГКР визначається за чинними на час підготовки проектно-кошторисної документації розцінками та складається з основних і накладних (загальновиробничих та адміністративних) витрат. Вартість виконання робіт (виробництва продукції, надання послуг) у сфері геодезії, картографії та кадастру використовується як узагальнений і вагомий показник для оцінювання діяльності всіх учасників виробничого процесу й регулювання відносин між ними. З показником вартості виконання робіт (виробництва продукції, надання послуг) пов'язуються значення інших показників виробничої, економічної та фінансової діяльності підприємства, наприклад прибуток підприємства (організації), заробітна плата виконавців виробничих завдань, структура основних виробничих фондів тощо (Бондаренко, 2024).

У 2003 р. було затверджено "Збірник укрупнених кошторисних розцінок на топографо-геодезичні та картографічні роботи з метою створення національної нормативно-правової бази для топографо-геодезичної та картографічної діяльності". Документ спрямований на впровадження сучасних методів і технологій, розвиток ринкових відносин у цій сфері та впорядкування кошторисних розцінок на відповідні роботи. Збірник містить детальні методики визначення кошторисної вартості загальнодержавних топографо-геодезичних і картографічних робіт, що фінансуються з Державного бюджету України, але через застарілість положень цей документ утратив чинність у 2015 р. (Міністерство екології та природних ресурсів України, 2003).

У 2007 р. затверджено "Методику розрахунку плати за топографо-геодезичну та картографічну інформацію" (Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, 2007а). У загальних положеннях методики визначаються її мета та сфера застосування. У порядку розрахунку плати описується механізм обчислення вартості надання топографо-геодезичної та

картографічної інформації, включаючи формули й необхідні коефіцієнти, а додатки містять таблиці з коефіцієнтами, які враховують різні фактори, такі як масштаб картографічного матеріалу, актуальність даних, наклад створюваних карт, вид продукції (цифрова карта чи план). Ці додатки допомагали уточнити розрахунки й забезпечити справедливе визначення плати за користування відповідною інформацією. Зазначена методика була спрямована на встановлення єдиного підходу до визначення вартості топографо-геодезичної та картографічної інформації, що надається користувачам, але також втратила чинність.

Інших регламентних документів на цей час немає, окрім чинного на сьогодні Наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища "Про затвердження Індексів до кошторисної вартості топографо-геодезичних та картографічних робіт" (Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, 2007б), що встановлює індекси для коригування кошторисної вартості таких робіт. Ці індекси враховують зміни економічних умов і забезпечують актуалізацію вартості робіт у сфері геодезії та картографії. Документ містить індекси для різних видів робіт, зокрема: *геодезичні роботи*: 1,8888; *топографічні знімання та оновлення карт і планів (польові роботи)*: 1,9900; *топографічні знімання та оновлення карт і планів (камеральні роботи)*: 2,1086; *картографічні роботи*: 2,1967; *обчислювальні роботи*: 2,1829; *проектно-кошторисні роботи, складання технічних звітів*: 2,1526.

ТГКР також є основою для ефективного військового управління, забезпечення навігації та оперативного планування операцій (бойових дій). ТС ЗС України у своїй діяльності керується чинними нормативно-правовими актами у сфері геодезії та картографії і відомчими керівними документами. Одним із важливих складників якісного та своєчасного виконання завдань геопросторової підтримки Збройних сил України є чітка організація виконання усього комплексу топографо-геодезичних робіт у польових умовах. Так, у настанові "Виконання польових топографо-геодезичних робіт" визначено порядок організації, планування, обліку та контролю виконання основних видів польових топографо-геодезичних робіт, що здійснюються військовими частинами (підрозділами) ТС ЗС України (Командування Сил підтримки Збройних Сил України, 2020б).

В іншому керівному документі (Генеральний штаб Збройних Сил України, 2020) проведено розрахунок потреб у ресурсах під час організації підготовки та виконання оперативного обладнання території в топогеодезичному та навігаційному відношенні. Також затверджено "Норми часу на топографо-геодезичні та картографічні роботи, що виконуються у топографічній службі Збройних Сил України" з метою їх використання в органах військового управління, військових частинах ТС ЗС України, вищих військових навчальних закладах (військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти) і науково-дослідних установах ЗС України для забезпечення проведення розрахунків часу, що необхідні для створення відповідних видів топографо-геодезичної і картографічної продукції, матеріалів і даних, а також навігаційної інформації (Командування Сил підтримки Збройних Сил України, 2023).

Як уже зазначалося, на сьогодні відсутні інші нормативні документи й методики, які регламентують розрахунки вартості ТГКР, що можуть бути застосовані для оцінювання робіт, які виконуються ТС ЗС України.

На основі аналізу чинних підходів до виконання ТГКР силами ТС ЗС України у роботі запропоновано структурно-графічну модель визначення їхньої вартості, яка враховує специфіку військового застосування, типи робіт, рівень технічного забезпечення та умови виконання. Першочерговим структурним компонентом цієї моделі слід вважати *підготовку вихідних даних*, у межах якої необхідно враховувати такі дані: обсяги робіт; технічні параметри; рівень залучених ресурсів; умови виконання робіт; організаційно-нормативні фактори. Отже, основними структурними компонентами цієї моделі слід вважати: підготовку вихідних даних; проведення основних розрахунків; оцінювання достатності розрахованої вартісної величини; узгодження та затвердження розрахунків.

Ця модель не є ще методикою у традиційному сенсі – вона є структурною основою розроблення основних етапів методики визначення вартості ТГКР і дає змогу: ідентифікувати ключові змінні, що впливають на вартість ТГКР; закласти основу для побудови розрахункових формул; адаптувати під конкретні умови виконання робіт у ЗС України.

Для переходу від загальної структурної моделі до конкретної методики визначення вартості ТГКР необхідно виділити групу базових розрахункових показників. Вони мають уніфікований характер і можуть бути адаптовані до різних типів робіт, обсягів, умов виконання та використовуваних ресурсів.

Основними розрахунковими величинами для оцінювання вартості топографо-геодезичних і картографічних робіт слід вважати:

а) визначення трудовитрат:

- норма часу (T_n) – середній час виконання певного виду робіт (техніко/діб, техніко/год);
- кількість працівників ($N_{\text{роб}}$) – чисельність спеціалістів, залучених до роботи;
- вартість трудових витрат ($C_{\text{зн}}$) – загальна величина трудових витрат усіх виконавців;
- грошове забезпечення виконавця ($C_{\text{вик}}$) – вартість оплати праці виконавця за i -й етап роботи (грн);
- середня погодинна ставка (S_n) – вартість оплати праці за одну годину (грн/год).

Трудовитрати є ключовим компонентом вартості робіт, оскільки вони залежать від кваліфікації спеціалістів і складності місцевості. Оптимізація кадрового складу та застосування автоматизованих технологій може зменшити витрати.

б) витрати на матеріали:

- витрати матеріалів на одиницю роботи (V_m) – норма витрат матеріалів (напр. кількість паперу, фарби та інших розхідних матеріалів на одиницю при друкуванні карти);
- вартість одиниці матеріалу (P_m) – поточна ринкова ціна (грн/од.);
- загальна потреба в матеріалах ($Q_{\text{мат}}$) – сумарна кількість необхідних матеріалів.

в) транспортні витрати:

- відстань до об'єкта (D) у кілометрах;
- витрати на паливо (F_v) – середній показник витрати пального на 100 км;
- вартість пального (P_p) – грн/літр;
- витрати на амортизацію транспорту (A_t) – відсоток амортизації за кілометр пробігу.

Залежно від географії робіт, транспортні витрати можуть становити значну частку бюджету робіт.

г) витрати на обладнання:

- амортизаційні витрати ($A_{\text{обл}}$) – вартість зношування обладнання;
- орендна плата (O_r) – якщо обладнання орендується;
- витрати на обслуговування обладнання $C_{\text{обс}}$ – визначаються як фіксований відсоток від вартості обладнання $C_{\text{обл}}$ (напр. 5 %).

д) адміністративні й накладні витрати:

- витрати на управління ($C_{\text{адм}}$) – визначаються у відсотках від загальної вартості робіт;
- накладні витрати ($C_{\text{нак}}$) – включають оренду приміщень, амортизацію та обслуговування обладнання, електроенергію, канцелярські витрати тощо;

- $A_{\text{обл}}$ – амортизація обладнання;
- $O_{\text{пр}}$ – оренда приміщень;
- $A_{\text{ел}}$ – вартість електроенергії;
- $C_{\text{ін}}$ – інші витрати (канцелярія тощо).

е) ризики й непередбачувані витрати:

- коефіцієнт ризику ($C_{\text{риз}}$) у відсотках (напр. 3–7 %);
- фактор непередбачених витрат ($C_{\text{нв}}$) – резерв на додаткові витрати.

Також у ході проведення розрахунків слід урахувати такі величини з етапу вихідних даних:

$Q_{\text{пл}}$ – величина коштів, що може бути виділена замовником (грн);

$V_1, V_2, \dots, V_n$ – види робіт;

$E_1, E_2, \dots, E_n$ – етапи робіт;

$n_1, n_2, \dots, n_m$ – перелік технологічних процесів;

$k_1, k_2, k_3, \dots, k_n$ – коригувальні коефіцієнти, що враховують специфічні умови i -го виду робіт і можуть бути застосовані при проведенні розрахунків.

Для розрахунку кошторисної вартості робіт пропонуємо використовувати такі позначення:

K_b – базова кошторисна вартість i -го виду робіт;

Q_i – остаточна кошторисна вартість i -го виду робіт.

На рис. 1 відображена структурно-графічна модель основних етапів методики розрахунку вартості ТГКР.

Згідно з підпунктом 1.1 першого етапу методики, проводиться *аналіз завдань*, які потребують виконання ТГКР. За результатами аналізу проводиться класифікація робіт. Ця класифікація має бути основою для детального формування алгоритму розрахунку вартості для кожної категорії робіт, ураховуючи їхню складність і специфіку. Результати аналізу цього етапу дають змогу визначити основні технологічні процеси, їхні особливості й можливі варіанти виконання робіт. Це забезпечує можливість вибору необхідних для виконання робіт методів і засобів, що сприятиме підвищенню ефективності планування, ресурсного забезпечення та розрахунку вартості робіт.

У підпункті 1.2 першого етапу методики аналізуються *умови й фактори*, що впливають на виконання ТГКР. Складність ТГКР впливає на тривалість виконання, обсяги ресурсів і загальну вартість проєкту. Основними факторами, що ускладнюють виконання робіт, є: природні фактори – рельєф місцевості, кліматичні умови, рослинність; соціальні й технічні фактори – доступність території – віддалені райони або території з обмеженим доступом (військові об'єкти, приватна власність), рівень інфраструктури, технологічна складність; масштаб і цілі робіт – площа знімання, рівень деталізації тощо; фактори управління ризиками – непередбачені обставини, ламання обладнання або збої програмного забезпечення; інструменти для автоматизації.

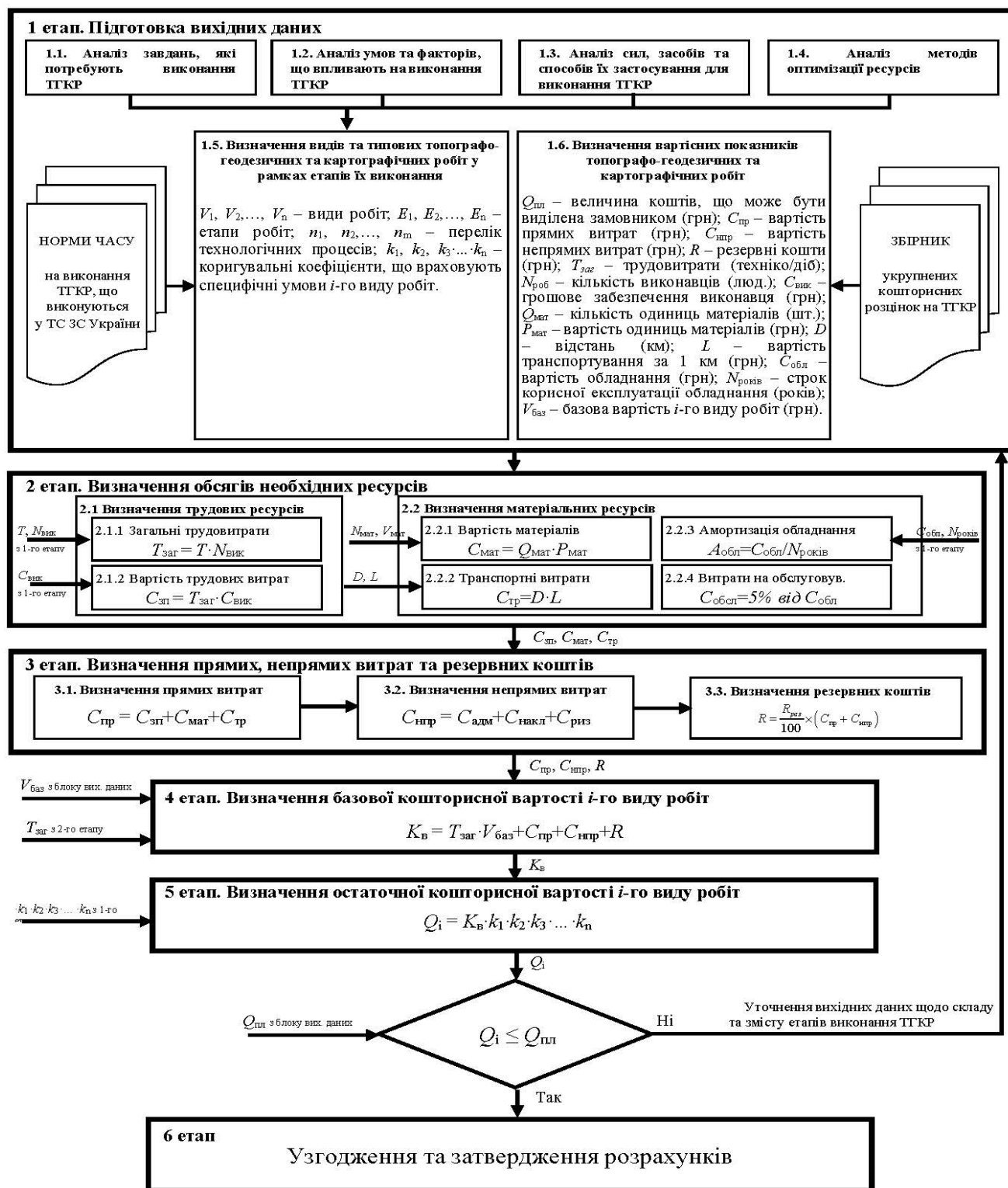

Рис. 1. Структурно-графічна модель основних етапів методики розрахунку вартості ТГКР

Далі проводиться *аналіз сил, засобів і способів їх застосування* для виконання ТГКР. Результати цього аналізу є важливими для вибору оптимальних (раціональних) розрахункових величин і вартісних показників. Основними компонентами аналізу є кадрове забезпечення, технічні засоби, методи виконання робіт, організаційно-логістичні та фінансово-економічні фактори.

Проведений аналіз указаних показників допоможе сформувати обґрунтовані розрахункові величини й вартісні показники, що забезпечать точність визначення вартості ТГКР. Зокрема, буде визначено:

- оптимальний склад підрозділів та їхня продуктивність;
- витрати на технічне забезпечення робіт.

У підпункті 1.4 першого етапу методики отримуємо результати аналізу методів оптимізації ресурсів. Оптимізація ресурсів є важливою частиною планування і виконання ТГКР. Вона спрямована на максимальну ефективність використання часу, праці, обладнання та матеріалів, що дозволяє знижувати витрати й підвищувати продуктивність робіт. Для оптимізації ресурсів застосовуються такі методи:

- аналіз критичного шляху для скорочення часу виконання проекту;
- моделювання сценаріїв для прогнозування витрат залежно від обсягів робіт та умов;
- сучасне програмне забезпечення (напр. ГІС-системи), що допомагає зменшити трудомісткість.

У підпункті 1.5 першого етапу методики визначаються *види й типові ТГКР* у межах етапів їх виконання. Це необхідно для формалізації структури процесу оцінювання, яка передбачає узгодження вхідних характеристик робіт з їхнім технологічним змістом. Формалізація виконується шляхом опису складу ТГКР за параметрами, що дають змогу віднести конкретну роботу до відповідного етапу, визначити її обсяг, трудомісткість і ресурсну наповненість. Для цього використовуються показники, запропоновані вище: $V_1, V_2, \dots, V_n$ – види робіт; $E_1, E_2, \dots, E_n$ – етапи робіт; $n_1, n_2, \dots, n_m$ – перелік технологічних процесів; $k_1, k_2, k_3, \dots, k_n$ – коригувальні коефіцієнти, що враховують специфічні умови i -го виду робіт.

У результаті формується узагальнена структура типової ТГКР, що ґрунтується на поетапному зображенні видів робіт і технологічних процесів. Це створює основу для подальшої параметризації визначення вартості робіт відповідно до ресурсних нормативів і коригувальних факторів, адаптованих до конкретних умов виконання.

У підпункті 1.6 першого етапу методики визначаються *вартісні показники ТГКР*. Метою цього етапу є систематизація основних складників витрат для подальшого формалізованого розрахунку вартості робіт на основі об'єктивних і нормованих параметрів. Для цього використовуються показники, що відповідають описаним вище розрахунковим величинам або є похідними від них.

На другому етапі методики здійснюються *безпосередні розрахунки* щодо визначення обсягів необхідних ресурсів. До складу цього етапу структурно входять два підпункти з визначення трудових і матеріальних ресурсів (рис. 1).

На третьому етапі методики визначаються *величини прямих, непрямих витрат і резервних коштів*. Для цього застосуємо такі формули

Базова формула для розрахунку вартості:

$$C = C_{\text{пр}} + C_{\text{нпр}} + R,$$

де C – загальна вартість робіт; $C_{\text{пр}}$ – прямі витрати; $C_{\text{нпр}}$ – непрямі витрати; R – резервні кошти.

Формула для розрахунку прямих витрат ($C_{\text{пр}}$):

$$C_{\text{пр}} = C_{\text{зп}} + C_{\text{мат}} + C_{\text{тр}},$$

де $C_{\text{зп}}$ – витрати на оплату праці; $C_{\text{мат}}$ – витрати на матеріали; $C_{\text{тр}}$ – витрати на транспорт.

Формула для розрахунку непрямих витрат ($C_{\text{нпр}}$):

$$C_{\text{нпр}} = C_{\text{адм}} + C_{\text{накл}} + C_{\text{риз}},$$

де $C_{\text{адм}}$ – адміністративні витрати; $C_{\text{накл}}$ – накладні витрати; $C_{\text{риз}}$ – витрати на покриття ризиків.

Формула для розрахунку резервних коштів:

$$R = \frac{R_{\text{рез}}}{100} \times (C_{\text{пр}} + C_{\text{нпр}})$$

де $R_{\text{рез}}$ – відсоток резервних коштів (напр. 5–10 %).

На *четвертому етапі* розраховується базисна кошторисна вартість робіт (K_b) за формулою:

$$K_b = T_{\text{заг}} \cdot V_{\text{мат}} + C_{\text{нп}} + C_{\text{нпр}} + R.$$

При цьому доцільно використовувати вказану формулу за наявності затверджених державних базових розцінок на ТГКР. За їх відсутності, враховуючи включення трудовитрат у формулу прямих витрат, отримуємо:

$$K_b = C = C_{\text{пр}} + C_{\text{нпр}} + R.$$

Для розрахунку остаточної кошторисної вартості (Q_i) i -го виду робіт на п'ятому етапі підставляємо (за наявності) значення коригувальних коефіцієнтів, що враховують специфічні умови i -го виду робіт, і отримуємо необхідні результати за формулою

$$Q_i = K_b \cdot k_1 \cdot k_2 \cdot k_3 \cdot \dots \cdot k_n,$$

де $k_1, k_2, k_3, \dots, k_n$ – коригувальні коефіцієнти, що враховують специфічні умови i -го виду робіт.

Далі, відповідно до алгоритму методики, оцінюємо достатність розрахованої на п'ятому етапі поточної величини Q_i . Із цієї метою зазначену величину порівнюємо з плановою (заданою) величиною коштів $Q_{\text{пл}}$, що може бути виділена замовником на виконання i -го виду робіт. Якщо умови не виконуватимуться, то виникатиме необхідність уточнення вихідних даних щодо складу та змісту етапів виконання ТГКР.

На шостому етапі, виходячи з визначеної остаточної кошторисної вартості (Q_i) i -го виду робіт, виконується порядок *узгодження та затвердження розрахунків*.

Отже, запропонована методика має забезпечити економічно обґрунтоване та прозоре визначення вартості ТГКР. Її впровадження має бути спрямоване на раціональне використання ресурсів, ефективне планування робіт та уникнення перевитрат.

Дискусія і висновки

Проведений аналіз нормативно-правової бази й наявних методик оцінювання вартості топографо-геодезичних і картографічних робіт виявив прогалини в економічному обґрунтуванні їхньої вартості й актуальності (втрати чинності) методичних документів. Запропонована структурно-графічна модель основних етапів методики розрахунку вартості робіт враховує специфіку оцінювання цих видів робіт для військової сфери та включає комплексну систему показників для оцінювання вартості: трудовитрати, матеріальні, транспортні, адміністративні, накладні витрати тощо. Урахування усіх цих факторів допоможе точніше вирахувати й обґрунтувати фінансові аспекти виконаних робіт. Важливим результатом проведеного дослідження є розроблення системи базових розрахункових показників, які можуть бути адаптовані до різних видів топографо-геодезичних і картографічних робіт, що виконуються ТС ЗС України. Запропонована методика може бути основою для розв'язання різноманітних задач, прийняття управлінських рішень, ресурсного забезпечення з урахуванням різних специфічних умов.

Внесок авторів: Олександр Коренець – концептуалізація, написання – перегляд і редагування; Ірина Підлісецька – аналіз джерел, написання – оригінальна чернетка; Андрій Булгаков – збирання вихідних даних, методологія; Тамара Курач – аналіз джерел, написання – перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Бондаренко, Е. Л. (2024). *Фахова кошторисна справа*. Ч. 1. <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2024/12/fahova-koshtorysna-sprava-nmm.pdf>
- Верховна Рада України. (1998). *Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність*. Закон України від 23.12.1998 № 353-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text>
- Генеральний штаб Збройних Сил України. (2020). *Про затвердження Методики розрахунку потреб на обладнання території в топогеодезичному та навігаційному відношенні*. Наказ від 08.09.2020 р. № 93.
- Кобель, Б. В. (2024). *Удосконалення інженерно-геодезичних робіт при будівництві цивільної інфраструктури* [Кваліфікаційна робота магістра зі спеціальності 193 "Геодезія та землеустрій", Національний університет "Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка"]. https://reposit.nupr.edu.ua/bitstream/PolNTU/15327/1/%d0%9a%d0%be%d0%b1%d0%b5%d0%bb%d1%8c_601%d0%91%d0%97.pdf
- Командування Сил підтримки Збройних Сил України. (2020а). *Підготовка геопросторових даних*. Настанова ВКДП 10-159(03).01.

https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/2_%D0%92%D0%9A%D0%94%D0%9F-10-15903.01-%D0%9D%D0%90%D0%A1-%D0%9F%D0%86%D0%94%D0%93-%D0%93%D0%95%D0%9E%D0%9F%D0%A0-%D0%94%D0%90%D0%9D.pdf

Командування Сил підтримки Збройних Сил України. (2020б). *Виконання польових топографо-геодезичних робіт*. Наставова ВКДП 10-30(03).01. https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/2_%D0%92%D0%9A%D0%94%D0%9F-10-3003.01-%D0%9D%D0%90%D0%A1-%D0%92%D0%98%D0%9A-%D0%9F%D0%9E%D0%9B-%D0%A2%D0%9E%D0%9F-%D0%93%D0%95%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%97-%D0%A0%D0%9E%D0%91.pdf

Командування Сил підтримки Збройних Сил України. (2023). *Норми часу на топографо-геодезичні та картографічні роботи, які виконуються у топографічній службі Збройних Сил України*. ПВП 11-(30)294.

Міністерство екології та природних ресурсів України (2003). *Про затвердження Збірника укрупнених кошторисних розцінок на топографо-геодезичні та картографічні роботи*. Наказ від 19.02.2003 № 29/м. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0484-03#Text>

Міністерство оборони України. (2010). *Методика визначення вартості при наданні послуг зі створення цифрової картографічної інформації*. Головне управління оперативного забезпечення Збройних Сил України.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. (2007а). *Про затвердження Методики розрахунку плати за топографо-геодезичну та картографічну інформацію*. Наказ від 20.09.2007 № 489. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1134-07#Text>

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. (2007б). *Про затвердження Індексів до кошторисної вартості топографо-геодезичних та картографічних робіт*. Наказ від 16.07.2007 № 330. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0837-07#Text>

References

Bondarenko, E. L. (2024). *Professional cost estimation. Part 1* [in Ukrainian]. <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2024/12/fahova-koshtorysna-sprava-nmm.pdf>

Command of the Support Forces of the Armed Forces of Ukraine. (2020a). *Preparation of geospatial data*. Instruction VKDP 10-159(03).01 [in Ukrainian]. https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/2_%D0%92%D0%9A%D0%94%D0%9F-10-15903.01-%D0%9D%D0%90%D0%A1-%D0%9F%D0%86%D0%94%D0%93-%D0%93%D0%95%D0%9E%D0%9F%D0%A0-%D0%94%D0%90%D0%9D.pdf

Command of the Support Forces of the Armed Forces of Ukraine. (2020b). *Performance of field topographic and geodetic works*. Instruction VKDP

10-30(03).01. https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/2_%D0%92%D0%9A%D0%94%D0%9F-10-3003.01-%D0%9D%D0%90%D0%A1-%D0%92%D0%98%D0%9A-%D0%9F%D0%9E%D0%9B-%D0%A2%D0%9E%D0%9F-%D0%93%D0%95%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%97-%D0%A0%D0%9E%D0%91.pdf

Command of the Support Forces of the Armed Forces of Ukraine. (2023). *Time standards for topographic, geodetic and cartographic works performed in the topographic service of the Armed Forces of Ukraine*. PVP 11-(30)294 [in Ukrainian].

General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2020). *On approval of the Methodology for calculating the needs for the equipment of the territory in the topographic and navigational terms*. Order dated 08.09.2020 No. 93 [in Ukrainian].

Kobel, B. V. (2024). *Improvement of engineering and geodetic works in the construction of civil infrastructure* [Master's qualification work in specialty 193 "Geodesy and land management", National University "Poltava Polytechnic named after Yuriy Kondratyuk"] [in Ukrainian]. https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/15327/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C_601%D0%91%D0%97.pdf

Ministry of Defense of Ukraine. (2010). *Methodology for determining the cost of providing services for the creation of digital cartographic information*. Main Directorate of Operational Support of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian].

Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine (2003). *On approval of the Collection of consolidated estimates for topographic, geodetic and cartographic works*. Order dated 19.02.2003. No. 29/m [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0484-03#Text>

Ministry of Environmental Protection of Ukraine. (2007а). *On approval of the Methodology for calculating fees for topographic, geodetic and cartographic information*. Order dated 20.09.2007 No. 489 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1134-07#Text>

Ministry of Environmental Protection of Ukraine. (2007b). *On approval of Indices to the estimated cost of topographic, geodetic and cartographic works*. Order dated 16.07.2007 No. 330 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0837-07#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (1998). *On topographic, geodetic and cartographic activities*. Law of Ukraine dated 23.12.1998 No. 353-XIV [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text>

Отримано редакцією журналу / Received: 29.04.25

Прорецензовано / Revised: 07.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 09.05.25

Oleksandr KORENETS¹, PhD (Geogr.)

ORCID ID: 0000-0001-6352-9591

e-mail: oleksandr.korenets@knu.ua

Iryna PIDLISETSKA¹, PhD (Geogr.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-6724-2379

e-mail: Irinna2008@univ.net.ua

Andrii BULGAKOV², PhD

ORCID ID: 0000-0003-4139-6761

e-mail: bulgandriy@gmail.com

Tamara KURACH¹, PhD (Geogr.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-5989-9431

e-mail: kurachTM@knu.ua

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

² Central Scientific Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

METHODOLOGY FOR COST ESTIMATION OF TOPOGRAPHIC, GEODETIC, AND CARTOGRAPHIC WORKS

Background. The issue of economic evaluation of topographic, geodetic, and cartographic works (hereinafter – TG&CW) within Ukraine's defence sector remains insufficiently addressed in current scientific research. In the context of security and defence sector reform, and in light of the growing demand for geospatial support to military operations, there is a pressing need for a scientifically grounded methodology for determining the cost of TG&CW. This methodology should reflect the operational specifics of the Topographic Service of the Armed Forces of Ukraine (TS AFU). The proposed cost estimation model consists of six stages: data preparation, core calculation procedures, determination of direct and indirect expenses, calculation of baseline estimated cost, coordination, and approval of cost estimates.

Methods. The article applies general scientific methods such as analysis, comparison, synthesis, analogy, the systems approach, and structural-graphic modelling. These methods allowed for the systematisation of existing approaches to cost assessment in TG&CW and facilitated the development of a structured graphical model for calculating their cost.

Results. The developed system of baseline calculation indicators includes labour costs, material expenditures, transportation costs, equipment costs and depreciation, administrative and overhead expenses, as well as allowances for unforeseen expenses and operational risks. There is both a scientific and practical need for an economic-methodological model for assessing TG&CW costs, adapted to the structure and missions of the TS AFU. Such a model would serve as a basis for managerial decision-making in planning, logistics, and resource allocation.

Conclusions. The proposed structural-graphic model for cost estimation accounts for the military-specific context of TG&CW, integrating a comprehensive system of cost indicators including labour, material, transportation, administrative, and overhead expenses. A key outcome of this study is the development of a system of baseline calculation indicators, which may be adapted to various types of TG&CW conducted by the TS AFU.

Keywords: topographic, geodetic, and cartographic works, economic evaluation, Topographic Service, cost estimation, structural model, geospatial data.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Алещенко Віктор – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем філософії війни, історії військової педагогіки та культури кафедри суспільних наук Навчально-наукового інституту воєнної історії, Національний університет оборони України, Київ, Україна.

Контактна інформація: avi1953@ukr.net

Aleshchenko Viktor – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Leading Researcher of the Scientific-Research Laboratory of Problems of the Philosophy of War, the History of Military Pedagogy and Culture of the Social Sciences Chair of the Educational and Scientific Institute of Military History, National University of Defence of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: avi1953@ukr.net

Боднар Сергій – асистент кафедри геодезії та картографії, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: bodnarsp@knu.ua

Bodnar Serhii – Assistant of the Department of Geodesy and Cartography, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: bodnarsp@knu.ua

Булгаков Андрій – доктор філософії, начальник науково-дослідного відділу геопросторової підтримки військ (сил) науково-дослідного управління підтримки військ (сил) Науково-дослідного центру підтримки, логістичного забезпечення та РЕБ Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, Київ, Україна

Контактна інформація: bulgandriy@gmail.com

Bulhakov Andrii – Doctor of Philosophy, Head of the Research Department of Geospatial Support of Troops (Forces), Research Department of Support of Troops (Forces), Research Center for Support, Logistics and Electronic Warfare, Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: bulgandriy@gmail.com

Возняк Інна – кандидатка педагогічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу міжнародного наукового співробітництва науково-дослідного інформаційно-аналітичного забезпечення наукової і науково-технічної діяльності Центру воєнно-наукової інформації Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, Київ, Україна

Контактна інформація: innakiricek700@gmail.com

Vozniak Inna – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Senior Research Fellow of the Research Department of International Scientific Cooperation of the Research Division for Information and Analytical Support of Scientific and Scientific-Technical Activities at the Military Scientific Information Center of the Central Scientific Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Central Scientific Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Contact information: innakiricek700@gmail.com

Гончаренко Олександр – кандидат технічних наук, доцент кафедри геодезії та картографії, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: uy5us@knu.ua

Honcharenko Oleksandr – PhD in Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Geodesy and Cartography, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: uy5us@knu.ua

Дубницька Маргарита – доктор філософії, доцентка кафедри геодезії та картографії, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: MarharytaDubnytska@knu.ua

Dubnytska Marharyta – Doctor of Philosophy, Associate Professor in Geodesy and Land Management, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: MarharytaDubnytska@knu.ua

Зарічанський Олег – доктор психологічних наук, доцент, начальник науково-дослідного відділу проблем інформаційно-аналітичного забезпечення у сфері освітньої діяльності Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: olegzarvin69@gmail.com

Zarichanskyi Oleh – Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of a Department of Problems of Information and Analytical Support in the Field of Educational Activities of the Scientific-Research Center Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: olegzarvin69@gmail.com

Коренець Олександр – кандидат географічних наук, начальник науково-дослідного відділу геоінформаційних технологій науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних та військово-технічних досліджень Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: korenetsaleksandr@gmail.com

Korenets Oleksandr – PhD in Geography, Head of Geo-Information Technologies Section of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: korenetsaleksandr@gmail.com

Кравченко Катерина – кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу дослідження проблем психології науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: katerina.kravchenko@knu.ua

Kravchenko Kateryna – PhD in Psychology, Senior Researcher of the Scientific-Research Section of the Study of Psychological Problems of the Scientific-Research Department of Military Humanitarian Studies of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: katerina.kravchenko@knu.ua

Кравченко Оксана – докторка педагогічних наук, професорка, деканка факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

Контактна інформація: okskravchenko@ukr.net

Kravchenko Oksana – Doctor in Pedagogic, Full Professor, Dean of the Faculty of Social and Psychological Education, Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

Contact information: okskravchenko@ukr.net

Курач Тамара – кандидатка географічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу геоінформаційних технологій науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних та військово-технічних досліджень Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: tnkurach@ukr.net

Kurach Tamara – PhD in Geography, Associate Professor, Senior Researcher of the Geo-Information Technologies Section of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: tnkurach@ukr.net

Ліщук Владислав – магістр факультету післядипломної освіти Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: lishchykvlad@gmail.com

Lishchuk Vladyslav – Master's Student of the Faculty of Postgraduate Education of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Контактна інформація: lishchykvlad@gmail.com

Лоза Віталій – кандидат технічних наук, старший дослідник, начальник науково-дослідного відділу проблем інформаційно-психологічного протидіювання науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних та військово-технічних досліджень Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: vitalii.loza@knu.ua

Loza Vitalii – PhD in Engineering, Senior Researcher, Head of Information and Psychological Countermeasures Section of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: vitalii.loza@knu.ua

Мась Наталія – кандидатка психологічних наук, доцентка, начальниця кафедри військової психології та педагогіки військового факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: 2005mas@ukr.net

Mas Nataliia – PhD in Psychology, Associate Professor, Head of the Military Psychology and Pedagogy Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: 2005mas@ukr.net

Мироненко Наталія – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу нормативно-правового врегулювання діяльності Збройних Сил України центру воєнно-наукової інформації Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Київ, Україна

Контактна інформація: Mirtasha2012@gmail.com

Myronenko Nataliia – Senior Research Fellow at the Research Department of Regulatory and Legal Support for the Activities of the Armed Forces of Ukraine, Center for Military-Scientific Information, Central Scientific Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Contact information: Mirtasha2012@gmail.com

Мохорєва Олена – докторка філософії, доцентка кафедри соціології та психології навчально-наукового інституту № 5, Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна

Контактна інформація: alena23mohoreva@gmail.com

Mokhorieva Olena – PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Sociology and Psychology at the Educational and Scientific Institute № 5, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine.

Contact information: alena23mohoreva@gmail.com

Насірова Ніяр – кандидатка психологічних наук, викладачка кафедри психології факультету психології та соціальних наук, Бакінський державний університет, Баку, Азербайджан

Контактна інформація: nigarnasirovabdu@gmail.com

Nigar Nasirova – PhD in Psychology, Lecturer of the Department of Psychology, Faculty of Psychology and Social Science, Baku State University, Baku, Azerbaijan

Contact information: nigarnasirovabdu@gmail.com

Пампуха Ігор – кандидат технічних наук, доцент, начальник науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: ihor.pampukha@knu.ua

Pampukha Ihor – PhD in Engineering, Associate Professor, Head of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: ihor.pampukha@knu.ua

Підлісецька Ірина – кандидатка географічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу геоінформаційних технологій науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних та військово-технічних досліджень Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: irinna2008@ukr.net

Pidlisetska Iryna – PhD in Geography, Associate Professor, Senior Researcher of the Geo-Information Technologies Section of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: irinna2008@ukr.net

Сарбей Юлія, старша викладачка кафедри соціології та психології навчально-наукового інституту № 5, Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна

Контактна інформація: sarbieiyuliia@ukr.net

Sarbiei Yuliia - Senior Lecturer, of the Department of Sociology and Psychology at the Educational and Scientific Institute № 5, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine

Contact information: sarbieiyuliia@ukr.net

Сафін Олександр – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри військової психології та педагогіки військового факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: 245440ss@gmail.com

Safin Oleksandr – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Military Psychology and Pedagogy Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: 245440ss@gmail.com

Сіроштан Олексій – начальник Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: siroshtan_oleksiy@knu.ua

Siroshtan Oleksii – Head of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: siroshtan_oleksiy@knu.ua

Слюсаренко Ольга – кандидатка юридичних наук, провідна наукова співробітниця наукової лабораторії з проактивного забезпечення стратегічних комунікацій центру стратегічних комунікацій Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій, Національна академія Служби безпеки України, Київ, Україна

Контактна інформація: olya_sunnyday@ukr.net

Slusarenko Olha – PhD in Law, Leading Researcher of the Scientific Laboratory for Proactive Support of Strategic Communications of the Center for Strategic Communications of the Educational and Scientific Institute of Information Security and Strategic Communications, National Academy of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: olya_sunnyday@ukr.net

Собіщанський Сергій – науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем інформаційно-психологічного протидіювання науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних та військово-технічних досліджень Науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: s.sobishchanskyi@gmail.com

Sobishchanskyi Sergii – Researcher of Information and Psychological Countermeasures Section of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: s.sobishchanskyi@gmail.com

Тептюк Юлія – кандидатка психологічних наук, старша викладачка кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

Контактна інформація: yuliia.teptiuk@gmail.com

Teptyuk Yuliia – PhD in Psychology, Senior Lecturer at the Department of Psychology, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

Contact information: yuliia.teptiuk@gmail.com

Філімонова Наталя – кандидатка фізико-математичних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця науково-дослідної роботи № 24БП018-01 Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: filimonova@knu.ua

Filimonova Natalia – PhD in Physics and Mathematics, Senior Researcher, Senior Researcher Research Work № 24БП018-01, Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: filimonova@knu.ua

Щербак Ірина – кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри соціології та психології навчально-наукового інституту № 5, Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна

Контактна інформація: univdczg@gmail.com

Shcherbakova Iryna – PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Sociology and Psychology at the Educational and Scientific Institute № 5, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine.

Contact information: univdczg@gmail.com

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 2(62)

Редактор *Н. Земляна*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Обл.-вид. арк. 13,0. Ум. друк. арк. 10,23. Наклад 300. Зам. № 225-11393.

Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В2.

Підписано до друку 25.06.25

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02